

TÜRK KİTABI

unudulan tarix - dəyişdirilən adlar

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 13.08.2009 tarixli 999
saylı əmri ilə vəsaiti kimi
təsdiq edilmişdir.*

TÜRK KİTABI

unudulan tarix • dəyişdirilən adlar

BAKİ - 2009

QAFQAZ UNİVERSİTETİ
QAFQAZ ARAŞDIRMALARI İNSTİTUTU
NO: 11

Elmi redaktoru: *dr. Mehmet Rıhtım*

Rəyçi: *prof. dr. Nadir Abdullayev*
dr. Erdal Karaman
dr. Nəbi Əsgərov

Kitabda tarixən türk xalqları yaşayan böyük ərazilərdə, eləcə də indi digər respublikaların hüdudları içərisində qalan ulu türk torpaqlarında bir neçə yüz illər boyunca adı dəyişdirilən, başqa yad adlarla əvəz edilən əski türk məskənlərindən bəhs edilir. Əldə olunan nəticələr vasitəsilə Altaylardan Balkanlara və Cənubi Qafqazlardak olan əzəli Türk torpaqlarının həqiqi mənzərəsi dks olunur.

Qafqaz Universiteti Elmi Şurasının qərarı ilə yayınlanmışdır.

*Adres: Qafqaz Universiteti, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu,
Bakı-Sumqayıt yolu 16 km Xırdalan, Az 0101 Azərbaycan.*

Url: www.qafqaz.edu.az, www.kaen.edu.az

E-poçt: [@](mailto:minexanim)yahoo.com

Tel: +994(12) 448 28 62/66, Faks: +994(12) 448 28 61/67

Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2009, səh 320

ÖN SÖZ

TÜRKÜN AYAQ İZİ POZULMAZ...

Ürəyimi sizə açıram, əziz oxucum...

Çin səddindən Balkanlara, Sibirdən Bəsrə körfəzinə qədər yayılan türk xalqları, ulusları, uruqları sanki göy üzündə sıralanmış, geniş səmada səf çəkib düzülmüş milyon illərin ulduzları tək gözqamaşdıran, cazibədar parıltılarıyla çox yaxın görünsələr də, uzaq, qədim, qatı açılmayacaq, sirri sorulmayacaq qədər mübhəm bir tarix daşımaqdadırlar.

Tarixən çox geniş coğrafiyaya malik olan türk xalqları təəssüf ki, tarixin çox ağır yollarından, çətin burulğanlarından keçib gələ-gələ son yüzilliklərdə, xüsusən sonuncu XX əsrdə bir-birindən din, dil, mədəniyyət və bununla bir çox psixoloji-mənəvi cəhətləriylə də çox aralı düşmüşlər.

Türk xalqlarının bir-birindən kəskin surətdə ayrı düşməsi rus imperializminin bir neçə yüzilliklər boyunca türk torpaqlarına qarşı istilacı yürüşləri və bu yürüşlərin doğurduğu ədalətsiz müharibələrdə həyata keçirilirdi.

Rus çarı III İoann Vasilyeviç zamanından əsası qoyulan, I Pyotr və II Yekaterina dövründə güclənən, daha sonrakı imperatorlar tərəfindən xüsusi şiddətlə aparılan müstəmləkəçilik siyasəti planlarıyla bir vaxtda həyata keçirilən məkrli tədbirlər sırasında tarixin də təhrifi, mənbələrin saxtalaşdırılması, bu məsələyə yönəlmiş baxışların da kökündən dəyişdirilməsi işi gediirdi.

Imperatriça II Yekaterina çox mürəkkəb və özündə risq təhlükəsi daşıyan siyasət yürüdü. Şimalda İsveçlə, imperiyanın cənubunda isə türklərlə vuruşaraq o, öz dediyi kimi Türkiyəni Avropadan sıxışdırıb çıxarmaq, onun paytaxtı qədim İstanbulu "Konstantinopol"u zəbt etməklə Rusiyaya sadıq din qardaşları olan Balkanlarda, habelə Qara dəniz ətrafı ölkələrdə Yeni Yunanıstan dövləti qurmağı nəzərdə tuturdu. Orada hökmdarlıq edəcək çar isə Rus imperatoru ailəsindən çıxmalı idi. Bu uzaqgörənliklə hazırlanmış, çox incə düşünülmüş plan idi. Hətta özünün iki nəvəsinə ad qoyarkən də bu ideyanı unutmamışdı, onların daşdığı ad da Yekaterinanın siyasi məqsədindən xəbər verirdi. Böyüyünü tarixən isveçlilər üzərində qələbə çalan Aleksandr Nevskinin şərəfinə Aleksandr adlandırmışdı; ortancılı Konstantinin boynuna "şanlı" Çarqradı - Konstantinopolda yunan çarlığının qurmağın şərəfi və şöhrəti düşürdü.

İstila olunmuş yerlərin ruslaşdırılması çox qısa, diqqətlə düşünülmüş, spesifik üsullarla həyata keçirilirdi. İndi həmin dəyişilmə kompaniyasından kənar qalan yer adlarından başqa heç nə bu yerlərin əski türk torpaqları olduğunu xatırlatmır. Dərsliklərdən uzaqlarda, kitabxanalar küncündə toz basmış tarix kitablarındakı bir-iki xəsis səhifələri də oxumaq, ədalətli nəticələr hasil etmək isə

hələ ağıllara belə gəlmir.

Bütöv əsrlər boyu sürən gah fırtınalı dalğalar tək coşan dəhşətli müharibələr, bitib tükənmək bilməyən sonsuz münaqişələr bu torpaqlarda Rus-İran və ardıcıl aparılan Rus-Türk müharibələri, amansız istilalar, yerli xalqların saysız-hesabsız kütləvi ixtişaşları, milli-azadlıq hərəkatına qədər yüksələn xalq həyəcanları, qan içində boğulan üsyanlar, qanlı müstəmləkə siyasətinin əsl məzmunu idi.

Zərbənin ağırı da istila onunan Böyük Sibir, Türküstan, bütöv Qafqaz haqqındakı tarixi həqiqətlərə dəyir, bu yerlərin əsl əhalisi olan türk etnoslarının varlığını bilərəkdən şübhələrə bürüyən saxta tarixlər, bilgilər yaradılırdı. Geniş ərazilərin, türk torpaqlarının adları dərişdirilir, köçürülmələrlə, yerli xalqları ucdantutma xristianlaşdırmaqla türk etnoslarını assimliə edib, tarixə, taleyə hökm edilirdi.

Hələ XIV əsrdən Volqaya çıxmaqla Sibirə yürüsdən başlayan bu məqsəd qədim Bulqar çarlığının-Kazan, Astarxan xanlıqlarının ləğv edilməsi və artıq Avropalaşmış rus çarlarının Qara dəniz - Balkanlar və daha sonra Qafqaz-Azərbaycan istilaları ilə genişlənərək həyata keçirilir. Yerlərin istilası pravoslavlığın qəbul etdirilib yayılması ilə tamlaşdırılırdı; xaçlama müstəmləkə siyasətinin əsas məqsədi idi, zorla xristianlaşmadan qaçanları ağır cəzalar, məhrumiyətlər gözləyirdi. Rusiya Elmlər Akademiyasının ilk qadın prezidenti Yekaterina Daşkovanın yazdığına görə Nijni Novqorod arxiyepiskopu Dmitri Seçenev (1709-1767) Kazan və sonra Nijeqorod quberniyasının yepiskopu olarkən buradakı yerli sakinlər (tatarlar, çuvaşlar, mordvalılar) arasında pravoslavlığı yayarkən çox qəddar hərəkatlər edirdi: qəbristanlıqları dağıtdırır, xaçlamadan canını götürüb qaçanları tutdurub həbs etdirirdi, mal-mülkünü müsadirə etdirib, dilənçi vəziyyətinə salırdı. Hətta tarixçi Solovyovun yazdığına görə xristianlığı qəbul etmək istəməyən yaşlı müsəlmanları kupelo (xaç suyuna) əlləri, ayaqları qandallı atırdılar. Müsəlman ailələrinin yeni doğulan uşaqları ilə iş asan idi; onlar elə kilsədəcə suya çəkilib, adı və yeni inancı yazılıb qeyd olunurdu.

Odur ki, bu yeni istila olunan torpaqlarda yeni adlar özü ilə birlikdə dini məzmun daşıyırdı. Troitsk, Stavropol, Pavlodar, Petrozavodsk, Petropavlovsk, Kosmodemyansk (müqəddəs həvarilərin adlarından); Stavropol (xaçlı şəhər), Sevastopol (müqəddos şəhər), Pokrovskoe, Feodosiya (keçmiş Kafa şəhəri), Feodora (keçmiş Manqup kala), qədim Temernikin müasir adı olan Rostov-Don, Sibirdə Zlatoust şəhərləri kilsə baş ruhaniləri adından yaranmışdır. Bu yeni adlar həmin dövrün istilaçılıq xəttini yeridən imperiyanın başında duranların adlarını əbədləşdirməklə də bu ilhaqın məqsədlərini tam ifadə edirdi: Zubovka, Karyagin, Yelizavetpol, Tatışşev, Perovsk, Petrovsk, Yekaterinoslav, Yekaterinodar, Yekaterinburq və s.

Çox vaxt gəlmələr köhnə adlarını gətirib özlərinin bu yeni məskəninə verirdilər. Məsələn, 1864-cü ilə aid Samara quberniyası yaşayış yerlərinin adları

siyahısında sonradan qoyulan adlar köçürülən əhalinin haralardan köçürülməsini də yaxşı əks edə bilmişdir: Moskovka, Piterka, Tuls kaya, Kurskaya, Xarkovskaya, Penzenka, Penzyatka, Mojayka, Arzamasskoe, Tambovka, Morşanka, Smolenka, Valuyka və s. (misallar Qorbonevskidən götürülmüşdür (s.56), ətraflı sonra)

Təəssüf ki, istilalarla bağlı tarixin qanlı və kədərli səhifələri bizim ilk ensiklopediyalarımızda və nəsillər tərbiyə edəcək tarix kitablarımızda "kөнüllü birləşmələr", "Rusiyaya göndərilən elçilər", "gələn qardaş köməkləri" adı ilə əks olunur; bu yerlərdə Suvorovun, Zubovun, Potyomkinin, daha sonra Yermolovun, Karyaginın, Slavinin...şərəfinə adlar meydana gəlirdi.

Əy qarlı başını Qafqaz, təslim ol, üstünə Yermolov gəlir...

Və ya,

Rusların qılıncı altında; susdu döyüş deyən dəhşətli səslər.

Qətl-qarətə sürükləyən və qətl-qarətə haqq verən bu hayqırtını şərəfləyəqət şərqişi kimi qəbul etmək lazım gəlirmiş...

Puşkin Ərzuruma səyahəti zamanı yol boyu Qafqazın təbii və füsunkar təbiəti qarşısında həqiqətən vəcdə gəlirdi. Lakin aramsız aparılan işğalçı müharibələrdə yurdu tapdaqlar altında qalan, kəndini, əkinini, biçinini unudub əldə silah rahatlığı, azadlığı əlindən alınmış yerli əhali haqqında etinasızlıqla düşünür, bu xalqların dinini, mədəniyyətini, izzət-nəfsini nəzərə almadan: "Qafqaz özünün xristian missionerlərini gözləyir" deyə ictimaiyyəti, çarın özünü belə yeni hərəkətlərə sövq edəcək çağırışlar səsləndirirdi. Qafqaz zahiri dinc missionerlərdən qabaq qanla susdurulmada, ram edilməkdə idi. Hətta, "təkcə samovarı bura gətirməklə (şair bunda sivilizasiya şərtləri görürdü) istədiyimizi edə bilərik" sözləri ilə Qafqazın ələ keçirilməsinin bütün yolları və üsuluna özü bildiyi şəkildə töhfələrini əlavə edirdi. Öz dinindən, etiqadından, irzindən, namusundan bərk-bərk yapışan Qafqazın müsəlman xalqları-çərkəzlər, çeçenlər, tatarların elliklə Türkiyəyə, xüsusən I Nikolayın zamanında (1825-1855) köç etmələri bununla bağlı idi. Tarixi realılıqla heç vaxt hesablaşmaq istəməyən rus imperializmi istilanın əsl yollarını yaxşı bildiyindən tarixi faktların – adları məhv edilməsinin qiymətini, rolunu da gözəl dərk edirdi. Elə buna görə də, müharibələrin uğurlu gedişində, torpaqların fəthi xəbəri alınan kimi, paytaxtdan imperatorun özündən (rus çarları 1711-ci ildən imperator adlanırdı) tövsiyə olunan yeni adlar gəlirdi. İşğal olunmuş şəhərlərə, xüsusən Türkiyədən qoparılmış Qara dəniz ətrafı şəhərlərə və Kırımı yunan mənşəli "qəlib" adlar verilir, qədim türk adları məhv edilirdi. 1783-cü ilin aprelində Kırım bütünlüklə Rusiyanın idarəsinə keçən kimi II Yekaterina Kırımın hakimi general Q.Potyomkinə "indiki Aktıyarın yerində böyük Sevastopol qalasının tikilməsinə dair" göstəriş verir. Aktıyar şəhəri sıldırım sahilin, ağ təbaşir daşlı hündür yarığarın üzərində yerləşirdi; adı da bununla əlaqədar idi. Şəhərin yeni yunan adı, Kırımı yunanlaşdırmaq kimi qorxulu imperiya planları ilə bağlı idi. Sevastopol "müqəddəs xaçlı şəhər" - süni addır deyə görkəmli etimoloq alim Fasmer yazarkən bu adın Kırım torpağı ilə heç bir əlaqəsi olmadığını nəzərdə

tuturdu. Ətraflı və dərin tədqiqləri ilə tanınan Lev Uspenski isə yunan adının həmin mənasını nəzərdə tutub: "qədim yunanlar heç vaxt burada belə vüqarlı ada sahib şəhər salmamışlar" - deyə yazırdı. Kırımı yunanlaşdırma planında daha əcaib təşəbbüslər ortaya çıxırdı; yaşayış yerlərinə yunan əlifbası hərflərlə "Alfa", "Delta"... "Omeqa"ya qədər adlar vermişdilər.

Tarixi yer adına müdaxilə həmin torpağın özünə olan müdaxilə ilə bir tutulmalıdır. Bolqarıstandan, Ermənistandan, Gürcüstandan çıxmağa məcbur olan türklərin qoyub getdiyi yurd yerləri və bu yurdun adının itirilməsi əslində bir işğal planının eyni dəyər daşıyan nəticələridir. Türk adlarına və türk xalqlarına təcavüz eyni məqsədə xidmət edir.

Bu gün Altaylardan üzü Şərqə-Sibir əhatə olunmaqla minlərlə türk mənşəli yer adları dəyişdirildiyindən Sibirin xəritəsi gətirilmə adlarla doludur. XVI əsrdən artıq zəbt olunmuş Sibir isə hələ lap keçən əsrdə Rusiya üçün öz danışıqı, adətləri, məişəti ilə çox uzaq idi. Xatirələrdən məlum olur ki, Buryatiyada sürgün olunmuş dekabristlər (XIX əsrin birinci yarısı) rus dilini hələ bilməyən yerli xanın -(sultanın) ailəsi ilə heç cür danışa bilmirlər.

Yazıçı S. Elpatevski XIX əsrin axırlarında "Sibir oçerkləri" ndə yazırdı: "yol boyu Sibir kəndlərini nə qədər seyr etsəm də yenə yol darıxdırıcı və kədərlidir. Yad torpaq, yad hava, yad insanlar, yad danışıqlar... Öz adamlarımıza da rast gəlirdik, lakin yol təəssüratlarına onlar da şənlik, sevinc gətirə bilmirdilər. Palçıqlı yolun hər tərəfində cığırılar açılmışdır. Bu yolları özümüzünkülər - rus adamı yad ölkələrə açmışdır". O zaman yad ölkə, yad insanlar deyə bəhs olunan Sibir köçürülmə ruslarla elə doldurulurdu ki, bugün Sibirin bağrındakı iri sənaye şəhərlərini, nəhəng zavodları, böyük limanları onlar salmalı olmuşdu.

Köksündə dağdılmış lakin xərəbələrində də öz əzəmətini saxlayan, elə bil hələ də keçmiş şöhrətinə güvənən türk qalaları, hərbi istehkamlar, astanasına illər boyunca ayaq basılmayan uçuq məscidlər sükut və həsrət içində, eyni zamanda qərib bir heyətlə durmaqdadır. Öz geniş köksündə qədim türk kitabələrini- yazılı yazısız şahid abidələri, torpaqlar altında yatan əcdadlarımızın türk əzəmətini dağa çevirən kurqanlar, daşlarda türk imzası -tamğalar ...indi yad hüdudlara sığmış və ya əslindən kökündən şübhəli, amansız soyuqluqla ayrılıb qopan, dəyişən-dəyişdirilən türk soylarının ana yurdu yadigarları nə qədər lal, hüznü dayanıb dursalar da, göz dağı olmaq qədər canlı faktlardır.

Şəhərlərin tarixi heç də yalnız onun şəhər olma statusu ilə başlamır. Təbii ki, oxucu niyyətimizi duymaqdadır, tarix həmin yerdə ilk yaşayış məskəninin salınması tarixindən başlanır. Əlbəttə, şəhərəqədərki yaşayış məntəqələrinin, düşərgələrin öz tarixçəsi var. Və bu fakt gələcək şəhərin tarixinin ilk səhifəsi kimi qəbul oluna bilər. Bütün böyük şəhərlər belə kiçik, lakin tarixi sənəd qədər, abidə qiymətli tərcümeyi hallarına malikdir. Bunu qəbul etmək lazımdır. Bu istiqamətdə müşahidə aparıldıqda əski türk yurdlarının tarixinin öyrənilməsi işinin diqqətdən kənar qaldığı və ya bu işin ləng getdiyi göz qabağındadır. Daha doğrusu, bu

apardığımız iş yeni, köhnə problemlərin aşılıb çözülməsinin yeni təşəbbüsləridir. Məsələn, bu gün Odessa şəhərinin (Avropanın gözəl şəhərlərindən birinin) tarixi öyrənilir. Məhz Odessa şəhəri kimi, amma türk Hacıbəy şəhəri kimi yox. O, tarixin dərin qatlarına gömülmüşdür. Araşdırmaçılar yaxşı bilirlər ki, şəhərin tarixi bizdən nə qədər uzaqlaşarsa, həmin tarixinin öyrənilməsi də bir o qədər çətinliklər törədir. Amma əski türk yurdlarının tarixi 200 il əvvəl dəyişilsə də yenə həmin mübhəm, müəmma düşünləri, məkrli sirlər, maneələr öz çətinliklərini ortaya qoyur. Məsələn, Nalcıq (Nalçik), Esendik (Yessentuki), Ala Buqa (Elabuqa), Deli Orman (Tellerman (ovski) və s.

Apardığımız işdə türk tarixi, dili, mədəniyyəti, ümumiyyətlə türk elmi üçün böyük faydalar görürük. Bu gün türk yurdu yeni nəslə, türk gəncliyinə məhdud çərçivədə, bugünkü xəritələrdə yox, əski, həqiqi xəritələrdə, öz geniş miqyasında çatdırılmalı, öyrədilməli, tanılmalıdır. Hər zaman insan özünün xoş gələcəyi qayğısına qaldığı kimi, axı, keçmişini də axtarıb öyrənməyə can atır.

Türk dünyası yer adlarının Böyük Ensiklopediyası Sözlüyü yaradılması zəruriyyətini duyuram. Burada tarixdən silinmiş türk yer adları öz yerini tapmalıdır.

Türk ölkələrinin səmada ulduzları həmişə işıq saçsın. Bu arzu ilə sözümlü bitirirəm. Yox, əziz oxucum, əslində sözbə başlayıram...

ABA TURA. KUZNETSK

Aba Tura (müasir Kuznetsk) Kemerevo vilayətində (Rusiya) iri metallurgiya şəhəri. Tarixən Aba Tura yaşayış məntəqəsi Aba və Kondoma çaylarının Tom çayına töküldüyü yerdə salınmışdır. Aba Turadan vaxtı ilə Yurqa, Taşakol, Abakan şəhərlərinə yol gədirdi. İndi həmin qədim yolla dəmir yolu xətti çəkilmişdir. Rusların Altay ölkəsi ilə tanışlığı XVII əsrdə baş vermişdir. Belə ki, Tom sərkan (voyevoda) yerli xan Ağ Kalmıqların sultanı Abakla münasibət qura bilməmişdir. (Qeyd: ağ kalmıqların digər adı oyrotlardır). 1617-ci ildə kazaklar Aba Turanı tutub, onu hər b qalası kimi möhkəmləndirirlər. Şəhərin adı Aba tayfasının adı ilə bağlıdır. Buranın yerli əhalisi Abalılar sayılırdı. Prof. Abdulkadir Donuk türk dövlətlərində istifadə edilmiş qədim hərbi ünvan və rütbələr bərəsindəki tədqiqlərində Aba ünvanının Orxon abidələrində "baş komandan" mənəsində işləndiyini göstərərək Kuman-qıpçaqlarda və oğuzlarda yayqın bir ad kimi istifadə olduğundan, hətta ayrıca Çindəki türk (uyqur) elçisinin Kül Buyrukun "Apa" ünvanı daşdığından bəhs etmişdir¹. Aba Tura mənaca "Tura-dayanacaq, düşərgə, məskən; Aba Tura "abalıların şəhəri" deməkdir. Yağmaçı kazaklar şəhərin əsil adına etina etməyərək onu öz bildikləri şəkildə Kuznetsk adlandırdılar. Çünki onlar buraya gələrkən Abalıları dəmirçi, mahir usta kimi tanımışdılar. Hər b qalası Aba Tura 1622-ci ildə şəhərə çevrilir. Belə ki, tezliklə bu ərazilərdə zəngin metal mədənləri olduğu məlum oldu. Bundan sonra şəhərin Aba Tura türk adı dəyişdirilərək Kuznetsk adı ilə ("dəmirçilər şəhəri" deməkdir) əvəz olundu². Şəhər 1932-ci ildən 1961-ci ilədək Stalinsk adı ilə yaşamışdır. Nəhayət Stalinin xatirəsinə qoyulmuş adların ləğvi kompaniyası ilə əlaqədar olaraq 1961-ci ildən şəhər özünün yeni adı - Novokuznetsk adı ilə məlumdur. Şəhərdə kömür, kimya, maşınqayırma və ağac emalı sənayesi inkişaf etməkdədir. Hazırda Rusiyanın ən böyük metallurgiya mərkəzlərindən biridir.

ABAZA. SOÇA. SOÇI

Müasir Soçi Krasnodar ölkəsində, Qara dəniz sahillərində kurort şəhəridir. Bu qədim Abaza şəhəri gözəlliyi ilə məşhur olan səfalı Üç Dərə (Uç Dere) yaylağında yerləşir. 1829-cu ildə Ədirnə sülhü ilə Rusiyaya keçən bu torpaqlar faktiki olaraq 1838-ci ildə Rus dövlətinə daxil olmuş, həmin ildəcə qəsəbəyə

¹ Abdulkadir Donuk. Eski türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler, İstanbul, 1988, s.2.

² Саттаров Г.Ф. Ойкономические термины со значением «город» и «село» в истории татарского языка и топонимии. – Советская тюркология, 1988, № 1, с. 47.

Aleksandriysk (rus taxt-tacının vəliəhdi şahzadə Aleksandrın şərafinə; həmin il onun həddi buluğa dolması bayram edilirdi) adı verilərək burada rus istehkam-qalası tikilir. O sonra Navaginski keşikçi postu adlanır. Burada kazak hərbi qarovul məntəqəsi yerləşirdi. Kırım müharibəsində Abaza Rusiyanın əlindən çıxsa da, 1864-cü ildə yenidən ələ keçir və Daxovski kazak postu adlanır³. Bu şəhər tarixi Abaza torpağında yerləşir və adı yerli xalq olan abazalarla əlaqədardır. Abas-abaz xəzərlərdə və peçeneqlərdə nəsil adı olaraq göstərilir. Müasir abazalar Qaraçay-Çərkəzdə, Kabarda-Balkarda, Adıgöydə və Kislovodskda yaşayan müsəlman əhalinin adı kimi qəbul edilir. Abazalıların müəyyən hissəsi Qafqazın istilasında Türkiyəyə mühacirət etmişlər. "Abazalar müsəlmandır," – deyə Övliya Çələbi bu yerləri gəzərkən onların etibarlılığı və səbatı haqqında yazmışdır: "kendilerine kafir desek, insanı katl ederler, müsəlman desek, xoşlanıb severler". Övliya Çələbi abazaların torpaqlarının da dəqiq hüdudlarını göstərir: Türkiyədən dənizə girib Gürcüstan sahillərilə bircə gün üzdükdən sonra Gürcüstan bitir, Fişe çayından Abaza diyarı başlayır. Onların torpaqları Anapa qalasına kimi uzanıb gedir⁴. Tarix səhifələrində Abaza əsilzadələrinin bu adı nəsəb, soyadı kimi daşdıqları müşahidə olunur. Osmanlı dövlətinin tarixinin tədqiqçilərindən biri olan alim Hammerin yazdığına görə: 1769-cu il iyulun 17-də Xotin döyüşündə Abaza Mehmet paşa komandan idi.⁵ Şəhərin sonrakı yeni adı Soçi də abaza tayfalarından olan Soça adındandır. "Soça tayfası həmin limanda yaşayan Kıyı Abaza oymağına daxil idi"⁶. Övliya Ata da özünün öz bəyi olan Soça tayfasından, onun əsgəri gücündən söz açır. Həm də Soça və Obur Elburus silsiləsinə daxil olan dağların adıdır. Şəhər həm də Soça çayının üstündə yerləşir. Yaxınlıqdan isə Mamayka, Buzuqa çayları axır. Soçi bağ-bağçalarının əzəmətli şümşad ağacları (rus dilində samsit işlənir) bəzəyir. Soçi şəhərinin keçmiş Abaza adı tarixi, eləcə də ədəbi-bədii mənbələrdə yad edilir: Mən də cavanlıqda uzun müddət sizin Abazada qoyun otarmışam. (Q. Danilevski. "Qaçaqqlar Novorossiyada") Bundan başqa Sibirdə Krasnoyar (keç.: Kızıl Yar) diyarında Abakan çayı üzərində də Abaza şəhəri vardır.

Bu yaxınlarda Soçidə böyük bir caminin inşasına başlanılmışdır.

³ Никонов В.А. Краткий топономический словарь, М., Мысль, 1966, с.381, 391.

⁴ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, İstanbul, Üç Dal nəşriyyatı, 1966, 1 c, s.463.

⁵ Baron J. Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi, 8 c. İstanbul, 1991, s.434.

⁶ Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fəthi (1451-1590), Ankara, 1998, s.8.

AÇIQ TURA. AÇINSK

Açıq Tura əvvəllər Yus çayının üzərində tatar kəndi kimi tanınırdı. Şəhərin adı "Açıq" türk etnonimi ilə bağlıdır. Belə ki, müasir xakasların köhnəlmiş adı Açıq tatarları olmuşdur. Yerli tatarlar isə hələ də öz şəhərlərinə Açıq Tura deyirlər.

Geniş Sibir torpaqlarının istilasından sonra hərbi rəis Tuquçevski tərəfindən 1641-ci ildə Açınskiy adı altında hərbi qalanın əsası qoyulur. 1641-ci ildə indiki yerinə - Aqra dağları ətəyində Çulım çayının sol sahilinə köçürülür. Bu günkü Açıq şəhəri (Açınsk deyilir) Çulım və Tekmet (indi Tekmetka) çayları üzərində yerləşir. Bu zamandan bura Rusiyadan əhali köçürülməyə başlayır. 1782-ci ildə Açınsk qəza şəhərinə çevrilir⁷. Elə həmin ildə də adı Açınsk şəklində rəsmiləşdirilir. Şəhər ətrati çöllər Acı çölləri adlanır. Burada duzlu göllər vardır. Etimoloq M.N.Melxeev elə bunu əldə əsas tutaraq Açınsk şəhərinin adını acı "şor" sözü ilə (duzlu göllərilə) əlaqələndirməyə çalışır⁸. Açıq Tura ərazilərindən üstü türk-runik yazılı heykəllər, digər maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

Dəyişdirilərək rusçaya uyğunlaşdırılan belə türk yer adları öz əslindən uzaqlaşmış və get-gedə şəkil və məzmun cəhətdən də adaptasiyaya məruz qaldığından yer adlarıyla bağlı aparılan araşdırma işlərini də daim çətinləşdirməkdədir. Türk elminə böyük xidmətləri göstərmiş və böyük qəlb sahibi olan P.Melioranski 22 aprel 1906-cı ildə "Coğrafi adları öyrənən komissiya"ya mürüzə edərək yerli türk adlarının xəritədə rus dilinə məxsus şəkildə yazılmasının məqsədəuyğun olmadığını göstərir⁹. Rus imperiyasına ilhaq olunmuş ucsuz-bucaqsız türk ölkələrinin adlarının ucdantutma dəyişdirilməsi və ya saxlanıldığı halda belə ruslaşdırılması onun diqqətini cəlb etmiş, bu cəfəkeş alim ölüm yatağında olduğuna baxmayaraq Kazan, Ufa, Orenburq qəzalarının yer adlarının katoloqunu fəaliyyətdə olan həmin komissiyaya təqdim etmişdir.

Qırğızıstanın dağlıq hissəsində Açıq Taş kəndi (indi Aleksandrovski) ərazisində türk-runik əlifbalı yazılı daş var. Bu daşlar indi Ermitaj dövlət muzeyində saxlanılır. Çox şübhəsiz, Açıq Taş dedikdə yazılı daş, "kitabə" nəzərdə tutulur.

⁷ БСЭ т.2.с.470; СЭС с.95.

⁸ Мельхеев М.Н. Географические имена, М., 1961, с.13.

⁹ Благова Г.Ф. П.М.Мелиоранский и изучение тюркской топонимии. В кн.: Тюркологический сборник, 1972, с. 61.

ADA KALA. ORŞA

Ada Kala (indi Orşa) müasir Belorusiyanın Vitebsk vilayətində şəhər. Vaxtilə Orşa (indiki Orşitsa) çayının Dnepr çayına töküldüyü yerdə möhkəm türk qalası olmuşdur.

Türk hərbi məntəqəsi Ada Kalanın adı rus yazılı mənbələrində ilk dəfə 1067-ci ilə aid "Povesti vremennıx let" səhifələrində çəkilir¹⁰. (Qeyd: "Povesti vremennıx let" ümumrus əlyazmaları toplusudur; Kiyevdə 12-ci əsrin ilk onilliyində tərtib olunmuşdur. Onun əsas canını Lavrenti və İpatov salnamələri təşkil edir).

Şəhərin adı həqiqətən onun təbii istehkam-qala görünüşü ilə bağlı idi. Belə ki, qalanın yeri hərbi - strateji baxımdan çox əlverişli sayılırdı. Orşa ilə Dneprin qovuşduğu yerdə - bu çayların hər iki tərəfdən qucduğu çayarası sahədə yerləşən və xilqətən alınmaz olan bu qalanı çaylar hər tərəfdən mühafizə edir, ona gələn yolları təbii şəkildə bağlayırdı. Arxadan - qurudan açıq qalan, sanki qorunmayan, lakin insan əlinə tapşırılan bu səmtdən isə qazılmış və su ilə doldurulmuş dərin kanal qalanı göz bəbəyi kimi qoruyurdu. Beləliklə, Ada Kala təbii, ilahi qüdrətilə yaranmış belə bir adada qərar tuturdu. Adı da buradandır. Ada Kala öz zamanına görə möhkəm qala sayılır və təbii qala şöhrətini daşıyırdı. Dneprin (Uzu çayının) sahillərində belə bir qala mühüm əhəmiyyətə malik idi; ondan su yolu ilə Kiyevə və yuxarıya Smolenskə getmək mümkün olurdu. Orşa çayı ilə isə (onu sonradan Orşitsa adlandırdılar) Qərbi Dvinə, Vitebskə, Baltik dənizinə, Novqoroda çıxmaq olardı.

1768-1774-cü illər Rus-Türk müharibəsinin gedişində 1772-ci ildə Ada Kala istila olunmuş və Rusiyanın idarəsinə keçmişdir. Həmin zamandan o üzərində yerləşdiyi çayın adı ilə Orşa adını daşıyır. Bu adın da qədim türk sözü Or "xəndək, kanal" sözündən yarandığı ehtimalı güclüdür.

Osmanlılara məxsus daha bir Ada Kala (müasir Rumınyə ərazisində) vardır. 1691-ci ildə yenidən inşa olub möhkəmlənən Dunay sahillərindəki bu qala Dəmir Qapı boğazını nəzarətdə saxlayırdı¹¹.

¹⁰ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т. I, «А», с.384; Большая Советская Энциклопедия, т.18, с.544

¹¹ İslam Ansiklopedisi, I c, İstanbul, 1988, s. 340

AĞBAŞ

Ağ Baş adında tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları olan, müasir Ermənistan ərazisində bir neçə kənd olmuşdur: Yuxarı Ağ Baş Qəmərli rayonunda (İndi Artaşat r.) kənd; kəndin digər adı Xaraba Ağ Baş idi. Digər Ağ Baş kəndi (qışlağı) Allahverdi rayonunda (İndi: Tumanyan r.) yerləşirdi. Aşağı Ağbaş kəndi də Qəmərli (Artaşat) rayonunda kənd adı olmuşdur. Kəndin indiki adı 1945-ci ildən Arevşatdır¹².

Məlum olduğu kimi qədim türk tayfaları üçün fərqləndirici əlamətlərdən biri onların geyimi olmuşdur. Odur ki, müxtəlif nəsil, soy, tayfa həmin bu geyimin bəzi səciyyəvi əlamətlərinə görə adlandırılmışdır. Yurdumuzun yer adları işerisində belo adlar xüsusi qat təşkil edir. Müqayisə edək: Ağ Köynək, Sarı Baş, Şişpapaqlı, Qara Donlu, Qara Dolaq, Yekəqurşaqılı, Alabaşlı və s.

Ağ Baş adına gəldikdə deməliyik ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində, Ak Baş şəxsiyyət adı kimi də rast gəlinir. Böyük türk ellərinin coğrafiyası üzrə müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, Kırımında dəyişdirilərək itirilmiş türk yer adlarından biri də Ak Baş (İndiki adı Vyaçeslavovka) adıdır. Bundan əlavə Ak Baş (Türkiyədə Van bölgəsi) və Çelyabrnsk vilayətində də (Rusiya) kənd adlarıdır. Neyva çayının (Yekaterinburq vilayəti) sol qolu Ak Baş (ka) çayı adlanır. Şəmkir rayonunda da (Azərb.) 1936-cı ilədək Ağ Başlı kəndi olub.

Müasir Moldovanın paytaxtı Kişinev şəhərinin adı 1436-cı ilədək mənbələrdə Ak Baş Keşenev kimi qeyd olunmuşdur¹³. "Ağ Baş" adının mənə dairəsi genişdir; Radlovun lüğətində (1,93) "Ağ Baş" həm də "qırxq, təmiz (pək) baş, tatarların (müsləmanların təmiz qırxılmış başlarına işarədir" deyə adın etnoqrafik təbiətinin daha bir maraqlı cəhəti açılır.

Əlbəttə belə xarakterik və dolğun nümunələri qorumaq lazım idi; qədim ad xalqın yaddaşı, onun tarixinin, mədəniyyətinin vacib elementlərindən biridir. Xalqın yaşayış məntəqəsinin - yurdunun adına müdaxilə olunması onun tarixinə olan təcavüz kimi mənalandırılmalıdır.

¹² Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, Elm, 2002, s. 30, 355.

¹³ Дрон И.В. Является ли Кишинеу латинизмом или тюркизмом? – Советская тюркология, 1989, № 1, с.85.

AK KIRMAN. BELQOROD DNESTROVSKIY

Ak Kirman tarixi Bucaq vilayətində şöhrətini bu günəcən daşıyan türk qalası olmuşdur. İndi müasir Odessa vilayətində liman şəhəridir. Şəhərin adı 1944-cü ildə Belqorod Dnestrovskiy ("Dnestr üzərində ağ şəhər") şəklində rus dilinə tərcümə edilərək dəyişdirilmişdir. Ak Kirman türk dillərində "Ağ Qala, şəhər" deməkdir, deyə rus etimoloqu Fasmer Radlova əsaslanaraq yazır (Fasmer, 1.66; 2.224). Qalanın ağ rəngdə olması ilə əlaqədar türklər şəhərə "Bəyaz Qala" da deyirdilər. Bu qalanın Xəzərlər zamanından möhkəm hərbi qalası kimi mövcud olduğu məlum olur. İlk mənbələrdə qalanın Burqas Kirman kimi də adı çəkilir. Qala bundan sonra Venesiya, sonra Genuya idarəsində olsa da, 1241-ci ildən Moğollar, daha doğrusu, Qərbi Türklər Ak Kirmana sahib olub onu bir türk limanına çevirdilər. Ak Kirman qalası, xüsusən XV əsrdən Sultan Bəyazidin və Kırımın igid xanı olan Mengli Gərayın zamanında (1438-1454-cü illərdə) əsaslı təmir olunmuşdur. Bu zamandan qüdrətli hərbi qalası şöhrətini qazanmağa başlayır. Qala yüksək bir təpə üzərində salındığından lap uzaqdan ağappaq parlayır və büllür kimi bərq vururdu. "Onun kənardan seyrinə daldıq" - deyə Övliya Çələbi yazır. Səyyah 1658-ci ilin mayında Ak Kirmanda olarkən qalada Mengli Gəray xan, Vaiz camisinin, Sultan Səlim camilərinin böyük vəqflərinin, Səlim xan mədrəsəsinin fəaliyyət göstərdiyini xəbər verir. Eyni təsviri biz başqa bir mənbədən də almış oluruq: "Osmanlılar dövründə Ak Kirman hərbi qalası 10 məhəllədən ibarət idi. Burada vaxtilə mükəmməl Osmanlı yadigarları olan Sultan Bəyazid Camisi, Mengli Gəray xan camisinin, Vaiz camisinin, Sultan Səlim xan camisinin, mədrəsələr və hamamların şəhərə süs və zinət verdiyi" göstərilirdi¹⁴. Qala 7 m hündürlükdə, 5 m enində olan divarlarla və 21 m dərinliyi, eni 10 m olan xəndəklə əhatə olunmuşdur. Qala içəridə hissəyə bölünmüş, hər hissə möhkəm hasarla dairələnməmişdi.

Qalanın hər biri min əfsanə doğurmuş 26 savaq qülləsi vardı. Baş darvazadan girdikdə içəridə "Qız qalası" qülləsi yüksəlirdi. Bu məşhur qalada heç vaxt olmayan adamlar belə onu tanımış olmalıdırlar. Sovet dövründə "Otello", "Ağır qiymət bahasına", "Gəmilər istehkama hücum edirlər" filmləri bu qalada çəkilmişdir.

Şəhər 1770-ci ildə rus qüvvələri tərəfində ağır mühasirədən sonra işğal edilmişdir. Lakin Küçük Qaynarca sülhü şərtlərinə görə təkrar türklərə qaytarılmışdır. 1787-1791-ci illərin Rus-Türk müharibəsində general Potyomkin tərəfindən şəhər zəbt olunsada, 1792-ci ildə Yaş (Yassı) sülhünə görə Türkiyəyə geri verilmişdir. 1806-cı ildə təkrarən ruslar tərəfindən zəbt edildi. I Dünya müharibəsində sovet qoşunları Ak Kirmanı təkrar işğal edib SSRİ-nin tərkibinə

¹⁴ Pars Tuğlaçı. Osmanlı şəhirləri, İstanbul, 1985, s.313

daxil etdi. Təkrar-təkrar rusların əlinə keçən və dağıntılara məruz qalan qala-şəhər hər dəfə əsl sahibinə qaytarılanda türklər onu əsaslı təmir etmişlər. Nəhayət Ak Kırmanın birdəfəlik itirilməsi ilə nəticələnən son müharibədə Osmanlı tikililəri məhv edildi. Lakin qanlı döyüşlərdə dəfələrlə əldən-ələ keçən Ak Kırmanın bir neçə qatlı möhkəm divarlarının qalıqları hələ də onu seyr edənlərin heyrətinə səbəb olmaqdadır¹⁵.

Təxminən yaxın tarixdə dəyişdirilən şəhər - qalanın əsl türk adı elmi və bədii ədəbiyyatlarda saxlanılmaqdadır: Kutuzov feld-marşal Potyomkinə Ak Kırman altından-qanlı hərbi meydanından 1791-ci il 14 fevral tarixli raportunda "Prutdan Dnestrə qədər olan məsafədə işlər yaxşı gedir, Ak Kırmandan Sulin çayının ağzınadək dənizdə heç bir gəmi görülmədiyini" göstərirdi. (Кутузов М.И. Письмо. Записки, М., 1989, с. 15) Rus şairi Puşkinin "Qaraçılar" poemasında qoca qaraçı:

Hədələmirdi hələ Dunayı moskal,
Qorxub çəkinərdik onda sultandan.
Bucağı idarə edirdi paşa,
Ak Kırmanın uca qüllələrindən

Və həmçinin Maksim Qorkinin, "İzərlgil qarı" hekayəsinin "Mən bu hekayəti Bessarabiyada dəniz sahillərində, Ak Kırman altında eşitməşəm" sözləri ilə başlaması bu tarixi adı və tarixi keçmişi canlandırır yada salır.

Ünlü türk alimi Akkırmani Mehmed Əfəndi bu şəhərdə yaşayıb yaratmışdır¹⁶.

AK MEÇET. SİMFEROPOL

Kırım vilayət mərkəzi. Bu gözəl yaşıl şəhər Salgir çayının sahilində elə yaşılca Çadır yaylasında yerləşir. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, eramızdan 3 əsr əvvəl burada skiflərin artıq parlaq mədəniyyəti meydana gəlmiş və bura müəyyən vaxt onların paytaxtları olmuşdur. Şəhərin cənub-şərqində skiflərin antik şəhəri yerləşirdi. Burada müasir şəhərin yaxınlığında, təqribən ondan 5 km aralıda Tunc dövrünə aid QIZIL Kurqan abidəsi vardır. Bu skif əyanının qəbridir. Kurqandan skif incəsənət nümunələri olan çoxlu qızıl əşyalar, üstü qızıl işləməli, eləcə də qızıl-gümüşə tutulmuş silahlar, daha qədim dövrlərlə səsleşən çoxlu sayda tunc ucluqlu

¹⁵ Советская Историческая Энциклопедия, т. 2, с.214

¹⁶ İslam Ansiklopedisi, 3 c, İstanbul, 1991, s.270

oxlar və başqa ibtidai, lakin kamil silahlar aşkar edilmişdir. Sonralar er. əv. V əsrdə isə qurqanın tökmə hissəsində skif döyüşçüsü dəfn edilmişdir.

Şəhər öz tarixi boyunca Kermencik qalası (Kermen-qala, Kermencik-kiçik qala, şəhərcik) adı ilə anılırdı. Daha sonralar, XV əsrdən başlayaraq bu qədim şəhər türk-islam ətri ilə süslənərək Ak Meçət (şəhərdəki böyük ağ camiyə görə) adı ilə böyümüş, inkişaf etmişdir. Bu torpaqları gəzən Övliya Çələbi Kırım adasının göbəyi sayılan, Nuh tufanından bəri təpəsindən qar əskik olmayan Çadır dağının ətəyində, verimli bir ovada yerləşən Ak Məscidin əslində Kırım vəliəhdlərinə mənsub olduğunu, vəliəhdlərin taxt mərkəzi sayıldığını xəbər verir¹⁷.

1768-1774- cü illər rus-türk müharibəsində Ak Meçət şəhəri də istilə edilir. Kırımın tam şəkildə Rusiya tərkibinə daxil edildiyi vaxtdan isə şəhərin adı dəyişdirilərək Simferopol adlandırılmışdır (1784). Fasmerin "Rus dilinin etimoloji lüğəti"ndə göstərildiyi kimi Simferopol yunanca "uğurlu şəhər" mənasını verir. (Bax: g.ə.III c, s.623) Lakin qədim yunanlar heç zaman burada belə qürurlu adlarla məskən salmamışlar. Nikopol "qələbə şəhəri", Melitopol "arı şəhəri", Sevastopol "möhtəşəm şəhər", Xersones... Bu adları XVIII əsrin sonlarında qədim yunanlar yox, yunansayağı olsalar da müasir ruslar qoymuşlar¹⁸.

Simferopol adı II Yekaterinanın bu torpağı yunanlaşdırmaq kimi istiləçi planı ilə bağlı idi. Ümumiyyətlə, "Yunan projesi" çox böyük, o qədər də həyasız plan idi. Hətta Yekaterina öz fikirlərində o qədər uzağa gedirdi ki, nəvəsi Konstantini Konstantinopolda (İstanbulda) əyləşəcək yunan hökmdarı olaraq görmək istəyirdi. (Л.Н.Толстой. Посмертные записки старца Федора Кузмича) Kırımda başqa bir Ak Meçət qəsəbəsi də olmuşdur ki, 1944-cü ildə adı dəyişdirilərək Çernomorskaya qoyulmuşdur; hazırda inzibati rayon mərkəzidir. Simferopolda Kebir Cami məscidinin indi xarici görkəmi dəyişdirilib, burada cildləmə sexi açılmışdır. Qazaxıstandakı Ağ Məscid şəhərinin də 1925-ci ildən adı Qızıl Orda şəhəridir.

AK SAKA. AXALTSİXE

Ak Saka adı Dədə Qorqud dastanlarında bəhs olunan qədim yer adlarındandır: Məgər Başı Açıq Tatyana qələsindən, Aq Səqa qələsindən kafərin casusu vardı... Daha sonrakı tarix səhifələrində ondan X-XI əsrlərə aid qala kimi bəhs olunur¹⁹. Bir də yeri gəlmişkən qeyd edək ki, mətndə adı çəkilən "Başı Açıq" indiki Kutaisi ərazisinin Şərqi mənəblərində rast gəlinən adıdır.

¹⁷ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, İstanbul, Üç Dal nəşriyyatı, 1966, VII c, s.409,602.

¹⁸ Л.Успенский. Слово о словах. Почему не иначе? с. 468.

¹⁹ БСЭ т. 2. С. 458.

Budur, XI yüzillikdə Ak Saka-Cıldır mahalı Böyük Səlcuqlu dövlətinin tərkibindədir. 13-cü əsrdə isə Cənub-Qərbi Qafqazla birgə Çingiz xan və İlxanilər dövlətinə məxsusdur; 14-cü əsrdən bu yerlərdə Çobanilər, Cəlayirilər, Qaraqoyunlular hakimiyyət sürür. 15-ci əsrin axırlarından Ak Saka Osmanlı dövlətinin tərkibindədir; bu zamandan etibarən Azqur, Altunqala, İdə, Koblıyan, Qüzey, Güney və s. kimi 14 sancaqdan ibarət olan Ak Saka paşalığı güclü vilayətə çevrilir; möhkəm qalalar, məscidlər tikilir²⁰. Səyahəti əsnasında Ak Sakadan keçən Övliya Çələbi yalçın qaya üzərində daşdan yonulmuş "Ahıska qalası"ndan danışır.

Ak Saka (yerli türklər öz şəhərlərində Ahıska (Akıska deyirlər) Ədirnə sülhünün (1829) şərtlərinə görə Rusiyaya keçən torpaqlarla birlikdə Osmanlılardan alındı. Vilayət mərkəzi Ak Saka olan Cıldır əyalətinə daxil olan Ardanic, Artvin, Şavşat, Borçka, Yusif Eli isə milli hüudlar çərçivəsində qaldı.

1828-ci ilin avqust ayının 16-da Sərəsgər Mehmed paşanın komandanlığı altında türklərin igidcəsinə müqavimətinə baxmayaraq Paskeviç qalanı alır. Rusların əlinə keçdikdə üstündən dumanlar yüksələn bir xaraba halına gəlmişdir. Bu hücumda polkovnik Borodinin başçılığı altında vuruşan Şirvan alayı xüsusən fərqlənir. Qalanın idarəsi general Bebutova tapşırılır. Lakin məşhur Acarlı Əhməd bəy qalanın itirilməsi ilə barışa bilmir və qalaya hücumu keçir. General Burtsev tələsik köməyə gəlir. Qala mühasirədən yalnız martda çıxıb bilər. Bu vaxtdan başlayaraq Türkiyə ilə mənəvi bağları qırmaq məqsədilə bu şəhərə ermənilər köçürülür; bununla dərhal əhalinin tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişir. Tezliklə sakinlərin 10-dan 8-ni ermənilər təşkil edir. Belə ki, bundan 25 il sonra Kırım müharibəsi zamanı qalanın müdafiəsi general Andronikova həvalə olunur²¹.

Ak Sakanın gözəl təbiəti vardır; bağları-bağçaları ilə məşhurdur. Şəhərin yaxınlığında Abaz Tuban kurortu (İndi Abastumani), Səfər yaylağı yerləşir. Səfər yaylağında vaxtilə şəhərin hakimləri olan atabəylərin bağları və sarayları var idi. Bu yaylaqlar Urabal çayı (Kür hövzəsi) üstündədir. İndi bu səfalı yaylaqlara can verən Urabal çayının adı dəyişdirilmişdir, çayın yeni gürcü adı Potskovi-Skali adlanır. Ak Saka ərazilərindən əqiq çıxarılır. Azərbaycan milli mətbuat tarixində mühüm yeri olan "Molla Nəsrəddin" jurnalını Mirzə Cəllilə birlikdə nəşr edən Ömər Faiq Nəmanzadənin vətənidir. O həm də 1918-ci ilin martında "İstiqlal komitəsi"nin üzvü olmuş, Nağı Şeyxzamanlı ilə məhz o Türkiyəyə diplomatik görüşə göndərilmişdir.

²⁰ Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkaz ellerinin fethi (1451-1590), Ankara, 1998, s. 209

²¹ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, СПб., 1898, т.2, с.527.

AK SU. BELOREÇENSK

Krasnodar ölkəsində şəhər.

...Qafqaz dağları silsiləsində başı həmişə qarla örtülüb olan Oştan dağından buz kimi soyuq sulu çeşmələrdən öz mənbəyini götürən Ak Su çayı yolu üzərindəki qayaları, uçurumları qət edərək Kuban ovalığına yetişir, nəhayət yavaşlayır, öz təzə suları ilə bağları, bostanları seylab edirdi. Bu düzdə üzərində yerləşdiyi çayın adı ilə adlanan Aksu qəsəbəsi yerləşirdi. Aksu çayı keçən yüksəkliklərdən biri də eləcə Aksu keçidi (İndi Beloreçenskiy pereval) adlanırdı. Deyilənlərə görə uzaq keçmişdə qədim skiflərin Aksu aşırımından Maverayi Qafqazda Aksu çayı boyunca uzanan hərəkət marşrutlarından biri keçirmiş.

Tarixi Aksu qəsəbəsi böyük keçmiş malikdir. Aksu kurqanlarından (qəsəbəyə çox yaxın olan ərazilərdə 53 zəngin kurqan-onlardan 35-ində kişi, 18-ində qadın dəfn olunmuşdur) tapılan əşyalar bu torpaqlarda mövcud olmuş qədim mədəniyyət barədə mühakimə yürütməyə əsas verir. Sərdabələrdən əldə edilmiş qızıldan bəzək əşyaları qədim sənətkarların həqiqətən nümunəvi bədii yaradıcılığını sübut edir. Burada tapılmış məişət əşyaları, qabların çoxu qızıldandır; mis tabutda belə dəfn olunmuş sərkərdənin qəbri aşkar olunmuşdu. Kurqanların əksəriyyəti Qızıl Orda dövləti dövrünə aid edilir. Aksudan tapılmış qiymətli nümunələr Moskva Tarix Muzeyində, Dövlət Ermitajında (Peterburq) mühafizə olunur.

Rusların bu yerlərə gəlişi 16-cı əsrin ortalarına təsadüf edir; daha dəqiq desək, ruslar bura ilk dəfə 1557-ci ildə ayaq basırlar. Astarxan xanlığını işğal edib ləğv etdikdən sonra İvan Qroznı dərhal bu torpaqlarda möhkəmlənməyi qarşıya məqsəd qoydu. Uzun illər bu fakt Qafqaz xalqlarının - çərkəz, adıgöylərin, kabarday, balkar, qaraçay.... xalqlarının Rusiyaya könüllü ilhaqı kimi daxil olmuşdur.

...1791-ci ildə Rus-Türk müharibəsinin bitməsi ilə bərabər Kuburun dağ ətəyi düzənlik sahillərinə köçürülmələr başlanır. İlk dəstə olaraq buraya kazak ailələri köçürülüb yerləşdirilir. Zaporozhye Seç qurumunu ləğv edən II Yekaterina və sevimsiz baş komandan knyaz Potyomkin yenidən bitən müharibədə canfəşanlıq göstərmiş kazak birliklərini mükafatlandırmaqda idilər. Köhnə Aksu kəndindən azca aralıda möhkəmləndirilən yeni kazak qalası çayın adının tərcüməsi ilə "Belaya" adı verildi. 1862-ci ildə isə keçmiş qalanın yerində Beloreçensk stansiya salınıb²². 1958-ci ildə isə qəsəbə şəhərə çevrildi.

Aksu kurqanlarının kəşfi günümüzdə də davam edir. 70-ci illərin axırlarında Beloreçensk (Aksu yaxınlığında) kanal qazıldığı zaman bürünc dövrünə aid kurqan aşkar edilmişdir. Öz duyüşü geyimində dəfn olunmuş (onun qəbri stansiyanın tən ortasında yerləşmiş) hərbiçinin məzarı quyu qazarkən üzə çıxarılmışdır²³.

²² БСЭ, т.3, с. 125.

²³ Е. Клавовский. Белореченск, Краснодар, 1981, с.11.

Yerli tarixlə olaqəsi olmayan, artıq 200 ildən bəri bu ərazilərdə köçüb yaşayan "gəlmələr" hələ də işğalçı kimi bu torpaqların tarixinə etinasız və soyuq münasibət bəsləməkdədir; tarixi abidələr adı təsərrüfat ehtiyacı üzündən məhv edilməkdədir. Yenə hündür mərtəbəli bina özülü qazılarkən açılan kurqandan tapılan orijinal əşyalar Aksu yaşayış məntəqəsinin özünün kiçik miqyasına sığmayan geniş və dərin tarixindən söz açır.

AK TURA. AXTIRKA

Ak Tura, yəni müasir Axtırka Sum vilayətində (Ukrayna) şəhərdir. Şəhərin tarixi ilə bağlı onu demək mümkündür ki, məntəqə haqqında ilk məlumat VIII əsrdə "türk yurdu" kimi verilir. Qala qıvrıla-qıvrıla axan Ak Tura çayının bir həlqə kimi qıvrıldığı yerdə salındığından onun mövqeyi çox əlverişli sayılırdı və ətrafdakı göllər onun müdafiə qüdrətini artırırdı. 1641-ci ildən Osmanlı dövlətindən Reç Pospolitaya, 1647-ci ildə isə ruslara keçmişdir. 1707-ci ildə I Pyotr bu diyarın hərbi vəziyyətini öyrənmək üçün Ak Turada olmuşdur.

Kırımın türk yer adları içərisində də Ak Tura (indiki adı Yemelyanovka) adlı yaşayış məntəqəsi adı olmuşdur. Kuban diyarında (indiki Krasnodar vilayəti) eyniadlı qəsəbə vardır²⁴. Ak Tura öz adının mənaca izahına görə çox şəffaf bir toponimdir. Türk dillərində Ak Tura "Ağ qala" mənasına müvafiq gəlir. Sibirin türk yer adlarını araşdıran Valeev tarixçi Millerə əsaslanaraq tura sözünün türk dillərində "məhkəmləndirilmiş yaşayış məntəqəsi, "qala" mənasını göstərir²⁵.

Rusiyanın hərbi tarixində, ədəbi-bədii əsərlərdə tez-tez rastlanan şən-şöhrətli alaylar içərisində Axtır alayı tarixdə bu türk adını yaşatmaqdadır.

Moskvaaltı ərazilərin türk adları içərisində də bu ada rast gəlinir: Moskva ətrafı yüksək təbəqəyə mənsub olan malikanələr içərisində məşhur Abramçevodan azca aralıda yerləşən Axtırka kəndi məşhur boyar soyu olan Trubetskoylara məxsus olmuşdur. Trubetskoylar bu adı vaxtilə Rus-Türk müharibələrindən, daha doğrusu, Ak Tura döyüşlərindən bir xatirə olaraq gətirmiş, ata mülklərinə onun adını vermişlər. Axtırka adlanan malikanə fəvqəladə dərəcədə gözəlliklər qoynunda yerləşirdi. Onun qarşısındakı gölməçə o qədər şairanə və ilhamverici idi ki, rəssam Vasnetsov özünün məşhur "Alyonuşka" rəsmini - gölcük kənarındakı sıx qamışlıq arasında, xəlvəti bir guşədəki o hüznü qızı burada çəkmişdi²⁶.

²⁴ Советский энциклопедический словарь, М., 1987, с. 94.

²⁵ Валеев Б.В. О топонимии Сибирских татар – Сов. Тюркология, 1989, № 2, с. 51.

²⁶ Подмосковье. Памятные места в истории русской культуры 14- 19 веков, М., 1955, с. 260.

AKTIYAR. SEVASTOPOL

Aktiyar və ya Akyar 1783-cü ildən Sevastopol Kırım vilayətində (Ukrayna) şəhər. Artıq 1768- 1774-cü illər Rus-Türk müharibəsi Türkiyənin Kerç, Yeni qala, Kıl Burun hərbi qalalarını və Qara dəniz sahillərinin xeyli hissəsini itirdiyi Küçük Qaynarca sülhü ilə başa çatmışdır. Rusiyanın əldə etdiyi bu yeni torpaqlarda istilacılar qarşı xalq həyəcanları şiddətlənirdi. Müharibədən məğlub çıxsada, xalq yadellilərin boyunduruğu altına düşmək istəmirdi.

II Yekaterina Kırım və Kubandakı rus qoşunlarının komandanı Suvorovu qəzəb və nifrətdən çalxanan bu torpaqlara səfərbər etdi. Bu həyəcanları yatırımaq, yerli xalqları rəm edib susdurmaq üçün ruslara güclü qala və hərbi liman lazım idi. Suvorov sıldırım sahilləri, ağ təbaşir daşlı yarğanların üstündəki Aktiyar kəndinin və böyük buxtanın üstünlüklərini dərhal qiymətləndirə bildi. Odur ki, 1783-cü ilin aprelində Kırım tamamilən Rusiyanın əlinə keçdikdən sonra II Yekaterina Kırımın hakimi general Q.A.Potyomkinə "indiki Aktiyarın yerində böyük Sevastopol qalası tikməyə dair" göstəriş verdi²⁷. Yekaterina artıq Kırımın adının belə dəyişdirilməsinə, Tavriya adlanmasına dair sərəncam göndərmişdi, öz sevimsizliyi Potyomkini də "Knyaz Tavriçeski" şöhrətli titulu ilə mükafatlandırmışdı.

Tarixi əsərlər öz səhifələrində yerin əsl türk adını saxlamaqdadır: Kırımda qoşuna komandanlıq edən A.V.Suvorov Aktiyar buxtasını sahilində batariya qurmaq üçün əmr verdi. (A.M.Andruşenko. Admiral Uşakov). Yazıçı kitabın bu adla bağlı şərhində yazırdı: Aktiyar buxtası sahilə yerləşən kiçik tatar kəndinin adı ilə adlanırdı. Aktiyar tatarca "Təbaşir daşlı ağ yarğan" deməkdir. Daha sonra buxta da Sevastopol adı ilə adlandı. Oleq Mixaylovun "Suvorov" tarixi romanında oxuyuruq: "Kırımın özündə sakitlik idi, amma Aktiyarda, gələcək Sevastopol reyində hələ də türk gəmiləri durmaqda idi." Yaxud, "Kırıma nümayişkarənə səfəri zamanı ikinci Yekaterina Avstriya imperatoru II İosif və xarici səfirlərlə 1787-ci ildə Aktiyara gəldi."

1796-cı ildə hakimiyyətə gəlmiş rus çarı I Pavel hər bir sahədə olduğu kimi bu işdə də anası II Yekaterinanın əksinə getdi. Sevastopolun Aktiyar kimi əski şəkildə adlandırılmasına fərman verdi. (1797) Təxminən 30 il sonra hakimiyyətə gələn və bütün dövlət işlərində, o cümlədən imperiyanın işğalçılıq istiqamətindəki tədbirlərində nəəsinin təcrübəsinə əsaslanan və onu təqdir edən I Nikolay (1825-1855) 1826-cı ilin aprelində Sevastopolun Aktiyar deyil, həmişəlik Sevastopol adlandırılmasına qərar verdi.

Sevastopolda istehkamlar, kazarmalar, Rus-Türk müharibəsində ölmüş rus əsgərlərinin dəfn olunduğu "qardaş məzarlığı" bu qanlı istilanın yadigarları kimi durmaqdadır. Bu torpaqlara yunan adlarını yamamaq istilacı ideologiyanın əsil hədəfi idi. Əlverişli miflər işə düşürdü. Mədəni adamların tarixi həqiqətləri bir

²⁷ Валерий Ганичев. Ушаков, ЖЗЛ, М., Молодая Гвардия, 1990, с. 152.

yana buraxıb mənfəət və maraqla sevilən "miflərlə" məşğul olması köklü istila taktikasıdır. Şəhərin yunanca adı Sevastopol Kırımı yunanlaşdırmaq kimi qorxulu məqsədlə bağlı olan "süni addır" deyər Maks Fasmer yazarkən bu adın bu yerlə, xalqla, bu xalqın tarixi ilə əsləşmədiyini nəzərdə tuturdu. Bu uydurma vaxtı ilə Xəzər dövlətinin süqutundan sonra Kırımı (daha doğrusu sahillərinə, ticarət əhəmiyyətli limanlara) sahib çıxmış yunan kolonizatorlarının bu torpağın əsl sahibi olmalarına elmi dayaq yaratmaq məqsədləri ilə bağlıdır. Sevastopol- Sebastos "təzimə, səcdəyə layiq, müqəddəs; pol - "şəhər sözlərindən yaranmışdır. "Lakin qədim yunanlar burada heç vaxt belə vüqarlı ada layiq şəhər salmamışlar" deyər Lev Uspenski yazırdı²⁸. Bu torpağın hər qarışı öz köksündə Qızıl Qobu və skif mədəniyyəti izlərini hiş edib saxlayır. Şəhərin ətrafının türk adları-Balaklava, Tarxanqut, Temiryük və s. adlar keçmiş türk abi-havasını saxlayan və təsdiqləyən faktlardır.

ALA BUQA. ELABUQA

Ala Buqa müasir Tatarıstanda Kama çayı üzərində şəhər. Vaxtilə Volqa – Kama Bulqarıstanın baş şəhərlərindən olmuşdur. Qədim bulqar şəhəri Ala Buqa (Radlov 1,362) müasir Elabuqadan azca aralı, Toyma çayı üzərində yerləşirdi. Qala X əsrdə bulqar xanları tərəfindən ucaldılmışdı. Ala Buqa qəsri vaxtilə möhtəşəm olan Volqa-Kama Bulqarıstanının xarakterik abidələrindənədir. Hazırda həmin yerdə əski şəhərin xarabalıqları - möhkəm qala divarları qalıqları, hətta bütöv bürclər durmaqdadır. O qədim mədəniyyət ocaqlarından olmuşdur; Ala Buqa yaxınlığında aşkar edilmiş qədim məzarlıq (müasir adı Ananiyev deyilən ərazidə) XIX əsrin ortalarında öyrənilmişdir. Abidələrin öyrənilməsi nəticəsində məlum olur ki, burada eramızdan əvvəl VII-III əsrlərdə yüksək mədəniyyətə sahib adamlar yaşamışlar. Tədqiqatçılar onları müasir udmurtların, komi-zıryanların ulu babası zənn etmişlər²⁹. Müasir Elabuqa şəhər adı tarixi Ala Buqa adının rus dilində təhrif olunmuş şəkli. Qüdrətli Qızıl Orda xanı Məhəmməd Özbək xanın (1312-1342) titulu (və ya ləqəbi) Ala Buqa olmuşdur. Bir sıra rus salnamələrində də Özbək xanı belə adlandırıldılar³⁰. Baskakovda da buna aid işarələr vardır: Albuqa - Olbuqa şəxs adı; qadın xətti ilə rus knyazları ilə qohumluq münasibətində olan Poloves xanlarından birinə məxsusdur.

Lakin bununla yanaşı şəhərin adının mənası sadəcə tatarca balıq adı ("okun") və ya "pestryı bıq" olan "Alabuqa" şəxsiyyət adından yarandığını

²⁸ Лев Успенский. Слово о словах. Имя дома твоего, Лениздат, 1967, с.36.

²⁹ В.М. Мансуров. История нашего края, Вятка, 1969, с. 39.

³⁰ Э С Т. 1, с. 347.

deyənlər vardır. (Fasmer M. 1,13) Həmçinin Qırğızıstanın yer adlarını tədqiq edərkən K.Konkobayev həmin ərazidəki Ala Buqa (Ala Buka) yer adının tərkibindəki buğa, buka sözünü "çöl, bozqır" deyərək mənalandıraraq rus dilindəki türk mənşəli sözlərdən olan "buqor" türklüyünü də həmin sözlə əlaqələndirir³¹. Türk əsilli rus soyadlarının tarixinə dair monoqrafik əsərində Baskakov qədim türklərdə Ala Buqa ləqəbinin əslində tatar və digər qırpaq dillərində "qəhrəman, güclü buğa" (rus adaptasiyasında Ala Buqa - Al Buqa) mənası daşdığı göstərir³². Təbii ki, qədim türklər, türk bəyləri, el başçıları öz güclərini (əlbəttə, eyni dərəcədə həm fiziki, həm də mənəvi) göstərmək məqsədilə güclü heyvanların adlarını mənimsəyirdilər. Tobol quberniyasında da (Kurqan qəzasında) vaxtı ilə iki Ala Buqa kəndi olmuşdur. Bejetsk yaxınlığındakı Alobuqino kəndinin, Həmçinin Qazaxıstandakı Ala Buqa çay adı da bu ad və adın daşdığı məna ilə bağlıdır.

Kazan xanlığını məhv etdikdən sonra səfər əsasında İvan Qroznı Alabuqada olmuş, qələbə münasibətilə Pokrov kilsəsinin tikilməsinə sərəncam vermişdir.

ANAPA (BUQUR QALA)- YENİLMƏZ TÜRK QALASI

Anapa - müasir Krasnodar ölkəsində liman şəhəridir. Qara dənizin şimal qərb sahilində yerləşir. 1475-ci ildə artıq güclü türk hərbi qalası kimi məşhur idi. "Qala hünərli mühəndis əlində çıxmışdır," - deyərək Övliya Çələbi qürurla qeyd edir. Tarixən ilk adı Buqur qala (Buqur çayı üzərində salındığına görə) olmuşdur³³. Bir neçə dəfə Anapada olmuş Övliya Çələbi bu qədim torpağın öz dürrü-gövhəri ilə məşhur olduğu barədə yazır: Anapa limanında bir çeşid incilər çıxarılmış; geniş bir təpə üzərindəki bu qalanı sarayının divarı, döşəməsi buradan çıxan ləl, yaqut, sədəf, əqiqlərlə bəzəndiyinə görə qalaya "Qalayı-gövhər" deyərmişlər. Tarixdə də bu şəkildə yazılmışdır. Qala Abaza ilə Çərkəz torpaqlarının hüdudunda sərt bir qaya üzərində yerləşir. Qalanın şimal tərəfi Anapa dağlarıdır. Qara dənizdən Azaka (Azov dənizi) gedən gəmilər bu dağları səmt tutub gedərdilər. Ulu dağlardır. Qalanın qapalı böyük bir limanı var ki, Qara dənizin heç bir yerində (Balaklavadan başqa) belə bir liman yoxdur. Qaladan xaricdəki yaşayış yerinin adı Kabak kəndi idi³⁴.

³¹ Конкобаев К. Топонимия Киргизии, с. 77.

³² Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, Язычы, 1992, с.155.

³³ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь, М., Мысль, 1966, с.24.

³⁴ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, 1-11 c, s. 472

Çar hökuməti onu başa düşürdü ki, Qara dənizi rus dənizinə çevirmək üçün onun sahillərini də ələ keçirmək lazımdır. Bn zaman Qara dəniz xəttinin Gəlinçik, Anapa qalası, Kuban çayı sahili boyunca Qafqaz vilayətləri sərhəddində olan torpaqlar təşkil edirdi. Anapa Rus-Türk müharibəsi gedişində 1781-82-ci illərin çətin döyüşlərində özünün yenilməz türk qalası şöhrətini təsdiq etdi. Belə ki, 1782-ci ildə ruslar bütöv Kırımı ələ keçirsə də Anapa və Sucuk Qalanı ala bilmədilər. Anapa birinci dərəcəli hərbi qalası idi. 1788- ci ildə növbəti Rus-Türk müharibəsi gedişində Potyomkin general - anşef P.Tekelliyo Anapa və Sucuk Qalaya hücum etməyi tapşırırsa da, belə qalaların rus gücünə yenilməyə-cəyini görüb dayandılar³⁵. 1790-cı ildə məşhur general Bibikov yüksək komandanlığın icazəsini gözləmədən ləl-gövhər kanı Anapaya hərəkətə keçdi və düz bir ay Anapanı mühasirədə saxladı. İtkiləri o qədər çox idi ki, çar hökuməti onu yersiz cəsarəti üstündə cəzalandırdı. 1791-ci ildə rus ordusu general Qudoviçin rəhbərliyi altında Temişbəkədən hərəkətə başlayıb Anapaya hücumla keçdi. Onunla yanaşı Zaqrajski, general Şits də hücumda iştirak edirdi. Anapa qalasının qarnizonuna igid Mustafa paşa rəhbərlik edirdi. Qafqazı müqəddəs müharibə meydanı elan edən, müsəlmanları cihada çağıran Şeyx Mənsur da onunla idi. Qala divarları təməlinə qədər yerlə yeksan edilmiş, şəhər yandırılmış, Anapanın 15 minlik müdafiəçiləri və dinc xalq qılıncdan keçirilmişdi. Öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə Anapa sərəsgəri Sarı Abdulla paşa edam edildi. Bu son döyüşdə Qafqaz milli-azadlıq hərəkatı başçısı Şeyx Mənsur ruslara əsir düşmüş Peterburqa aparılıb Şlisselburq qalasında edam edilmişdir³⁶.

Lakin Yassı sülhünə görə (2 yanvar 1792) Kuban nəhrinin işğal olunmuş sol sahillərilə birlikdə Anapa da geri qaytarıldı. 1807-ci ildə admiral Pustoşkinin başçılığı altında rus eskadrası qalanı ələ keçirib divarlarını, silah anbarlarını partlatdılar. Qaladakı 80 su quyusunu lazımsız çuqun silahlarla basdırıb, bir çoxunu da partlatdılar. Qaladan heç nə qalmadı. Sağ qalan adamların sayı 20 nəfər idi. Tezliklə Anapa təkrar türklərə keçdi. Onlar gecə-gündüz bilmədən çalışıb qalanı əvvəlki halına gətirib, bərpa etdilər. 1809-cu ildə rus desantu yenə Anapanı ələ keçirdi. Lakin əldə saxlaya bilmədi. Orada bir qarnizon qoyub çəkildi. 1812-ci il müqaviləsinə görə Osmanlı dövlətinə geri verildi.

1828- ci ildə Anapaya 6-cı yürüş başlandı; 40 il idi ki, onun uğrunda döyüşlər gedirdi. Bu dəfə düşmənin planı, da əməli də qəti idi. General Menşikov və polkovnik Perovskinin qüvvələri tam 41 gün qalanı topa tutdu. Yerli türk və çərkəz qüvvələrinin başında acarlı Seyyid Əhməd paşa durmuşdu və bu hünərli sərkərdə çətin hücumları mətanətlə dəf edirdi. Temirük bəy qala xaricində müdafiədə durmaqla ona dəstək olurdu. Qarnizon rəisi isə Çatır Osman-oğlu idi. Anapa

³⁵ Кругливо К. Т. Анапа 2500 лет, Краснодар, 1987, с. 44.

³⁶ M.Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, s. 152

paşası vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görürdü; qala 1828-ci il iyunun 13-də istila olundu. Yazıçı A.Qriboyedov (Rusiyanın İranda fəvqaladə və səlahiyyətli səfiri) naşir F.Bulqarinə Stavropoldan göndərdiyi 28.06.1828-ci il tarixli məktubunda müjdə olaraq xəbər verirdi: "Anapanın alınmasına əsl patriot kimi sevinirəm" və dərhal da döyüş meydanlarında başlarını qoyan Kubanlı və dağlı müsəlmanların inadla müqavimət göstərmələrindən heyrətlə söz açırdı. Bununla Rusiya o vaxtlar üçün birinci dərəcəli sayılan türk qalası Anapanı tutaraq Qara dəniz sahillərinin strateji açarına sahib ola bildi. Anapa Ədirnə sülhü şərtlərinə görə Rusiyaya verildi. Bundan sonra dərhal bu qədim türk müsəlman şəhərinin xristianlaşması işinə başlanılır. Bu məqsədlə buraya ruslar, ermənilər köçürülür. 1846-cı ildə qala tezliklə şəhərə çevrilir. Çox keçmir ki, şəhərin ticarəti ermənilərin əlinə keçir.

Anapanın alınması rus müstəmləkəçiliyi tədbirlərində əhəmiyyətli nöqtə idi. Anapa yürüşünə görə " Za vernost" (sədaqətə görə) medalı buraxılır. 1830-cu ildə gözəl Qaqra şəhərini tutmaqla isə Çərkəz qəbiləsinin ardıcıl istilası başlayır. Puşkin 1829-cu ildə Ərzuruma səyahəti zamanı "Yol Qeydləri"ndə yazırdı: çəkəzlər bizə "nifrət edirlər. Biz onları geniş otaqlardan sıxışdırmışıq. Onların aulları talan edilmiş; bütöv qəbilələr məhv edilmişdir. Onlar get~ gedə saatbasaat dağlara çəkilir, orada basqınlarını gücləndirirlər.

1830-cu ildə Anapanın yeni sakinlərlə məskunlaşdırılması sürətləndirildi. Boşaldılmış şəhərə köç başlanmışdı. Anapanın sağ qalmış 4 min dinc sakini Rusiyanın içərilərinə sürülmüşdü. Anapa bu vaxtadan bir Şərq şəhəri idi. Onun elə küçələri vardı ki, burada iki atlı yan-yana gedə bilməzdi. Məhəbbəti, ünsiyyəti, qonşuluğu üstün tutan bu qocaman müsəlman şəhəri sökülür, geniş küçəli kilsəli şəhərə çevrilirdi. Kırım müharibəsi başlanarkən ruslar Anapanı dağıdıb oranı tərk edirlər. Sonrakı illərdə (1860) imperiya sərhədləri irəliyə doğru genişləndikcə Anapa strateji əhəmiyyətini, yəni sərhəd olmaq funksiyasını da itirir.

Anapa Azərbaycan Dövlət Teatrının görkəmli artisti Əbülhəsən Anaplının ana vətəni olmuşdur. Onun babaları Anapadan qaçarkən Qubaya gəlib məskunlaşmışlar. Anaplı özü isə 28 yaşında 9 nəfər sənətkar yoldaşı ilə birlikdə Qarabağda konsert verdikdə gecə qaldıqları Keşiş kəndində başları kəsilmişdi. Sovet quruluşunun ilk günləri idi.

AXTAÇI

Ermənistanda tarixi Axta adı Çarensavan adı ilə, Axtavana Dzorostan, Aşağı Axta Hrazdan şəhəri adı ilə əvəz olunmuş, Axta Çul isə ləğv edilmişdir.

Azərbaycanda (Gədəbəy r.) Axtaçı Yekəqurşaqlı (yeni adı sadəcə Axtaçı) adının əlavəsi olan Yekə qurşaqlı Axtaçı tayfasının böyük bir qolunu təmsil etməklə

Azərbaycanda padarların güclü bir tirəsi olan Axtaçların özünün böyüklüyünü ifadə edirdi. Təəssüf hissilə qeyd etməliyə ki, belə lazımı etnoqrafik dəyərə malik olan adı lüzumsuz bir əlavə kimi tarixdən silmişlər. Yurdumuzun köksündə bundan başqa Axtaçı Şirvan, Axtaçı Muğan, Axtaxana, Axtaçı yaşayış məntəqələri adları yaşadılmaqdadır. Axtaçı Urmiyə gölü (Cənubi Azərbaycan) güneyində bölgə adı³⁷, Kırımın Kır Aktaçı (indi: Darevka; kır-ağacsız yer, tala, çöl), Küçük Aktaçı (indi: Kulikovka), Aktaçı Kaban (indi: Volnoe), Aktaçı (indi: Furmanovka), Buzav Aktaçı (indi: Urojaynoe) kimi adları daşıyan məntəqələr olmuşdur.

Axtaçlar türk tayfalarından biri kimi bəzi ərazilərdə hələ də öz tayfa müstəqilliyini saxlamaq səviyyəsindədir: "Axtaçlar Tyan-Şan dağlarının ətəklərində yaşayan qırğızlarda və hazırda Özbəkistanın Fərqanə vilayətindəki qırçaqlarda bir tayfadır"³⁸. İndi Fərqanə vilayətindəki Axtaç kəndinin adı həmin tayfadan bir yadigar təzahürüdür.

Bu adın bu qədər geniş ərazilərə yayılması onun areal toponimlər cərgəsinə aid edilməsinə şərait yaradır. Türk xalqlarının böyük ana yurdunda səpələnmiş belə paralel adlar türk coğrafiyasının davamlılığını, geniş arealın özünün əlaqədarlığını; türk xalqlarının sürətli və böyük miqراسiyalarının nəticələri olaraq isə onların malik olduğu etnik təfəkkür, qədim məşğuliyyət və həyat tərzindəki eyniliklərin yadigarıdır.

Areal toponimlər türk xalqlarının malik olduğu ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixindən və möhkəmliyindən xəbər verir.

ARZAMAS

Arzamas şəhəri (Rusiya) Şamka çayının Teşi çayına (Oka çayının sol qolu) töküldüyü mənzərəli bir yerdə salınmışdır. Arzamas tarixən mordva tatarlarının məskənidir. Ad yerli mordvalıların tayfa adı olan "arza" və ya "erza" adı ilə bağlıdır. Ryazan yer adı da bu böyük tayfanın adı ilə əlaqədardır³⁹.

Arzamasın ərazisi XV əsrdən Rus dövlətinin (daha doğrusu, hələ Moskva knyazlığının) tərkibinə daxil edildisə də bu ərazilərə rusların geniş ayaq açmaları qalaların tikilib möhkəmləndirilməsilə XVI əsrdə başa çatdı.

XVI əsrdən başlayaraq Moskva çarı xüsusi inayət göstərdiyi boyarları

³⁷ Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fethi (1451-1590), Ankara, 1998, s. 147.

³⁸ Şahbazov İ. Coğrafi adların xəritəsi, - "Elm və həyat", 1979, №1, s.37.

³⁹ Очерки истории Арзамаса, Горький, 1981, с. 12.

istila olunmuş ərazilərdə, o cümlədən Arzamas qəzasında torpaqlarla mükafatlandırıldı.

Məhz Kazan xanlığının istila olunub məhv edildiyi vaxtdan dərhal sonra, bu torpaqlara ruslar köçürüldü və yerli əhalinin xristianlaşdırılmasına başlanıldı⁴⁰. (Qeyd: İvan Qrozni Arzamas qalasını Kazan üzərinə üçüncü yürüşündə ələ keçirmişdi)

Arzamas artıq 1578-ci ildən rus şəhəri sayılmaqdadır; şəhəri dağıdılmış mordva-erza qalasının yerində salırdılar, o hələlik Moskva knyazlığının son hüdüdüdə dayanırdı. Bununla XVI əsrdə Bryansk-Tula-Arzamas xətti Moskva Rus dövlətinin sərhəddini təşkil edirdi.

1743-cü ildə tatarların, mordvalıların, marilərin, çuvaşların zorla xristianlaşdırmaya qarşı üsyanları başlandı. Missioner yepiskop D.Seçenevin tatarları xaçlama zamanı tətbiq etdiyi qəddarlıqlar əhalinin səbr kasasını doldurub daşıran damla oldu. Yerli xalqların gözləri önündə qəbiristanlıqları sökülür, məscidlər dağıdılır, onların inanc yerləri, pirlər və s. Müqəddəs tapınma ocaqları murdarlanıb xaraba qoyulur, bununla bərabər müsəlmanların etiraz tədbirlərinə qarşı sərt inzibati tədbirər görüldü. Üsyan alovları Nijeqorod, Kazan mahallarını ağzını aldı.⁴¹

Şəhərin gerbində qırmızı üçbucağın iti burnunun yaşıl üçbucaqla toqquşaraq durması qırmızının üstün vəziyyəti (o, gerbin yuxarisında təsvir olunmuşdur) Moskva dövlətinin islam üzərində qələbəsini göstərir. İdeya Pyotrun idi.

Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi Maksim Qorkinin "Qorodok Okurov" povestində təsvir etdiyi tatarçılıq ənənələrinin parlaq təzahürü əks olunan şəhər Arzamas şəhəridir. Arzamas gənc Puşkinin də istifadə etdiyi ləqəb idi; o bu təxəllüsü "Arzamas" rus ədəbiyyatçıları cəmiyyətinin adından götürmüşdü.

Yurdumuzda Qazax rayonu ərazisində eradan əvvəl V-IV minilliklərə aid yaşayış yeri olan Arzamas təpəsi vardır. Beləliklə, həqiqətən qədim türklərin tayfa və qəbilələrinin tarixini, onların yaşayış tərzini, miqrasiyasını öyrənməkdə toponimlərin rolu böyükdür, fikrinə şərik olmamaq mümkün deyildir.

ASTARXAN. HƏŞTƏRXAN. ASTRAXAN

Müasir Astarxan Rusiyada vilayət mərkəzi və şəhərdir. Volqa çayının hər iki sahilində yerləşir. Astarxan Volqa-Kama hövzəsində ən iri çay və dəniz limanı sayılır.

Tarixən Aştarxan və ya Astarxan adlanan bu şəhər Volqanın sahilində

⁴⁰ Энциклопедический Словарь Брокгауз и Ефрона. т.2, с. 75.

⁴¹ Татарский энциклопедический словарь, Казань, 1999, с.574.

indiki yerindən 12 km aralıda yerləşirdi. Karvan və su yollarının üzərində yerləşməsi səbəbilə tezliklə iri ticarət mərkəzinə çevrilmişdir.

Astarخان xanları Cuci Xanədanına mənsub idi; hökuməti Şeybanilər sülaləsi idarə edirdi. Lakin 1395-ci ildə Terek döyüşündə Əmir Teymur Toxtamış xana qalib gəldi və zamanın axarı dəyişdi. Bu zəfər və məğlubiyyətlə Qızıl Orda dövlətinin belı bükülür. Uluq Məhəmmədin dövründə 1437-ci ildə Qızıl Orda parçalanır: şimalında Kazan xanlığı, 1441-ci ildə Kırım xanlığı, 1459-cu ildə Astarخان xanlığı yaranır. Bu tənəzzül və qarşıdurma zamanı Moskva knyazlığı 300 illik Tatar qəyyumluğundan qurtulmuş oldu.

Rus dövləti qoşunları 1554-cü ildə Astarxana hücum edib xan Yağmurçanı devirib, (Yağmurça bundan sonra qaçıb noqayların Azak qalasına gəldi, Osmanlı hökumətinə sığındı) onun yerinə IV İvanın vassallığını qəbul edən Dərviş Əli xanı qoydular. Dərviş Əli xandan da heç gözləri su içməyən ruslar 1556-cı ildə Astarxanı bir dəfəlik Rusa qatdılar. Müasir Astarخانın əsası 1558-ci ildə təpədə tikilən yeni qala ilə qoyulmuş oldu. Bu zamandan şəhərə və ətrafına rusların köçürülüb məskunlaşdırılmasına başlandı. Sovet vaxtı bu siyasət daha da gücləndirildi. Odur ki, bunun nəticəsi olaraq hazırda şəhərin əsas əhalisi ruslardan ibarətdir. Yerli tatarlar əhalinin 10 faizə qədərini təşkil edirlər.

Artıq XVII əsrin ortalarına doğru Volqanın ağzında yerləşən Astarخان rus dövlətinin sərhəd qalalarından biri sayılırdı. Astarخانın istilasını ilə İdil (Volqa) boyunca Rus hakimiyyəti altına düşməsi, dünya ticarətinin ən işlək yollarından olan İpək yolunun şimal İpək yolu qolunun rusların əlinə keçməsi və Rusiyanın Qafqaz ilə Türkünstan yönünə genişlənməsi uyğun bir ortam təşkil etdi⁴².

Beləliklə, Astarخان XVI-XIX əsrlərdə Qafqazla, Orta Asiya, İran və Hindistanla ticarətdə mərkəz rolunu oynamaqla; həm də eləcədə Bakı neftini Rusiyaya nəql edən güclü liman funksiyasını daşımaqda idi.

N.Baskakovun göstərdiyinə görə Astarخان (bəzi mənbələrdə Rastarخان) Xəzər xaqanının adıdır. Tarixdə Astarخان xaqanının 764-cü ildə Qafqaz ölkələrinə yürüşü məlumdur. As~jas-türk nəslı adıdır. (Ras, as, ars, Aras) + Tarخان "titul" sözlərindən yaranmışdır⁴³. Odur ki, Astarخان adı təsadüfən bənzəri səsləndiyi Həştərxan (Hacı Tərxan) adına nisbətən daha təbii təsir bağışlayır. As, az xalq adıdır deyə Malov yazır; "Tarخان" Orda dövlətində yüksək hərbi inzibati rütbə demək idi. Astarخان (As Tarخان), yəni "Aslanın tarخانı" deyə Artamonov göstərir⁴⁴. Özlərini as adlandıran tayfa vardır. Məlum olur ki, Sarmat tayfası əslində Aslardan əmələ gəlmişdir. Bizim eranın əvvəllərində adlarını dəyişməli olmuşlar⁴⁵. Tarixin səhifələrində bunun kimi və ya tam əksinə olan hallara təsadüf

⁴² M. Sadıq Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, İstanbul. Eren, 2005, s. 51

⁴³ Н. Баскаков. Тюркская лексика в «Слово о полку Игореве» М., Наука 1985, с. 43.

⁴⁴ М.И. Артамонов. История Хазар, С.П-б., 2001, с.482.

⁴⁵ Yənə orada, s. 482

olunmaqdadır. Bəs onda Astara adının tərkibindəki as tayfasının adıdır mi? Düşündürücüdür. Lev Qumilyevin "Qədim tüklər" kitabında (Bakı, 1993 s.183) bəhs etdiyi Ermitaj Dövlət muzeyində mühafizə edilən türk qvardiyaçı heykəlləri məhz Turfan yaxınlığındakı Astara kəndindəki sərdabədən (Sərdabə çin əyanına məxsusudur) tapılmışdır. XI-XII əsrə aid mənbələrdə Aş Tarxan, Aj Tarxan şəkillərinə də rast gəlinir. Adın digər şəkli As Tarxan və ya Aş Tarxan) Həştərxan şəklinin bugün sabitləşməsinə yol açdı.

AŞLI. İNDİ OŞEL

Tatarıstanın Tetüş rayonuna aid olan bu qədim yaşayış məntəqəsinin adı rus dilinə adaptasiya nəticəsində tanınmaz dərəcədə dəyişmişdir. Belə dəyişmələr Aş çayının adında (indi Oş) və bu Çayın üzərindəki Aş adlı üç kəndin adında (İndi Oşa) və Əşnək (indi Oşnyak) Kama çayının sağ qolu və Əştərə (Ştir) Tatarıstanın Arski rayonunda kənd adlarında özünü göstərir. Deməli, qədim tayfa adı olan Aş, sonradan rus sayağı dəyişmə nəticəsində Oş şəklinə çevrilmişdir. Çox şübhəsiz, Aş (As) tayfa adı və ya həmin tayfaya məxsus ölkə adını bildirən bu söz Aşlı (Oşel) ərazisində yaşayan Bulqar qəbiləsinin adı ilə bağlıdır⁴⁶ Tərkibində aş komponentli adlara Tatarıstandan hüduqlarından kənarda da rast gəlinir, Başqurdistanın Belokatay rayonunda Aşit və Aşinski adında iki başqurd kəndi vardır. Mari Muxtar vilayətində Aşinski qəsəbəsi və Malaya Oşla çayı, eləcə də, Mokşa çayının qolu Oşla, Çini çayının (Oka hövzəsində) qollarından biri Aşlı çayı adları, Çelyabinsk vilayətində Aşinski şəhəri, Zabaykalyədə Onon çayının sol qolu Aşinqa, Xocənd vilayətində Aşit qəsəbəsi, Başqurdistanda 1781-ci ilə qədər adı Aşkadar olan (indi Sterli Tamaq) şəhər adları Aş (As) larla əlaqədardır.

Eşnek adında İrəvan-Talin qəzasında nahiyə olması sənədlərdə rast gəlinir⁴⁷. Ehtimal etmək olar ki, Kırırmda Eşkəne (indi Serovo), Aştaraq (Ermənistanda) adlarının da tərkibində Aş (As) hissəsi iştirak etmişdir.

Türk toponimlərinin böyük bir qismi rusçaya uyğunlaşdırılmışdır ki, bu da yer adlarının mənşəyi və tarixi etimoloji şərhini, işlənməsini, həmçinin linqvistik araşdırmanın aparılması işini çətinləşdirir. Çünki rus dilinə uyğunlaşdırılıb dəyişən türk yer adları öz əslindən uzaqlaşaraq get-gedə şəkil və məzmun cəhətdən tanınmaz hala düşmüşdür.

⁴⁶ Гарипова Ф.Г.Топографическое название Среднего Поволжья – Советская тюркология, 1992, № 5-6, с.35; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М- Л., 1951.с. 364.

⁴⁷ М. Fahrettin Kızıoğlu. Osmanlıların Kafkas ellerinin fethi (1451-1590), Ankara, 1998, s.348

AVARAN, APARAN

Avaran tarixi İrəvan xanlığında böyük mahal olmuşdur. Alagöz dağının şimal-şərqində, Pəmbək dağının isə şərqində böyük əraziləri əhatə edirdi. Qərbdən Şörəyel, şərqdən Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. Mahalın 39 kəndi olmuşdur ki, həmin kəndlərin hamısının adı türk mənşəli idi. İndi Ermənistanda inzibati rayon adı kimi (Aparan şəklində) saxlanılır. Sovet hakimiyyəti illərində Baş Abaran, 30-cu illərdən Abaran adlanmışdır. Rayonun kəndləri içərisində Abaran çayı üzərində də Abaran və Abaraboğlu kəndləri də var idi⁴⁸. Ərazidən axan Abaran çayının (Araz hövzəsində çay mənbəyini Alagöz dağlarından götürür) adı sonradan Kasax adı ilə əvəz olunmuşdur. Bir sıra tarixi mənbələrdə o cümlədən tarixi bədii mətnlərdə də adı çəkilir: Abbas Mirzə Paskeviçin araba, çadırlar və qaladağdan toplarla Avaran qalasını tutmaq üçün İrəvana tərəf hərəkət etdiyini eşitdi (Mirzə Yusif Qarabaği. "Tarixi-Safi") Şəhərin və kəndin, çayın, tarixi vilayətin adının qədim avarlarla (Abarlar) bağlı olduğu şübhəsizdir. Avar adı xazar, tatar, bulqar, suvar tayfalarının adı ilə bir sırada qədim türk etnosu sayılmaqdadır. "Avarların adı qədim Orxon yazılarında Apar şəklində işlədilmişdir"⁴⁹, deyə Avropalı türkoqol Menges qeyd edir. Qədim rus mənbələrində "Avarlar öz silahları ilə məşhurdur"⁵⁰ deyə rast gəlinir. Bu güclü tayfa Avropaya belə səs salmış; döyüşkən, qənimətçil jüanlara avarlar demişlər. Elmi fikir aləmində qədim və güclü tayfa olan Avarlar-Aparlar (Abarlar, abazlar) hun tayfa ittifaqına daxil olduqları, tarixən Don, Dunay və Xəzər boylarında məskun olmaları ilə, sonralar Bulqar, Xəzər və Peçeneqlərlə ittifaqa girməklə, onlar arasında nüfuza malik yer tutan qədim türk tayfası kimi xarakterizə olunur.

Fikrə qüvvət olaraq yekun şəkildə onu çatdırmq istəyirik ki, müasir Ermənistanın qədim türk yer adlarının nəzərə çarpacaq qədər böyük bir hissəsini etnotoponimlər təşkil etmişdir. Vaxtilə böyük Azərbaycan dövlətinin qərb əraziləri sayılan bu torpaqlarda Aparan adıyla bir sırada Qıpçaq, Qazaxlar, Qaraman, Qacar, Qarabağlar, Baharlı, Boz Doğan, Bayandır, Avşar, Təklə, Çaxırlı, Şidli, Çəpni, Kəngərli, Dəvəli, Dügərli və s. kimi yer adları qədim türk soylarının adlarını əks etmişlər.

Şəhərin qədim adı erməni müəlliflərində də olduğu kimi işlədilir: Göy buludsuz idi, lakin Abaran tərəfindən əsən soyuq külək, ulaya-ulaya daşlara çırpılır, yarpaqları xışıldadır və sanki dilə gəlib deyirdi: hər kəs başını

⁴⁸ M.Fahrettin Kırzıoğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fəthi, s.327,349; İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, Elm, 2002, s.20,125.

⁴⁹ Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве», Л., Наука, 1979, с.42.

⁵⁰ Н. Баскаков. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» М., 1985, с. 126.

qorusun. (Xaçatur Abovyan. "İlk məhəbbət").

TÜRK HƏRB QALASI AZAK. AZOV ŞƏHƏRİ

Azak türk qalası - indiki Rostov vilayətində (Rusiya), Don çayı sahilində liman şəhəri kimi tanınan Azovdur. Şəhərin adı dənizin adı ilə əlaqədardır. Vaxtilə skiflər bu dənizə Karqaluk, ərəblər Bəhrəl-Azov, türklər Assak, Venesiya kolonizatorları Tana dənizi, yaxın çərkəzlər Azoğ, kalmıqlar Uzak demişlər⁵¹. Qıpçaq və bulqarlarda Azaq (k) şəxs adına rast gəlinirdi. Məhz bu mənada dənizin tarixinin qıpçaq xanı Azakın adı ilə bağlı olması və ya əksinə dənizin adının xanın adından doğması ehtimalı çox düşündürücüdür.

Qara dənizin şimalında yerləşən qədim türk şəhəri Azakdan 1067-ci ilə aid rus salnamələrində qıpçaq (türk) şəhəri kimi bəhs olunur. Övliya Çələbi "bu kədr şəhrinin" qalasının əvvəlcə baliq ovlamaq üçün nəzərdə tutulduğunu, get-gedə sağlam müdafiə qalası şəklinə düşdüyünü, indi isə gecə-gündüz kazaklarla və kalmıq tatarları ilə şiddətli savaş etdiklərini göstərir. Artıq XIII- XIV əsrlərdə Azak möhtəşəm Qızıl Orda şəhəridir. Çox əlverişli nöqtədə - Don çayı ağzına yaxın yerdə yerləşən Azakdan Avropanın Çinə gedən böyük ticarət yolu keçirdi.

Qızıl Orda ilə mübarizəyə qalxan Teymurləng 1395-ci ildə Toxtamış xanı məğlub edib, Azakı dağıdır. 1400-cü ildə genuyahlılar bu şəhəri ticarət mərkəzi kimi bərpa edib ona Tana adı verirlər. Çox keçmir ki, vəziyyət dəyişir; 1471-ci ildən ondan yenilməz türk qalası Azak adı ilə tarix səhifələrində bəhs olunur. Hərbi qala kimi yenidən tikilən bu türk qalası 11 bürcü divarlarla kəmərlənmişdi. Fateh Sultan Məhəmməd vaxtilə "Azak kalası İstanbulun kilididir" deyərək onun böyük strateji əhəmiyyətini göstərmişdi.

...Əsr zaman-zaman irəliləməkdə idi. 1552-ci ildə Kazan, 1556-cı ildə Noqay və Astarخان xanlıqlarını məğlub edib onlara son qoyan IV İoann (İvan Qrozni) beləliklə, Xəzər dənizinin şimalına sahib oldu. Bundan sonra Baltik və Qara dəniz istila hədəfinə çevriləcəkdi. Belə olan halda Qara dənizə yol Kerç boğazı ilə bağlanan Azaka yiyələnməklə açıla bilərdi. "Azak rusların və kazakların Qara dənizə enmələrinə mane olan istehkam mövqeyində idi"⁵². İndi Qara dəniz uğrunda mübarizələrdə Azak dənizi və onun üzərindəki hərbi qalalarını istila etmək başlıca vəzifə olaraq dururdu. Beləliklə, Rusiya və Türkiyə arasında sərhədlərə

⁵¹ Энциклопедический Словарь т. 1, с.234.

⁵² İslam Ansiklopedisi, 4 c, İstanbul, 1991, s.300

çevrilən, türk tarixçilərinin obrazlı olaraq bu həssas nöqtəni "Osmanlı dövlətinin yumşaq qarın"(Süleyman Kocabaş) adlandırdığı Azak Rus dövlətini düşündürməkdə idi.

Azaka ilk dəfə yad ayağı dəyir; kazaklar 1605-ci ilin sonunda uğur qazanır, onlar qalanı 112 gün əllərində saxlaya bilirlər. Azak qalasının hərbi komendantı Dost Mühəmməd paşanı əsir alıb Moskvaya çar Yalançı Dmitriyə gətirirlər⁵³. 1637-ci ildə yenə savaştan Don kazakları Kırımın daxili (Xan ailəsindəki qardaşlararası) münaqişələrdən istifadə edərək Azakı tuturlar. Lakin Rusiyadan gözlədikləri kömək gəlmədiyindən türklərin qarşısında dayana bilmədilər; 1642-ci ildə türklər Azak qalasını geri aldılar.

...Şimaldan qorxunc istilaların acı ruzigarı duyulmaqda idi. Pyotrla başlayan yeni qəsbkarlıq epoxasının fırtınaları yaxınlaşdı. Qara dəniz 1693-cü ildən başlayaraq Pyotru ciddi olaraq maraqlandırmaya başlamışdı. Qara dənizinsə yolu Azakdan keçirdi. Pyotr gəmi inşasına girişir, bu iş onun zehniyyətini elə qaplayır ki hərbi işini - gəmiçiliyi möhkəm əsaslarla qurmaq üçün bu işə maraqlı göstərən 250 nəfər həvəskar əyanlardan ibarət bir kompaniya ona qoşularaq xaricə üz tutur. Pyotr adını dəyişir ki, onu bu yad ölkələrdə tanımasınlar.

Nəhayət, 1695-ci ildə 31 minlik qoşunla səfərə çıxıb Azak qalasının altında dayanır.

Pyotr birinci Azov səfərində (1695) qalanı ala bilmədi. Bu uğursuz səfərdən Moskvaya əliboş qayıtmırdı, onun qoşununun önündə apardığı əsir türkə baxmağa bütün şəhər əhalisi yollara yığılmışdı. Düz bir il sonra, 3 iyun 1696-cı ildə Pyotr 64 minlik qüvvə ilə Azak qalasını mühasirəyə aldı. Keçən ilki müharibədən sınıq düşən qalanın təmiri gecikmiş, qalanın bərpası başa çatmamışdı. Kırım xanlarının laqeydliyi özünü göstərdi: ərzaq çatışmazlığı da hiss olunurdu. Qalanın müdafiəsi də başdansıvdu təşkil edilmişdi; nəzərə almaq lazımdır ki, 64 minlik rus gücünə qarşı qalada onu işğalçılardan qorumalı olacaq 4-5 yüz nəfərlik qüvvə var idi. Keçən ilki mətanətli qala indi aciz görkəmdə idi. Beləliklə, Pyotr ikinci səfərində Don və Ukrayna kazaklarının böyük köməyi ilə (hələ qoşuna cəlb edilmiş yaxşı atıcı olan başqurd və mişarlardan ibarət çoxminlik ayrıca ordu bu səfərdə iştirak edirdi) 1696-cı il iyunun 19-da Azak qalasını aldı. Bu, Rusiyanın dəniz dövlətinə çevrilməsinin başlanğıcı oldu. Azak dənizinə və böyük sulara - Qara dənizə çıxmaq istəyən Pyotrun yolları açıq idi.

"Azak qalasının düşməsi İstanbulda böyük həyəcan yaratdı. Qalanı vaxtında təmir etməyənlər və imdada yetməyənlər edam edildilər... Azakın itirilməsi ilə Osmanlı dövlətinin Qara dəniz üzərində olan mütləq hakimiyyəti yaradıldı"⁵⁴.

⁵³ Скрынников Р.Г. Самозванцы в России, М., Наука, 1987,с.170.

⁵⁴ Süleyman Kocabaş. Çarlık Rusiyasının Azak denizi mücadelesi, TD Tarih dergi-si,1992, № 66, s. 33.

Azak boyu məntəqələrin, o cümlədən Azak şəhərinin dərhal xristianlaşdırılmasına başlanılır. Yenicə istila olunan Azakdan gələn 21 avqust 1696-cı ilə dair ilk poçt xəbərindən aydın olur: qaladakı məsciddən "Bojiya poxvala prisvyataya Boqoroditsı" kilsəsi, yenə digər məsciddən "Verxovnik apostol Petra i Pavla" kilsəsi tikilir.(bax: Zapiski İvana Afanasyeviç Jelyabujskoqo)

Azak sonra 1711-ci ildə Pyotrın həmin ildəki müharibədə məğlubiyyətindən sonra Türkiyəyə qaytarılmışdısa da 1774-cü ildə birdəfəlik Rusiyaya keçmişdir. Bu vaxtdan dəniz kimi şəhərin də Azak adı dəyişdirilərək Azov adlanmışdı.

BABA DAĞ

Müasir Ruminiyada şəhər. Qədim Osmanlı şəhərlərindən olmuşdur. Baba Dağ Osmanlıların güclü və əmin qalalarından idi. Sultan IV Murad bu torpaqların mühafizəsini gücləndirmək məqsədilə Qoca Kənan paşaya (Sultan Əhmədin damadı, onun qızı Atiko sultanın əri) əmr verir: "başın sənə gərəkdirsə, Baba Dağ qalasını möhkəm bir qalaya çevir"⁵⁵.

Baba Dağ və ətrafı Çələbi Sultan Mehmetin hünəri və qeyrəti sayəsində Osmanlı hakimiyyətinə daxil olmuşdusa da (1416) bu yerlərin çox-çox əvvəldən türkmən yurdu olduğu məlumdur.

Turla çayı boyunca (müasir Dnestr çayı ətrafı) torpaqlardan keçən Övliya Çələbi şəhərin adıyla bağlı göstərirdi ki, burada Sarı Saltık Sultan (o "piri - Türküstan" kimi tanınan Xoca Əhməd Yasəvinin tələbəsi olmuşdur) dəfn olunduğu üçün bu yer Baba Dağ adlanmışdı. Eyni zamanda onunla yanaşı burada digər çoxlu pirani qəbirlər vardır. Səyyah həm də şəhərdə Sarı Saltık Sultanın təkkəsi və ona bitişik olan gözəl Ulu Cameni ziyarət etdiyini söyləmişdi. Şəhərin görməli-gəzməli yerləri olan Dədə Saltık Sultan meşə qoruğu, Yar Bağları, Böyük meşəlik, Lalə bağçalarını... səyyah aludəliklə təsvir etmişdir.

Övliya Çələbini heyran qoyan gözəlliklərdən indi bir əsər qalıbmı?!

Tarixçi Hammer də yeddi müxtəlif yerdə məzarı olan Sarı Saltık babanın əsas qəbrinin burada olduğunu göstərərək yazırdı: Övliya Saltıq baba XII əsrin 60-cı illərində yüz min Səlcuq türkü ilə bura gəlmiş, o vaxtdan bu yerlərə Dobruca Tatarıstanı deyilmişdi. Öləndə müridlərinə vəsiyyət etmişdi ki, onun nəşini yeddi yerə bölüb ayrı-ayrı yerlərdə dəfn etsinlər. Bununla ziyarətəgah halına gələn bu torpaqların İslam imperiyası torpaqlarına çevrilməsinə çalışmışdır.⁵⁶

⁵⁵ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, 3-4 c, İstanbul, 1966 s. 282

⁵⁶ Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi, 8 c, s.443.

Qala dafələrlə basqınçı kazakların həmlələrinə hədəf olub; hətta Saltık Sultanın türbəsini zəngin avadanlığını yağmalayıb gedərkən olunmazın zülmünü çəkmişlər. Odur ki, götürdüklerini qorxudan gətirib yerinə qoymuşlar. Səyyah Dədə yağmaçı kazakların tamamına və talanına məruz qalan sərdabəni belə vəsf edir: türbənin içi gözəl hüsnü-xətlə yazılmış kəlami-şəriflərlə süslənib; adam boyu şamdanlar hər biri bir padşah hədiyyəsidir.

Kırımın ruslar tərəfindən ilk işğalı zamanı (1738) diplomatik heyətlərin dayandığı yer, 1768-ci ildə Rus-Türk müharibəsində ordu qışlağı olduğu məlumdur. Baba dağ ruslar tərəfindən ilk dəfə olaraq 1771-ci ildə qısa müddətə işğal edilmiş, 1773-cü ildə geri çəkilərkən buranı yandıraraq çıxmışlar. Bundan sonra Osmanlılara geri verilsə də daimi müharibələr nəticəsində atəş xəttində qalmış; 1878-ci il Berlin andlaşması ilə Rusiyaya keçməklə hazırda Rumınyaya aiddir⁵⁷.

Baba dağ və ətrafı bu zaman öz türk adları ilə hələ ki, yaşamaqdadır. Övliya Çələbi Baba dağdan çıxıb Yayla köyünə, buradan da cənuba istiqamət götürüb Qara Muradlı qəsəbəsinə getdiyindən bəhs edir. Azərbaycanda da uca zirvəsində ziyarətqah yerləşən Baba dağ (Hünd.3.632 m.) Baş Qafqaz silsiləsində bir yüksəklikdir. Ətəyindən Qara çay axır. Baba dağ Azərbaycanda, Orta Asiyada - Tacikistan və Özbəkistan sərhəddində, Surxan Dərya və Kafırnihan çayları arasında dağ adıdır.

BAKIR ŞƏHƏRİ. İNDİ ENGELS

Əlbəttə abad şəhərlər yollar ayrıcında, çaylar üzərində salınmışdır, deyənlər yanılırlar. Kiçik Bakır kəndi də Volqa çayı ilə Elton gölü arasındakı Böyük yolda, Saratov şəhərindən azca aralı yerləşirdi. Vaxtilə qədim Saratov Volqanın bu üzündə Bakırdan bir kilometr yarım məsafədə yerləşirdi. Yanğından sonra onu Volqanın o biri üzünə köçürdülər. Bu yola "Elton traktı" deyirdilər. 1747-ci ilin yayında senat podpolkovnik Çemadurovun rəhbərliyi altında Elton gölünü tədqiq etməkdən ötrü elmi ekspedisiyaya göndərmişlər. Rusların tələffüzündə Elton kimi səslənən bu ad indi elə bu şəkildə də rəsmiləşdirilib⁵⁸.

Əsl adı çox güman ki, Altun olan bu göl (Sahil yamaqları və dibi qırmızı torpaqdan olan göl həqiqətən qızıl kimi parlayır) yerli tatar və kalmıkların tələffüzündə Altun-Alton olan bu ad rusca Elton şəklinə düşmüşdür.

Çemadurov Senata Elton gölünün tədqiq edildiyini və buradakı duzun

⁵⁷ Вах: İslam Ansiklopedisi, 4 c, İstanbul, 1991, s.371-372

⁵⁸ Никонов В.А. Краткий топономический словарь, М., Мысль, 1966, с.48.

hasil edilməsinin məqsədə uyğun olduğunu xəbər verir. İndi Çemadurovun öhdəsinə duzun daşınması qayğısı düşürdü. Volqanın sol sahilində duz anbarları üçün əlverişli yer axtararkən Bakır (Bakur) kəndi onun nəzərini cəlb etdi. Burada duz anbarları tikdirməyi qərara aldı. Tezliklə hökumətin təşəbbüsü ilə Malorossiya çumakları (arabaçıları) bura işləməyə gəldilər. Kənd tezliklə böyüdü. İndi bu yeni əhali - xristian sakinlər üçün kilsə lazım idi. Şəhərcikdə Pokrov kilsəsi tikildi. Bunun ardınca slaboda dərhal Pokrovskoe adlanmağa başladı. Şəhərin ortasındakı Sapsay gölünü qurutdular, şəhər ərazicə genişləndi. İndi burada ruslar, ukraynalılar, ermənilər, tatarlar yaşayırdılar.

N.Baskakov "bakur, baqur" türk sözünün qıpçaq dillərində bitki adı bildirməsini göstərir⁵⁹. Həm də müasir türk dillərində və qədim yazılı mənbələrdə mis, bürünc adını bildirən bakır sözü vardır. Hər bir halda bu rəng adı olub torpağın rəngiylə bərabər meydana gəldiyini düşünmək olar. Gürcüstanın da xəritəsində bu ada azacıq fonetik dəyişikliklə-Bakuriani rast gəlinir. Bakır Baş (Kırımada dağ), Bakır Tau (Yekaterinburqda dağ), Bakır gölü (Başqırdıstanda) və s göstərə bilərik.

Bakır (Pokrovskoe) 1914-cü ildə şəhərə çevrildi. 1931-ci ildə onun adı dəyişdirilib fəhlə hərəkatının ideoloqu Fridrix Engelsin şərəfinə Engels şəhəri adlandırıldı⁶⁰. Şəhəri Volqanın kiçik qolları olan "Sazan, Belaya (Ak), Volojka, Stav çayları əhatə edirdi. Bu çaylar ta qədimdən sakinləri yedirdib, bəsləyirdisə də yaz-yay daşqınları zamanı əhali əziyyət çəkirdi. İndi yüksək və möhkəm sədlər çoxmərtəbəli yaşayış evləri olan qədim Bakır, bugünkü müasir Engels şəhərini daşqından, dağıntılardan mühafizə edir. Volqa çayından tamaşa etdikdə 3 km uzunluqdakı bu sədd görünür. Məhz burada Bakır çölündəki əkin sahəsinə 1961-ci il aprelin 12-də Yuri Qaqarin kosmosa uçuşundan sonra yerə enmişdir.

BALAXANA. BALAXNA

Müasir Balaxna Nijni Novqorod vilayətində şəhər, həm də Volqa çayı üzərində gəmi dayanacağı kimi tanınır. Şəhər ərazisində Balaxna düşərgəsi (Neolit dövrünə aid) aşkar edilmişdir. Tarixən Volqa boyunda Çeremis, Udmurt tatarları, bulqarlar yaşamışdılar. Vladimir-Suzdal knyazlarının Bulqar hakimləri ilə ardıcıl müharibələri (1164, 1186, 1205, 1220, 1230) Rusun Şərqrə doğru xeyli miqyasda böyüyüb genişlənməsinə gətirib çıxardı. Nijeqorod knyazı Kostantin Vasilyeviç (1309-1355) Oka, Kudma, Volqanın sağ qollarının üstünü ruslarla məskunlaşdırdı.

⁵⁹ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, 1992, с.223.

⁶⁰ Борисов С.В., Демченко Т.И. Город Енгельс, Саратов, 1982,с.12.

Oğlu Boris Konstantinoviç zamanı isə rus kəndləri Volqa sahilləri ilə Sura çayına qədər yayıldılar; çuvaşlar, mordvalılar ruslarla bərabər Sura çayının sahillərində qarışıq yaşamağa başladılar. Böyük Moskva knyazı III İvan 1479-cu ildə Nijni Novqorodlulardan təşkil olunmuş qoşunu buraya səfərbər etdi. Birbaşa Roma papasının tövsiyyəsi ilə sonuncu Bizans şəhzadəsi ilə evlənən III İvan tezliklə tatar-türk əsilzadələrinə münasibətini sərtləşdirdi; onların xristianlığa keçməsi sürətləndirildi. 1478-ci ildə indiyədək müstəqilliyini saxlamış Böyük Novqorodu zəbt edib onun əhalisini bu ərazilərə, o cümlədən Balaxnaya köçürdü.

Şəhərdəki Nikol kilsəsi İvan Qroznının əmri ilə Kazanın alınması münasibətilə tikilmişdi (1552). O, Kazan üzərinə gedərkən burada dayanıb düşərgə salmışdı. Balaxnanın istilasından təxminən 100 il sonra çar İvan Vasilyeviç (İvan Qroznı - o rus tarixində ilk "çar" titulu daşıyan hökmdardır; rus ölkəsində məhz onun zamanmda Rossiya adlandırılmağa başladı) 1579-cu ildə Balaxnanın gəlini türk əslindən dönüb yenidən xristianlığı qəbul edən Q.Tevyaşova bağışladı. Tevyaşovlar bu böyük ənamdan əvvəl də zəngin ticarət şəhəri Surojda tacirlik edirdilər⁶¹. XVI əsrin I yarısında Balaxnada duz çıxartma işi çiçəklənir. Lakin çox keçmir ki, tənəzzülə uğrayır.

I Pyotrun dənizlərə üz tutması ilə bağlı olaraq şəhərdə gəmiqayırma işi tərəqqiyə başlayır. 1695-ci ildə burada I Pyotrun Azov yürüşü üçün gəmilərin ağac qabırğaları hazırlanırdı. Bir qayda olaraq şəhərin adını türk dillərindən alınmış (əslə fars) Balaxanı və Balaqan sözünün yüksəklik, üst tikintisi olmaqla "barak, çardağ, ambar, saray, emalatxana təyinatlı müvəqqəti tikili" mənasını qeyd edirlər⁶².

Bu halda onu hündür tikili, üst tikili, ev, yaşayış məskəni (kənd, oba) mənasını ifadə edən söz kimi də qəbul etmək mümkündür. Türkmənistanda (Uzun Adada) Balxanı dağları adının, eləcə də Balkan adının yüksəklik mənası ifadə etdiyi nəzərə alınmalıdır.

Balaxna "Rusiyanın ilk vətəndaşı" kimi fəxri ada layiq görülən Mininin vətənidir. Onun əcdadı Orda əsilzadələri hesab olunur. Böyük ədib Maksim Qorkinin də anası kökü və soyu etibarlı ilə Balaxnaya məxsusdurlar.

BALAKLAVA

Vaxtilə müstəqil məntəqə olan Balaklava indi müasir Sevastopol şəhərinə daxil olan rayondur. (1957). Balaklava dərin və dar boğazı andıran buxta üzərində yerləşir. 1357-ci ildə Balaklavanı genuyalılar tutmuşsa da 1475-dən türklərin hakimiyyətində olmuşdur. Antik müəlliflər (Ptolomey, Strabon), Balaklavanı Sim-

⁶¹ Источниковедение исследования по истории Кубани, Краснодар, 1975, с. 182-187

⁶² Владимир Даль. Толковый словарь т.1. М., 1955, с. 41

bolon adlandırmışdılar. Odur ki, Kırırma sahib olan çarızım Balaklava şəhərinin adını Cembalo qoymuşdur. Lakin şəhər öz adıyla yaşamaqda və Axtiyara (müasir Sevastopol) birləşməkdədir. Qədim türk dilində balıq, baluk şəhər deməkdir⁶³. Baskakov bu qədim türk sözünün balıq "şəhər", balıqçı "qubernator, vali" mənası daşdığı göstərir⁶⁴. Balaklava kimi digər balıq adlı yer adlarının mövcudluğu göstərir ki, bu vahidlər qədim türk dillərində "sığınacaq, düşərgə, şəhər, qala" mənasını bildirən balıq sözündən yaranmışdır. Azərbaycanda Balıq (İsmayılı r.), Qara Balıq (Tovuz r.) Özbəkistanda Balıqçı, Türkiyədə Balıkhisar və s. faktlara rast gəlinməkdədir. Ermənistan ərazilərindəki türk toponimləri içərisində Balıq, Balıklı, Quşçu Balıq adları da olmuşdur. Habelə Balakleyka çayı (şimali Donetskin qolu) və üzərində Balakleya qalası Saratov vilayətində Balakovo şəhəri adları həmin qədim mənanın təzahürəlidir. Müasir dil üçün arxaikləşmiş, lakin əsl türk adlarının tərkibində öz qədim ilkin mənasını və şəklini saxlamış belə sözlərə nəzərən demək mümkündür ki, bu faktlar dilimizin qədim, hətta yazıya qədərki dövrün bitgin, leksik mənzərəsinin bərpa edilərək öyrənilməsi işində lazımlı mənbələrdir.

Balaklava qalasından Övliya Çələbi "cauqurtaran liman Balıqlava qalası" deyərək bəhs edir və qalanın təbii təsvirini verməklə bu günlərin oxucusuna da lazımi mənzərəni yetirə bilər: "Tatarlar bura balığı çox olduğu üçün Balıqlağı kirman deyirlər. Qala yalçın, qırmızı rəngli qayalar üzərində yüksəlmiş üç girişli bir qurğudur. Bəzi yeri dənizdən təpəsinədək 500 mimar arşını ucalıdır. Qaladan dənizə baxıldıqda gəmilər milçək kimi görünürlər." Ardınca qalanın Bəyazidin dövründə təmir edilib möhkəmləndirildiyini qeyd edərək Balıqlava qalasının təsvirinə girişən səyyah özünəməxsus canlı və eyni zamanda şirin bir tərzdə qalanı müfəssəl təsvir edir: qüllələri əsl sənət əsəridir və üç qatlı divarları dolama dolamadır. Qapılardan və xəndəklərdən bir-birinə keçilir. Bu qalaya hər hansı bir tərəfdən keçib zəfər bulmaq mümkün deyil. O yalnız quşatma ilə alın bilər⁶⁵. Balaklava qalasından aşağıda limanda iki-üç qatlı evləri olan iki məhəlləli qəsəbə vardır. Gömrük də bu limandadır. "Su başı (su~sü "qoşun"; subaş başı burada rəis hərbi qubernator deməkdir - M.T.) Mehmet paşa limanı idarə edir, deyər Övliya Ata bu qiymətli məlumatı təfsilatı ilə tamamlayır.

Hələdici coğrafi üstünlükləri səbəbindən Kırım müharibəsi gedişində Balaklava döyüşü baş vermişdi.

⁶³ Малов С.Н. Памятники древнетюркской письменности, М- Л, 1951, с.368

⁶⁴ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М., 1985, с.40

⁶⁵ Övliya Çələbi. Seyahetnamesi. İstanbul, Üç Dal, 1966, VII c. s.371

BALIK. NEFTEYUQANSK

Balık - müasir Nefteyuqansk Tümen vilayətində sənaye şəhəri. 1967-ci ildə adı dəyişdirilərək ərazisində çıxarılan neftə görə Nefteyuqansk adlandırılmışdı.

Oykonomik termin olan "balık" tarixən "şəhər, qala" mənasını ifadə etmişdir. "Qala və saray" mənasını ehtiva edən balık kəlməsinə türkcə mənblərdə "şəhər" anlamında ilk dəfə Orxon abidələrində rastlanır. Göytürklər İltəriş Kaqanın 680 ilində dövləti yenidən təşkilatlandırdığını eşidincə "balıkdakılar dağa çıxmış, dağdakılar da aşağı enmişdi"⁶⁶. Malov müvafiq şəkildə "balıq begi" sözünün də şəhərin hakimi mənasında işləndiyini qeyd edir. N.Baskakov da balıqçı sözünün "hakim, qubernator" vəzifəsinin adını bildirdiyini göstərir⁶⁷. Əski türkcə olan balpal (balcıq/palcıq bu sözdəndir) evlərin çamur-topraq, yəni palcıqla tikilməsi ilə bağlı yaranmışdır. Bəzi Çin qaynaqlarında Asiya Hunlarının evlərini əzilib yoğrulmuş torpaqdan tikdiyi göstərilir. Balıq sözü Uyurların son zamanlarına doğru yerini Soğdicə olan "kənd" və əsli farsca olan "şehir" sözünə buraxılaraq unudulmuşdur⁶⁸.

Bu mənada da türk ölkələri tarixi toponimiyası tərkibində əks olunduğu faktlara da sıx-sıx rast gəlinir. Məsələn, Tatarıstanla bağlı Aruk Balık, Simez Balık, Yanqı Balık və s.

Sarıtsin (müasir Volqoqrad) şəhərinin bir hissəsi tarixən Xan Balık (Xan şəhəri) adlanırdı. Burada xanın iqamətgahı yerləşirdi. Orxon çayının sol sahilində (müasir MXR-da) xarabalıqları günümüzədək qalan Ordu Balık (840-cı ildə dağıdılmış, tənəzzülə uğramışdı), Özbəkistanda Balıqçı qəsəbəsi adında mühafizə olunur. Bununla yanaşı Beş Balık (indi Sin tsyan), Xan Balık (Pekinın orta əsrlərdə adı olmuşdur) kimi maraqlı faktlar məsələyə ciddi yanaşmağı tələb edir. Tatarıstanda Balık Bistəsə şəhərinin adını yanlış olaraq, yəni "balık" sözünə birmənalı yanaşmaqla Rıbnoe Slaboda kimi tərcümə edərək dəyişmişlər. Ümumiyyətlə, Xan Balıq coğrafi adı barədə ayrıca onu demək mümkündür ki, o, paytaxta və mühüm şəhərlərə verilən ad idi. Dastanlarımızda ("Muqim şah dastanı") həmin məqamda rast gəlinir.

Başına döndüyüm gül üzlü xoca, Xocam, bu yol Xan Balığa gedirmi? Nə gündüzüm gündüz, nə gecəm gecə Xocam, bu yol Xan Balığa gedirmi?

Dastanlardan məlum olur ki, Xan Balıq Qəndəhar yolunda bir diyarın adıdır.

Ermənistanda, tarixi Oğuz diyarında Quşçu Balıq adlı yaşayış məntəqəsi

⁶⁶ İslam Anseklpedisi, 5 c, İstanbul, 1992, s.12

⁶⁷ Малов С.Е. Памятники древпетюркской письменности, М.-Л., 1951 с. 368;

⁶⁸ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», с.40

var idi. Yurdumuzun yer adları içərisində rast gəlinən Balıq kəndi (İsmayılı r.), Tovuz rayonunda Qara Balıq yer adı, Qəbələ rayonunda Dizaqlı kəndi ərazisində Balıq yeri, Quba rayonu Aydın kənd ərazisində Balıq xaraba kənd yeri və s. Nümunələr termin səciyyəli "balıq" sözünün Türk dünyasının hər bucağında işlənən aydın, əlverişli söz olduğunu göstərir.

BATAL PAŞA. MÜASİR ÇERKASSK ŞƏHƏRİ

Tarixi Batal Paşa, müasir adı Çerkassk olan şəhər Qaraçay-Çərkəz Muxtar vilayətinin inzibati mərkəzidir. (Qaraçay türkləri özlərinə "qaraçaylı" deyirlər).

...1787-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsi tam şiddəti ilə qızıışmaqda idi. Torpaq üzərində qurban gedən şəhidlərlə birlikdə qəsbkarlara da məzar olan İsmayıl qalasının zəbt olunduğu vaxt (1790) Kuban nəhri də qanla ləbələb axırdı. Bir-birini təqib edən Qafqaz müharibələri şəraitində genişlənən rus işğalından yaxa qurtarmaq istəyən Qafqaz xalqlarının yardım tələbiylə Osmanlı dövləti 1789-cu ildə Battal Hüseyn paşa komandanlığı altında Qara dəniz sahillərinə 30 minlik qüvvə çıxarmışdı⁶⁹. Budur, şücaətli Batal paşa Anapadan üzü yuxarı Kuban boyunca hərəkətə keçmişdir. II Yekaterinanın 10-15 il əvvəl Qara dəniz boyunca yerləşdirdiyi kazaklar Kuban sahillərində qafqazlıların qarşısını kəsdilər. Sərəsgər Battal Paşa qan içində üzən bu bələli yerlərdən keçərək Kabardaya daxil olmaq, burda üsyana qalxan yerli xalqları toplayıb ordusuna daxil etmək və birlikdə istilacıları öz torpaqlarından qovub çıxarmaq istədi. Lakin "Yunan projesi" deyə fitnəkar bir plan hazırlayan II Yekaterina Qafqaza böyük qüvvə yeritmişdi. Anapaya geri çəkilən Battal paşa qüvvələri məğlub edilir, paşa özü isə əsir düşür. Bundan az sonra isə Battal paşanın oğlunun da cəbhədə əsir düşdüyünü və Rusiyanın içərilərinə yola salındığını Kutuzovun cəbhədən II Yekaterinaya göndərdiyi 20 yanvar 1791-ci il tarixli relyasiyadan⁷⁰ öyrənirik. Bu faktların Yekaterinanın nəzərinə qabarıq şəkildə çatdırılması Battal paşanın Rusiya üçün necə və hansı təhlükəni yaratdığını göstərir.

Batal paşa qəsəbəsi illərdən bəri saxladığı adını da itirir. Müharibə qurtarar-qurtarmaz burada yerləşdirilən kazaklar qəsəbəni kazak stanitsasına çevirirlər və rus dili tələffüzünə uyğun olaraq onu Batalpaşinsk adlandırırlar. 1930-1937-ci illər arası Sulimov şəhəri, 1939-cu ildən Çerkassk (Çərkəz şəhəri) adlanır⁷¹.

⁶⁹ General İsmail Berkok. Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958, s. 392.

⁷⁰ Письмо. Записки. М., Военн. Изд-ство, 1989, с. 79.

⁷¹ Хан Гирей. Записки о Черкессии, Нальчик, Ельбрус, 1978, с. 16.

İndi şəhər yaxınlığında "Batal paşa gölləri" adında torpağın əsil adı saxlanılır. Qəhrəmanın adı da həmişə tarixlərdə sərəsgər Batal paşa kimi anılır.

BATUM

Bu gün Gürcüstanın liman şəhəri Batum Türkiyə sərhədlərinin yaxınlığında yerləşir. Acarıstanın paytaxtıdır; vaxtilə Acarıstan və ya Acara Gürcüstanın qərbində kiçik bir ölkə idi. Müsəlman acarların vətəni olan Acarıstan qərbində Acara dağları, cənubunda Savsar və Arseyan dağları ilə Türkiyə, şərqində Suram dağları və Ahıska vilayəti ilə həmsərhəddir. Qafqazın ən isti yeridir. Qara dəniz sahillərində bu yer subtropik nəm iqlimə malikdir; maydan oktyabrədək çimərlik mövsümüdür. Batum altında ən səfalı yaylaq yerləri mövcuddur.

Laz bəyliyiinin ixtiyarında olan Batum IX əsrdən Osmanlılar tərəfindən alınır; Qanuni Sultan Süleyman dövründə Trabzon əyalətinə bağlı bir sancağ olaraq təşkilatlandı. XVIII əsrin başlanğıcında Batum qalasının qorunmasını orada 200-300 nəfərlik yeniçəri saxlanılırdı. Sultan Əbdüləziz dövründə Batumda Əziziyyə adlı bir cami inşa edilmişdi⁷².

Malov qədim yazılı abidələrdə "batum" sözünün dərinlik mənasında (ölçü bildirən söz kimi) işləndiyini (sünük batumu, süngü batumu) göstərir⁷³. Batum XI əsrdən möhkəm qala kimi məlumdur.

Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsilə (1801) çarizmin bura maraqları güclənir. 1875-1878-ci illər Rus-Türk müharibəsi nəticəsində isə Rusiya Türkiyənin Bessarabiya, Kırım, Şimali-Qərbi Qafqaz, Qafqazın Qara dəniz sahilləri, indiki Cənubi-Qərbi Gürcüstan, Cənubi Ukrayna torpaqlarına yiyələnir. 1877-ci ilin yayında türklərin Batum qalası işğal olunur. Şahzadə böyük knyaz Konstantin Romanov (1853-1915) Batumun işğalından sonra da ondan bir türk şəhəri kimi danışır və 1879-cu ilə aid yol qeydlərində yazır: qarşımızda dağlıq sahillər göründü. Dağın ətəyində bir neçə məscidi ilə nəzərlərimizi cəlb edən kiçik bir şəhər yerləşir. Bu Batum buxtasının ucunda yerləşən, ortasında mayak ucalan türk qalası Batumdur. İndi artıq şəhərdə türklərlə yanaşı yunanlar və ermənilər də yaşayır. Dağlarda, müəyyən qədər də olsa şəhərdə kabuletilər, acarlar, lazlar və quriyalılar məskunlaşmışlar⁷⁴. Batum San-Stefano və Berlin müqavilələri üzrə Qars, Ərdəhan vilayətlərilə birlikdə Rusiyaya verilmiş, Brest-Litovsk andlaşmasına

⁷² Вак: İslam Ansiklopedisi, 5 c, s.210

⁷³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М-Л., 1951.С.369.

⁷⁴ Загадка К.Р. (Из дневников Великого князя К.К. Романова) - «Москва», 1994, №:1 с.134-183.

görə təkrar Türkiyəyə qaytarılmışdır.

I Dünya müharibəsinin gedişində rus ordusu Anadolu-Qafqaz cəbhələrindən çəkilməyə başladı. Lakin geri çəkilən rus qoşunu öz silahını bölgədəki ermənilərə verməsilə bu ərazilərin yerli müsəlmanlara qarşı zülm başlandı. Brest-Litovsk sülh danışıqları başlayarkən Türkiyə 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rus müharibəsində itirdiyi üç tarixi vilayəti: Qars, Ərdəhan, Batumu geri tələb etdi. 1918-ci ilin fevralında cana doyan III Osmanlı ordusu komandanı Vəhbi paşa Ənvər paşadan aldığı əmrə əsasən hərəkətə keçdi; Osmanlının əldən verdiyi şəhərləri-Qarsı, Ərdəhanı, aprelin 10-da isə Batumu azad etdi. 16 mart 1921-ci ildə imzalanan Moskva müqaviləsinə görə Batum yenidən Gürcüstana verilmişdir.

1883-cü ildə Bakı-Batum dəmiryolu çəkilir. 1890-cı ildə Suram tuneli çəkilməsilə iri limana çevrilən Batum limanı vasitəsilə Rusiya Avropa bazarlarını kerosinlə təmin etməyə başladı. 1900-cü ildə Bakı-Batum neft kəməri (895 km.) tikintisi başa çatdı.

Neftin nəqli üçün Bakıdan bura neft kəməri çəkilişindən sonra Batum iri liman şəhərinə çevrilmişdi. Sovet dövrünə qədər şəhərin adı Batum olmuş, tarixi, bədii əsərlərdə də beləcə saxlanılmışdır.

Acarıstanda da Xalvaçauri rayonu ərazisində daha bir Orta Batum kəndi olmuş, 1948-ci ildə adı dəyişdirilərək gürcücə Tsinsvala qoyulmuşdur.

BATI. BATAYSK

Rostovdan cənuba doğru, ondan 11 km. məsafədə yerləşir. İndi Rostov-Donun vilayət şəhəri və iri dəmiryol qovşağı olan bu şəhərin adı Qızıl Orda imperiyası dövrü ilə əsləşir. Burada Batı xanın (öld.1255) qərgahı yerləşdiyindən məntəqə də Batı (yerli tələffüzdə Bata) adlanmışdır. Həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, 1743-cü ildə tərtib olunmuş məxfi hərbi xəritədə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında Azov ətrafı yerlərin sərhədləri qeyd olunarkən müasir Bataysk şəhərinin yerindəki məntəqə Batı Çeqraq "Batı Suyu" (quyu, su mənbəyi) deyərək qeyd olunmuşdur⁷⁵. (Qeyd: xəritədə adlar həm rusca həm də türkçə yazılmışdır) Bu suat (suüstü yer) noqay və tatarların köçəri güzəranında çox istifadə etdikləri mühüm bir düşərgə idi.

XVIII əsrin ortalarında Temerik çayı ağzında payız yarmarkası təşkil olunurdu. Yarmarka gur və izdihamlı keçirdi; onu qorumaq üçün xüsusi kazak bölükləri qarovula cəlb edilirdi. Kuban, Sal çöllərindən noqaylar bura mal-qara sürüb gətirirdilər. Onlar Batı Sudan keçib gəlirdilər.

Batı (Batay) torpaqlarına rusların gəlmə tarixi Pyotrun Azov səfərilə

⁷⁵ В. И. Грачев, Н. И. Решетняк. Батайск, Ростов-на-Дону, 1981. с. 7

başlayır. 1695-1696-cı illərdən rusların bura ayağı açılır. Təbii ki, ilk rus sakinləri burada hərbi xidmət aparan hərbcilər idi.

Lakin Pyotrın Azov səfərindən sonra Azov və Azov ətrafı yerlər rus dövlətinin tərkibinə daxil edilsə də, Prut sülhündən sonra (1711) məğlub olmuş ruslar burada görünmürdü. Çox keçmir ki, 1735-ci ildə Rusiya və Türkiyə arasında yeni müharibə başladıqdan sonra 39-cu ildə Belqrad sülh müqaviləsinə görə Batay kəndi əraziləri Rusiyaya keçir. Hələlik isə Azovun qərb sahilləri Rusiya tərkibinə daxil edilməmiş qalırdı. 1768-1774-cü illərin Rus-Türk müharibəsi gədirdi. Elə müharibənin gedişində bu ərazilərin ruslarla məskunlaşdırılmasına başlandı. Belə ki, Rostov dövlət arxivində saxlanan bir sənəddən də aydın olur ki, 1769-cu ildə bu yerlərdə, yəni Batı Su və Göy Suq kəndləri ərazilərində yalnız noqay tatarları yaşayırdılar (Qeyd: indi Göy Suq kəndi Bataysk şəhərinin qərb hissəsinə daxildir.) 1769-cu ilin baharında rusların Azovu və Taqanroqu tutmasıyla Zaporozje və Maloross burlakları (gəzərgi işçilər) dərhal bu yerlərə axışdılar. 1773-cü ildə artıq bir neçə yüz ailə burada rahatca məskunlaşmışdılar.

Hərbi dəstələr Eyskə (Ey çayı üzərində qəsəbə) və Kubana gedən yolları nəzarətə aldılar. 1779-cu il 14 dekabr tarixli Dövlət fərmanı ilə müasir Batayska, Naxçıvana (Don üzərindəki) və Rostova ermənilər köçürüldü⁷⁶. Batı şəhərinin əhalisi yeni köçürülənlər hesabına durmadan artırdı. XVIII əsrin axırlarına aid Dövlət sənədlərində kəndin təsviri belə verilmişdi: Bataysk kəndi Göysuq çayının üstündə və Rostovdan Azova gedən böyük yolun hər iki üzündə yerləşir.

Hələ Qafqazda dəmir yolu olmadığı vaxt Bataysk əhalisi arabaçılıqla məşğul idilər. Arabaçıya çumak (çumak türk sözüdür yəni çomaq, çomaqcı) deyirdilər. Bu arabaçı-çumakların işi Qafqazda aramsız gedən müharibələrə görə sürətlə gədirdi. Onların boynuna həm də Qafqaz Korpusunun ərzaq və silahla təchizatı işi düşürdü. Bu üzdən XIX əsrin ortalarına doğru Bataysk sürətlə inkişaf edən şəhərə çevrilməkdə idi. Bu mənada öz əhalisinin sayına görə o Rusiyanın bir çox şəhərlərini geridə qoymuşdur. XX əsrin əvvəllərində artıq Batayskda 4 kilsə, bir yəhudi ibadət xanası, 4 məktəb var idi.⁷⁷

BAYANDIR

Tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycan (müasir Ermənistan) iki Bayandır kəndi olmuş; Axuryan rayonuna bağlı Bayandır 1918-ci ildə qırğın vaxtı dağıdılmış, Gorus rayonuna aid olan Bayandır kəndinin şöhrətli adı isə 1968-ci ildə Vaqatur adı ilə əvəz edilmişdir.

Bayandırlar tarixi qaynaqlarda həm şəcərə, həm də güclü türk qövmü adı

⁷⁶ Города и районы Ростовской области, Ростов-на-Дону, 1987. с. 50

⁷⁷ В. И. Грачев, Н. И. Решетняк. Батайск, Ростов-на-Дону 1981. с. 13

olaraq rastlanır. Bayındırlar da Üç Ok qəbilə ocaqları olan Çepni, Eymur, İqdir, Kınık, Salur, Çavuldur kimi həmin qəbilənin qollarından biridir.

Güclü Oğuz tayfası olan Bayındırlar Kiçik Asiyanın fəthində iştirak etmiş 24 böyük oğuz tayfasından biridir. Yurdumuza gəldikdə deməli ki, Bayındırlar Qarabağda və Göyçə gölü ətrafında yaşamışlar.

Bayındırlar Azərbaycanın siyasi həyatında da vacib rol oynamış, ictimai-siyasi həyat səhnəsində fəal çıxış etmişlər. Belə ki, Ağqoyunlu hökuməti bayındırlar nəslindən idilər. Bayındırlarla bağlı yer adları Azərbaycanda Bərdə və Tərtər rayonunun Bayandırılı kəndləri, Laçın rayonunda Bayandır çayı, Türkiyədə Bayandır şəhəri və İzmir elinə bağlı kənd adları...bu tayfanın çox geniş ərazilərdə yayılmasını göstərir. Doktor Mehmet Eröz özünün tarixi tədqiqlərində Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin Bayandır boyuna mənsub olmasını yada salır. Bu adla bağlı qeyd edir ki, Türkiyənin İzmir diyarında bir qəza və bir çox köylər Bayandır adı daşımaqdadır. Vurdur Göllhisarına bağlı Bayandır köyünün isə adını dəyişdirmişlər⁷⁸. Bayındırlar, Oğuzların islamiyyətdən əvvəlki tarixlərində olduqca mühüm rollar oynamış boylardan biridir. "(Türkiyədə) XV-XVI əsrlərə aid təhrir dəftərlərində 52-yə qədər köy və məzrə Bayandır adını daşıyırdı. Anadolunun orta və qərb bölgələrində bulunan bu yer adları, Səlcuqlar dövründə Anadolunun bir türk yurdu halına gətirilməsində bayındırların mühüm bir rol oynadığını göstərir"⁷⁹.

V.Bartold və eləcə də M.Artamonov XI-XII əsrlər arasında qədim rus dövlətinin daxili həyatında mühüm rol oynamış türk tayfalarından biri olan Berendeyləri Bayındırlarla eyniləşdirirlər. Məlum həqiqətdir ki, köçəri türk qəbiləsi berendeylər XI-XII əsrlərdə Cənubi Rus çöllərində sakin idilər. 1146-cı ildən etibarən bir çox türk soyları kimi qara klobukların tərkibinə daxil olmuşlar XIII əsrin başlanğıcında berendeylərin böyük qismi Bolqarıstana və Macarıstana mühacirət etmiş, qalanı Qızıl Orda dövlətinin əhalisi ilə qaynayıb qovuşmuşdular. "Moskvadan şimala tərəf stansiya adı olan Berendeevo adı türk nəslinin adı ilə bağlıdır."⁸⁰ Eləcə də Berdiçev şəhərinin (Ukrayna) əvvəllər - XVIII əsrdək Berendçev adlandırıldığı məlumdur.

BAZARCIQ. İNDİ TOLBUXİN

Bulqarıstanda şəhər. Şəhərin adı 1934-cü ilədək Tatar Bazarcıq və ya sadəcə Pazarcıq işlənmiş, həmin ildən Bolqar millətçi şovinistləri bir çox türk

⁷⁸ Mehmet Eröz. Atatürk. Milliyetçilik. Doğu Anadolu, İstanbul. 1987, s. 220

⁷⁹ Вах: Ислам Ансиклопедиси, 5 с, s. 245

⁸⁰ Суперанскал А. В. Имя через века и страны, М., Наука, 1990. с. 1 18

adları kimi bu qədim şəhərin adını dəyişdirib Dobrik qoymuşlarsa da II Dünya müharibəsində Sovet ordusu komandanı marşal F.Tolbuxinin şərafinə nəhayət indiki adı verilmiş - 1949-cu ildən Tolbuxin şəhəri adlandırılmışdır.

Bazaraq Bolqarıstanın dağlıq ərazisində yerləşir. Tarixən şəhər Bazaraq dairəsinin mərkəzi olmuşdur. XV əsrdən bir kiçik kənddən şəhərə çevrilmişdir. Bazaraq çayının (Millətçi bolqarlar çayın da adını dəyişmişlər onun indiki adı Maritsadır) hər iki sahilində yerləşir. Ruslar Bazarağa ilk dəfə 1773-cü ildə daha dəqiq desək, 1768-1774-cü illər Rus-Türk müharibəsi gedişində yiyələnmişlər. Belə ki, Tuna nəhrini keçərək güneyə irəliləyən rus qoşun hissələri 1773-cü ilin mayında Dağıstanlı Ali paşa komitəsindəki Osmanlı ordusu tərəfindən pozğuna uğradılmışdı. Ruslar Baba dağ ilə Pazarcıq arasındakı Kara Su mövqeyindəki başqa bir Osmanlı ordusunu yenməyə müvəffəq oldular⁸¹. Beləliklə, 1773-cü ildə Pazarcıq alınır, lakin tezliklə Çərkəz paşa qoşunları Bazarcığı geri qaytara bilir.

Bazarcıq adı tarixi əsərlərdə, yol qeydlərində və sair ədəbi bədii materiallarda saxlanılmaqdadır; 1829-cu ildəki rus-türk müharibəsi gedişindəki rus qoşunu ilə birlikdə döyüş səhnələrində səyyah kimi iştirak etmiş yazıçı Veltman göstərir: "Taban dərə vadisində Bazarcıqın düz önündə dayanaraq mən bir daha geri boylandım və sonra bütün nəzərlərimi şəhərə çevirdim"⁸².

BEŞ TAMAK. YEKATERİNOQRADSKAYA. PROXLADNOE

Kabarda Balkar diyarında şəhər. Baksarı çayının Balık çayına (İndi adı Malka; Terekin qolu) qovuşduğu səfəli bir yerdə⁸³ Beş Tamak adlı Noqay qəsəbəsi olmuşdur. Bu yaşayış məntəqəsi beş çayın: Terek, Balık, Baksan, Çegem, Çerek çaylarını mənşəbində, yəni ağzında, damağında - (Radlov.3.993) yerləşdiyindən Beş Tamak adlandırılmışdır.

...Qafqazda döyüşən rus qoşunlarına rəhbərlik əfsanəvi dərəcədə cəsur və qəddar Suvorova tapşırılmışdır. Həm də fəndgirlik dərəcəsində böyük strateg olan Suvorov türklərdən yeni qazanılan Azovadakı olan xətti qala və istehkamlarla möhkəmləndirməklə yanaşı yerli noqay türklərinin Türkiyə ilə gələcəkdə baş ve-

⁸¹ M. Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, s. 132

⁸² Вельтман А.Ф. Странник, М., Наука 1977, с. 102

⁸³ БСЭ т.21.с.159

rəcək əlaqələrini birdəfəlik kəsmək üçün onları Volqa arxasına, lap Ural çöllərinə köçürüb göndərməyi qərarlaşdırmışdı. Odur ki, öz torpaqlarını buraxıb getmək istəməyən noqaylar və onlara qoşulan yerli müsəlman xalqlar bu haqsızlıqla qarşılaşdıqda rus hərbi qüvvələri ilə ölüm-dirim davasına girdilər. Nəhayət Tav Sultanın başçılığı altında yenidən baş qaldıran noqay türklərinin müqavimətini Potyomkin və Suvorov onların böyük qismini məhv edib qalanını əsir götürməklə qıra bildilər.

Noqay torpaqları istila olunduqdan sonra 1775-ci ildə "şöhrətli knyaz" Potyomkin Mozdok, Azov (Azak) xətti üzərində yerləşən və mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan bu kənddə hərbi qala tikdirir. Qalaya kazak ailələri köçürülür. Bütöv Qafqazın əməli surətdə fəth edilməsində hərbi güc kimi yerləşdirilmiş kazaklar böyük rol oynamışlar. Onların vəzifəsi zəbt olunmuş bu yerləri göz bəbəyi kimi qorumaq idi. Qafqazda çoxsaylı keşikçi məntəqələri, postlar, kordonlar, piketlər, süngülərin cızdığı şərit kimi bu yerləri qaplayırdı. Bu keşikçi məntəqələri sonradan hərbi məskənlərə-qalalara çevrilirdi⁸⁴.

1777-ci ilin aprelində Rus-Türk müharibəsi başa çatıb sülh bağlandıqdan sonra isə II Yekaterinanın şərafinə Yekaterinoqradskaya (Yekaterina şəhəri) adlandırılır. Şəhərdəki qələbə qapısını da Potyomkin tikdirmiş, Qafqazın canişini Vorontsov isə sonrakı illərdə onu təmir etdirmişdir. 1786-cı ildən Yekaterinoqradskaya şəhərə çevrilir. 1822-ci ildən isə Rusiya sərhədlərinin daha da irəliyə çəkilməsi səbəbiylə qala olmaq əhəmiyyətini itirir. Şəhərin indiki adı rus dilində "sərin" mənasını verən Proxodnoedir.

BEŞ TAU. PYATIQORSK

Müasir Pyatiqorsk Stavripol ölkəsində məşhur kurort şəhəridir; Kuma çayının qolları üzərində, Maşukun ətəklərində yerləşir. Şəhərin bu günkü adı Pyatiqorsk onun əsil adı olan Beş dağ toponiminin rus dilinə tərcüməsi ilə meydana gəlmişdir. Belə ki, məntəqənin öz adını götürdüyü Beştəu (hünd. 1402 m.) dağ silsiləsi Maşuk, Keçəl dağ, Kızıl Kurqan, Yutsa və Beş tau dağlarından ibarətdir.

1334-cü ildə bu ərəzilərdə olmuş ərəb səyyahı İbn Bəttutə "Biş daq" deyə müasir Pyatiqorsk yerləşən qədim məntəqədən bəhs edir.

Rusların XVI əsrdə Qafqazla ilk tanışlığında Beş Dağ onların da diqqətini cəlb etmişdir. Hələ 1627-ci ildə tərtib olunmuş Böyük Çertyoj kitabında Beş Dağ ərəzilərində müalicəvi isti suların olduğu göstərilir⁸⁵. Pyatiqorskın kurort şəhəri

⁸⁴ M. Təkləli. Qərbdən Şərqə..., Bakı, Elm, 1999. s. 17

⁸⁵ Н.А.Кузнецов. На холмах горячих, Ставропол, 1980, с. 59

kimi tarixi isə 1803-cü ildə başlayır.

1773-cü ildə rus alimi Qoldenştedt "icti dağ" adlandırdığı Maşuk dağının yamaclarındakı müalicəvi isti kükürlü suları tədqiq edir.

1774-cü ildə Küçük Qaynarca sülhü şərtlərinə görə Kabarda ölkəsi (Kabarday) Beş Dağ diyarı ilə birlikdə Rusiyaya verildi⁸⁶. Dərhal ruslar tərəfindən Suvorovun rəhbərliyi altında 1780-cı ildə Maşukun ətrafında hərbi qala tikildi. Bundan sonra Suvorov Kum (indi Podkumok) çayının üstündə Azov-Mozdok möhkəmlənmiş hərbi xəttində Konstantinoqor ("Konstantin dağı") qalasını inşa etdirdi. Tezliklə burada hərbi qüvvələr yerləşdirilən əsgəri slaboda salındı.

1793-cü ildə məşhur səyyah Pallas bu yerləri ziyarət etdi; döyüşlərdə yaralanmış əsgərlərin Beş Dağ sularında çimib sağaldıqlarının şahidi oldu.

XIX əsrin ilk çağlarından müalicə və istirahət üçün Rusiyadan axın-axın adamlar gəlməyə başlayır. Onlarla bir sırada buraya köçüb yerləşən ruslar evlər tikib həmişəlik bu cənnət diyarda məskunlaşır. Ruslar məntəqəni sadəcə Qoryaçavodsk "İsti Su" adlandırırdılar. 1822-ci ildə İtaliyadan memarlar dəvət olunur və bununla gözəl və planlı bir kurort şəhərinin inkişafı başlanır.

Ədimə sülhündən sonra (1829) baş komandan Paskeviç yeni şəhərin Pyatiqorsk adlandırılmasına əmr verir. 1875-ci ildə Rostov-Vladıqafqaz dəmiryolunun çəkilişi ilə əlaqədar adamların buraya axını daha da güclənir.

Pyatiqorsk dəbdə olan kurort şəhərlərindən olmuşdu; Puşkin, Lermontov, Qlinka, Bestujev-Marlinski, Tolstoy, Çexov bu yerlərdə dincəlmiş; Tolstoy bu yerlərin tarixi ilə səsleşən "Kazaklar" əsərini bu şəhərdə yazmışdır.

BƏNDƏR. BENDƏRİ

Müasir Moldovada Dnestrin sağ sahilində liman şəhəri. XIII əsrdə tatarların bura hakim olduqları məlumdur. Onlar bu keçidi mühafizə etmək məqsədilə kiçik bir keşik qalası tikmişdilər. bəndər bir keçidi və ya boğazı qoruyan qarovul məntəqəsinə deyilirdi. 1484-cü ildə Bəyazid xan və Gedik Əhməd Paşa Bəndəri möhkəm hərbi qalası kimi bərpa etdilər. Hazırda Bəndər şəhərində XIV-XV əsrlərə aid türk qalası və Süleyman xan camisi durmaqdadır. Bəndər şəhərində iki dəfə olmuş Övliya Çələbi qalanın alınmazlığına və əminliyinə görə "Aman yeri Bəndərabad" adlandırır. "Səyahətnaməsi"ndə bu bərədə yazır: Turla (Dnestr çayının qədim türk adı-müəll.) nəhri kənarında, qayalar üstündə daşdan tikilmiş bu gözəl qalanın hər bir daşı fil gövdəsi boyda sərt daşlardır. Memarbaşı Sinan ağa bu

⁸⁶ İslam Ansiklopedisi, 3 c, İstanbul, 1991 s. 1068

qalanı tikərkən bütün möharətini göstərmişdir⁸⁷. Övliya Çələbi türk memarı Sinanın 1538-ci ildə qala divarı içində tikdiyi Narın qaladan vəcdlə danışır, qala bürclərindən Turla nəhri müşahidə olunur. Və buradan bir dənə də olsun rus şaykası (şayka "çayka" çay gəmisi; həm də quldur dəstə - müəll.) əsla keçə bilməz, nə də qaça bilməz. Qala hasarlarının dörd bir tərəfi savaq meydanıdır, deyər Çələbi Ata qürurlanır. "Xalqı son dərəcə cəsür və savaqşandır. Hər zaman kazaklarla cəng edərler" sözləri ilə şəhərin qəhrəman keçmişini göz önündə canlandırır. Bu möhkəm qalanın tikilməsi Qanuni Süleymanın adıyla bağlıdır. Qala qapısı üzərindəki kitabədə Sultan Süleymanın fəthi nəticəsində bu qalanın inşa olması bildirilir. Kitabə sonralar ruslar tərəfindən yerindən çıxarılmışdır⁸⁸.

...Türk şəhəri Bəndər XVIII-XIX əsrin Rus-Türk müharibələrində üç dəfə (1770, 1789, 1806) rusların əlinə düşmüşdür də yalnız 1812-ci ildə Buxarest sülhünə görə birdəfəlik Bessarabiyanın tərkibində Rusiyaya keçir. Ruslarla ilk müharibədə Bəndərin valisi Köprüllü Əhməd Paşa idi. İndi İstanbulda Osmanlılar dövrünə aid qədim tikililərdən biri olan Köprüllü Sarayı Bəndər valisinin adını yaşadır. Bəndərdə Vəzirlər məzarlığı var. Burada Osmauli dövrünün adlı-sanlı adamları dəfn olunmuşdur⁸⁹. Bəndərin işğalında ruslar çox ağır itkilər verdi. Bu itkilər onların qələbə sevincləri üzərinə ağır kölgə salırdı. Odur ki, şəhəri tutarkən dəhşətli intiqam aldılar. Şəhər əhalisini qılıncdan keçirdilər, əllərinə keçən heç kimə rəhm etmədilər.

Bəndəri tutarkən ordusunun çox tələfat verdiyini eşidən Yekaterina general Panino bu qədər qurbanlar verməkdənsə almasanız daha yaxşı olardı, - deyər narazılığını ifadə etmişdi. General P.İ.Panin isə möhkəm türk qalası Bəndəri zəbt etməsi ilə öyünürdü. Şöhrətpərəst sərkərdə evə dönüb özünün Moskva altındakı Mixalkovo kəndində (indiyə bu kənd şəhərə birləşmişdir) möhtəşəm malikanə tikdirmiş, bu malikanə eynilə Bəndər qalasını andırırdı. Hazırda giriş qapılarındakı Bəndər bürclərini xatırladan qüllələr durmaqdadır⁹⁰.

Böyük rus şairi V. Jukovskinin anası türk qızı Salihə öz bacısı ilə Bəndərdə ruslara əsir düşüb. Oryollu mülkədar Bunin bu xarüqə gözəli-çiçək kimi zərif qızçıqazı əziz qənimət kimi özü ilə evinə gətirmiş və bu izdivacdan rus ədəbiyyatının böyük simalarından olan və müasirləri arasında mələk qədər təmiz ad və ürək sahibi şair Jukovski doğulmuşdur. Jukovski çar sarayında böyük mənəsb və hörmətə çatmış, çar ailəsində yaşamış, öz şeirlərində isə anasının qəmli və qərib təleyinə aqlamışdı.

⁸⁷ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, İstanbul, 1966, 5-6 c. s. 1502

⁸⁸ İslam Ansiklopedisi, 5 c, s.432

⁸⁹ Hammer. Böyük Osmanlı tarixi, 8 c. s. 348

⁹⁰ Москва-Энциклопедия, с. 408; Подмосковье..., с. 262

BİLƏR VƏ YA BÜLƏR. İNDİ BİLYARSK

Bir çox yüzilliklər boyunca aparılan arxeoloji axtarışlar nəticəsində dönə-dönə tədqiq olunan Bilər şəhərinin ərazisinin başdan-başa qədim yaşayış yeri olduğu da dəfələlə təsdiqlənməkdədir. Bu ehtişamlı qədim məntəqənin öyrənilməsi göstərir ki, vaxtilə şəhərin çevrəsi 10-12 km; ərazisi isə 573 hektar olub. Məhz buna görə öz dövrünə görə Bilərə "Böyük şəhər" deyirdilər. Rus mənbələrində də X əsrdən adı çəkilən Bilər həmin adla yad edilir⁹¹. O dövrdə Bilər qədər böyük bir şəhər bütün Şərqi Avropada mövcud deyildi. Heç təsadüfi deyildir ki, burada 1207 bina qalıqları üzə çıxarılmış və bunlar da Bilərin həqiqətən abad ticarət mərkəzi olması fikrini təsdiqləyir. Bilərdə pul da buraxılırdı; burada kəsilən ən son sikkə 1423-cü il tarixlidir.

Volqa-Kama bulqarlarının bu qədim şəhəri özünün maraqlı tərcümeyi halına malikdir: artıq XII əsrdə bulqarlar reallaşan düşmən təhlükəsi qarşısında Bulqar şəhərinin əvəzində Kiçi Çirmişən çayının sağ sahilində yerləşən, Bilər və ya Bülər adlandırılan bu şəhəri paytaxt etdilər. Sonra Rəşidəddində də Bulqarlar ölkəsinin paytaxtı olaraq Bilər "Böyük şəhər" deyə göstərilmişdir⁹² 1654-cü ildə isə buraya ruslar yerləşdirilir və qədim şəhərin adı russayağı Bilyarski adlanmağa başlayır.

Tarixçi, rus dövlət adamı olan Tatişşev özü burada böyük bir cami və bir çox minarənin mövcudluğundan bəhs edir.

1969-cu ildə Bulqar, Sumar şəhərləri ilə bir sırada Bilər də qoruq şəhər elan olunmuş, bu tarixi ərazidə 1639 (binalar, məzarlıq, qəbir daşları və s.) abidə qeydə alınmışdır

BİTYUQ YURT. BOBROV

Bityuq çayı (Donun sol qolu) üstündə yerləşən Bityuq yurt vaxtilə bu ətrafda yeganə yaşayış məntəqəsi idi. Yaxınlıqda heç bir ev gözə dəymirdi. Lakin bu sakit və dinc həyat qazanc və səadət arayan hünərli adamların Voronejdən bura ayağı açılmaqla pozuldu. Voronej özü bu zaman 100 ildən də az bir müddət idi ki, rusların sərhəd qalasına çevrilmişdi. 1677-ci ildə Voronejli imkan sahibi iş adamı bir dəstə kəndlisi ilə hökumətdən xahiş etdi ki, Bityuq çayında balıq ovlamaları üçün onlara icazə versin. Lazımı icazə aldıqdan sonra o, başının adamları ilə Bityuq çayına enib Bityuq yurtda məskunlaşdılar. Su porsuqlarının (boburların) bu-

⁹¹ ASE., 2 c, s.165

⁹² Büyük İslam Tarihi, 9 c, İstanbul, 1992, s. 335

rada çox olduğunu görüb porsuq ovlamağa girişdilər. Bundan sonra Bityuq yurdu Bobrovıy Yurt adlandırmağa başladılar⁹³.

1684-cü ildə Bityuq çayı boyu bu torpaqlar Troitsk monastırına verildi. Monastır çay boyu sahilləri ərazicə bölüb 12 yurd saldı. Bityuq yurd (Bobrov yurd) dərin bir dərə ilə (dərə mənasında rusca türk sözü "ovraq"la yanaşı başqa bir türk sözü "baerak, bayrak" işlənir) sərhədlənirdi.

Zəngin və bərəkətli Bityuq ərazisi 1685-ci ildə İvan Jolobovun ekspedisiyası tərəfindən təsvir olundu. Azov səfərini qalibiyətlə başa vuran I Pyotr 1699-cu ildə Bityuq çayı üzərinə saray kəndlilərinin köçürülməsi barədə fərman verir. Gələn yeni sakinlər bu təzə yerdə xəstələnib qırılsa da və geri dönürlərsə də Pyotr nəyin bahasına olur olsun Bityuq vadisini ruslarla məskunlaşdırmaqdan vaz keçmir. Kostroma, Suzdal-Vladimir qəzalarından bura kəndlilər köçürür. Köçürülənlər Bityuq yurta üstünlük verirdilər. Eləcə də Purut döyüşündə məğlub olan Pyotr Azovu türklərə geri verərkən imkan tapıb Azovda yerləşdirdiyi rus əhalisini oradan Bityuqa köçürür. Bityuq yurt (Bobrov) hər b şəhəri sayılmağa başlayır.

Həm çay, həm də yaşayış məntəqəsinin adı olan türk sözü Bityuq rus dilindəki saysız-hesabsız türk sözlərindən biridir. Bu dildə Bityuq "at cinslərindən birinin, əsasən yük atının adıdır"⁹⁴. Leksikoqraf V.Nikonov da Radlov lüğətinə əsaslanaraq "dəvə" mənası bildirən bu sözü türk (qədim caqatay) sözü kimi qəbul edir⁹⁵.

Beləliklə çox ehtimal ki, həm də öz əlavə mənasında "sağlam, güclü" çalarlarına da malik olan türk sözü bitük çayın adında məhz həmin mənası ilə ifadə olunmuşdur. V.Dal da Voronej vilayətindəki çayın adının "güclü, coşqun" mənasında işlənən bitük sözündən yarandığının göstərir⁹⁶.

BALABAN, BALVANSKIY QORODOK. NIKULİTSİN

1374-cü ildə Novqorod uşkuynikləri (qarovulçu, əslində soyğunçu gəmiləri) 1000-dən artıq döyüşçü Vyatka çayına enib, oradan Kamaya, Kamadan da Volqa çayına keçib aşağılara üz tuturlar. Qızıl Orda xanlarının zəngin iqamətgahlarını hədəf seçən bu talançılar, (onların çoxavarlı quldur gəmiləri

⁹³ Города Воронежской области, Воронеж, 1978 с 37

⁹⁴ Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка, I т., М., Прогресс, 1986.

⁹⁵ Никонов. В. Краткий топонимический словарь М 1966 с 56

⁹⁶ Вах: Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата, Наука, 1976, с. 82

uşkuynik adlanırdı) çay üstündəki abad tatar şəhərlərini yağmaya keçdilər. Çuvaş və mari yaşayış məntəqələrini talayıb bütün Vyatka boyunu ələ keçirdilər. Özlərinə yeni torpaq, hazır məskən arayan və böyük *güçə* malik ruslar bu şəhərlərdə məskunlaşdırdılar⁹⁷. Ruslar həmin ildə (1374) Vytaka çayı sahilindəki qədim Balvan şəhərini zəbt etmiş, əvvəl Bolvanskiy Qorodok desələr də, sonra onu Nikulitsın adlandırdılar. Türk dillərində balban (bolvan) pəhləvan "igid, güclü şəxs" mənalarını bildirmiş, nəhayət müasir türk dillərində, o cümlədən qazax, özbək dillərində palvan, balvan, "gülşçi, pəhləvan" mənalarını ifadə etməkdədir. N.Baskakov "İqor alayı haqqında dastan"ın türk leksikası" əsərində işlənən türk sözləri içərisində mifik obraz adı olaraq bolvan (Tmu Tarkan bolvanı) kəliməsini də göstərir. Bu sözü türk xalqlarının dilində işlənən balvan, palvam, polvon "güclü adam, pəhləvan" sözü ilə bağlayır⁹⁸. Türk dillərində böyük ov şahini balaban adlanır. Müasir türk dillərindən isə yalnız Kırım tatarlarında və türkcə balaban "böyük" mənasında saxlanılmışdır⁹⁹.

Bolvanlar və ya Daş heykəllər (kamenniye babı) – insanabənzər statuyalara Cənubi Rus torpaqlarında, Qalisiyada, Prussiya əyalətlərində, Sibir, Orta Asiya, müasir Monqolustan ərazilərində rast gəlinir. Daş heykəlləri və ya bolvanları ilk təsvir edən Avropalı Rubrukoviç (XIII əsr) olub. O göstərirdi ki, bu daş heykəllər, komanlar (poloveslər) ölkəsində kurqanlar üzərində qurulmuşdur.

XVII əsrə aid olan "Çertyojlar Kitabı"nda isə göstərilirdi ki, bu heykəllər yolları, sərhədləri göstərən işarələr olmuşdur. Sonralar kiçik bolvanları elçilər özlərilə səlahiyyət nişanəsi olaraq gəzdirdilər. Bu xanın obrazı (şəkli) idi. Tarixi Moskvada Bolvanovka yer adı olmuşdu. Karamzinin yazdığına görə bu meydanda Orda səfirləri qəbul edilirdi. Rus knyazları Kremldən çıxıb piyada burayadək gəlirdilər. Səfirlər əllərində basma "xan möhürü" və xan bolvanı "xanın obrazı, heykəlciyi" tuturdular. Xandan gələn fərman oxunduğu zaman knyazların ayağı altına sovol döşəyir, onlar dizləri üstə xəzlərin üstünə düşür, fərmanı dinləyirdilər. İndi də o tarixi yer Bolvanovka adlanır. Sonralar rus çariçəsi olan Bizans şahzadəsi Sofiyanın iradəsincə çar 1485-ci ildə həmin Bolvanovkada Spas Preobrajeniyə kilsəsini tikdirdi.¹⁰⁰ Bu abidə Sovet quruluşu illərində 1930-cu ildə söküldü.

Hazırda Xarkov, Odessa, Novoçerkassk şəhərlərində Qıpçaq çöllərindən toplanıb gətirilmiş nəhəng daş heykəllər saxlanılır. Vaxtilə Moskva İmperatorluq muzeyinin salonlarında, eləcə də həyətində 30 belə heykəl var idi. Ruslar belə azman insan fiquruna "Kamen bolvan", "Kamen Devka", "Kamen çelovek" deyirdilər.

⁹⁷ История города Кирова, Киров, 1974, с.11.

⁹⁸ Баскаков Н.Л. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М.,1985, с.29.

⁹⁹ Д.С.Сетаров. Тюркизмы в русском названиях птицы - Советская тюркология, 1970, №2, С.90

¹⁰⁰ Карамзин Н.М. История Государства Российского, т. 6. с. 439.

BOZ DOĞAN (BOZ TOĞAN). SARAQAP

Boz Doğan Müasir Ermənistanda tarixi kəndlərimizdən olmuşdur. Doğan-Toğan bir çox türk dillərində "qırğı, şunqar, çalağan, ağ quş" mənalarında işlənir.

Ədəbi dilimizin əski dövrlərinə aid mənbələrdə ov quşu adı kimi alıcı quş mənasında rast gəlinir: Toğan quş oluban uçaymmı? (KĐQ); Şah İsmayıl Xətəidə (XTV əsr):

Dörd şey vardır
Ovu almış dəstinə.
Bir şahin, bir doğan,
Bir əspir, bir baz.

Əski çağlarda şöhrətli titul kimi şəxsiyyət adlarına əlavə edilmişdir. Fəxrəddin Toğan Yürək Səlcuqlar dövründə Azərbaycanın Arran hakimlərindən biri, Şəmsüddövlə Tuğan Arslan isə Arran, Bitlis, Dvin əmiri olmuşlar. Yenisey abidəsində El Tuğan Tutuq əsilzadə adlarındandır və s.¹⁰¹.

Azərbaycanda da "doğan"la bağlı yer adları: Laçın rayonunda Bozdoğan və Xanlar rayonunda Toğanalı kəndləri vardır. Ehtimal ki, bu adı daşıyan etnik dəstə üçün şahin quşu totem olmuşdur. Doğan, Doğanlar Türk dünyası xəritələrində Doğançı (Batı Trakyada), Doğan kəndləri (Diyarbəkir, Ərzincan, Tuncelidə) Doğanlar, Doğan Şehir (Malatyada), Doğanlı Qara Hisarı (Maraşda)¹⁰². İstanbulda tarixi yer - Bozdoğan su kəməri adında yaşayır. Kırimda Ay Tuğan, El Tuğan, Samara ətrafında (Rusiya) Bay Tuğan, Tatarıstanda Jan Tuğan, Qazaxıstanda Ak Toğan və s. kənd adları olmuşdur. Türkiyə ərazisində Doğanların, o cümlədən Boz Doğanların güclü tayfa olması səbəbilə Mehmet Eroz "Bozdoğan böyük bir yörük boyudur. Adana ətrafında çox sayda Bozdoğan köyü vardır"¹⁰³ deyə qeyd edir.

Ermənistanda bir çox qiymətli türk adları kimi Bozdoğan adı da saxlanılmamış, Saraqap adıyla əvəz olunmuşdur. Lakin bu işıqlı tarixi faktın xəfif şəkildə olsa da izləri saxlanılmaqdadır: Bozdoğan Curank (Bozdoğan su anbarı) şəklində bu qədim türk torpaqlarında yaşamaqdadır. Rus dilində türk mənşəli fəmilialardan olan Tuqanov, Tuqanovski soyadları türk sözü Toğan, Tuqan quş adıyla bağlıdır.

¹⁰¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М-Л., 1951. с.78.

¹⁰² Ahmet Turan. Trakya ve doğu Anadolu'da köy adları. Türk Dünyası Araştırmaları, 1991 №71. s. 170

¹⁰³ Mehmet Eröz. Atatürk. Milliyetçilik. Doğu Anadolu, İstanbul, 1987, s.113.

BÖYÜK ÇAPLI. ASKANIYA NOVA.

Cənubi Ukraynanın Xerson vilayətində Çaplı (indi Çaplinsk) rayonunda qəsəbə, ovalıqlar, çöllər Böyük Çaplı adlanırdı. XVIII əsrin 70-ci illərində Rusiyanın idarəsinə keçdikdən sonra da hələ öz əski türk adıyla yaşamaqda idi. İstilanın ilk illərində bu ərazidə Böyük Çaplı rus hərbi keşikçi postu qurulmuşdu. 1828-ci ildə isə bu münbit torpaqlarda Hersoq Anhalt Hettenskinin alman koloniyasının əsası qoyuldu. Alman Qraflıqları ilə qohumluq əlaqəsi saxlayan çar ailəsi Romanovların dəvət etdikləri və böyük səxavətlə verimli torpaqları bağışladığıları kolonistlər bu yeni əldə etdikləri mülklərə öz əski dədə-baba yerlərinin adlarını qoyurdular. Elə bu yerlərin yeni sahibi də öz ata-baba yurdu Askaniya Hersoqluğunun xatirəsinə 1832-ci ildə böyük Çaplını Askaniya Nova adlandırdı¹⁰⁴.

İndiki Askaniya Nova Dövlət Qoruğu əvvəl Böyük Çaplı bazılarının (təpələrinin) ətəklərində yerləşdiyindən əvvəllər Çaplı adlansa da, sonralar Askaniya Nova kimi rəsmiləşir. Bu çöllərdə eyniadlı Askaniya Nova adlı qoyun cinsi yetişdirilir.

Rusların gəlişinə qədər bu yerlərin sakinləri tatarlar (noqay türkləri) idilər. Bu torpaqlar məhz istila olunduqdan sonra ruslar, ukraynalılar burada Qara dəniz boyunca yerləşdirilmişdir. Odur ki, Çaplı adını türk toponimiyasında axtarmaq lazımdır. Həqiqətən də Böyük Çaplının ətrafında Yulkan Çaplı (yulkan (ölkə)"böyük" deməkdir), Kiçik Çaplı, Qara Çaplı adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur¹⁰⁵. Samara çayının Dnepr çayına qovuşduğu yerdə Çaplı şəhəri yerləşir, - deyə Böyük Sovet Ensiklopediyasında yazılır. (bax: 29 c s.97.)

Böyük Oğuz tayfası Çaplı, Çəpli (Çəpni) adı Türk ölkələrinin coğrafiyasında çox yayılmış adlardır. Türkiyədə Çəpi kəndi (Ərzurum), Azərbaycanda Çəpni (Dəvəçi və Göyçay rayonları), Çəpli (Gədəbəy r.) kəndlərinin adları bu böyük tayfa adından bir yadığardır.

Qoruğa daxil olan çöllərdə iri oğuz heykəlləri - bütlər qalmaqdadır.

¹⁰⁴ Бушаков В.А. О первоначальном названии Аскании-Нова «Чапли», Советская тюркология, 1980, №1, с.50; Никонов В.А. Краткий топонимический словарь, М.,Мысль, 1966, с.34.

¹⁰⁵ Buşakov V.A. y.a.k.ə., s.50.

BULQAR ŞƏHƏRİ. SPASSK-TATARSKİY. İNDİ KUYBIŞEV ŞƏHƏRİ

Tatarıstanda şəhər. İndi Çerdaklı stansiyasından (Ulyanovsk-Ufa dəmiryolu üstündə) 100 km aralıda yerləşir (BSE 13. c.s. 570).

Tarixin uzaq keçmişində Volqa çayının yuxarılarında Volqa Bulqarıstanı yaranmışdır. Digər qismi Don - Kuban çayları arası bulqarlar isə xəzərlərin güclənən hücumları qarşısında duruş gətirməyərək Asparuxun başçılığı altında Balkanlara köç etmişdir. 660-cı ildə Asparux ordası Dunayın deltasında möhkəmləndi¹⁰⁶. Bu gün qırpaq türklərindən olan müasir çuvaşlar türk bulqarlarının xələfləridir. Beləliklə, onların bir hissəsi Asparux xanın başçılığı altında Dunay Bolqarıstanının əsasını qoydu.

Bulqar şəhərinin coğrafi yöndən uyğun bir yerdə salınmış olması, yəni Doğu Avropanın İdil-Oka, Klyazma, Kama kimi böyük nəhrlərin kəsişdiyi yerlərdə bulunması, qurudan isə doğrudan-doğruya karvan yolu ilə Orta Asiya ilə bağlı olması Doğu Avropa, Orta və Yaxın Şərqi ölkələri ilə sıx ticarət münasibətləri saxlamasına şərait yaratmışdır.

Şəhərdəki Xan camisi XIII əsrin 2-ci yarısında inşa edilmişdir. Camidə 20 sütun mövcud idi; onun qübbəsinə yaxın səmtdə 24 metr yüksəklikdə böyük bir minarə tikilmişdi. Camini sonradan tikilmiş daha 3 kiçik minarəsi vardı. Bu cami Bülər şəhərindəki Saray camisinin bənzəri idi. Məscidin Bulqar dövlətinin ana camisi olduğu qəbul edilmişdir¹⁰⁷. XIV əsrin sonlarına doğru işğalçı rusların Bulqar ölkəsinə hücumları artır. 1431-ci ildə isə knyaz Fyodor Pestriyin hücumu bu şəhərin tamam məhvinə səbəb oldu.

Volqanın yuxarılarında mövcud olan möhtəşəm Bulqar şəhərindəki məşhur Xan məscidini Puşkin görmüşdür. (O Puqaçov üsyanının tarixini yazmaq üçün 1732-ci ildə bu torpaqlara səfər etmişdir) Məscidin Puşkin kimi bir çox səyyahların hələ uzaqdan gördüyü minarəsi 1841-ci ildə uçmuşdur. Onun dağıntıları üstündə böyük kilsə tikdilər. Kilsə daha əvvəldən məscidin də sahəsini əhatə edən Spassk monastırına daxil idi¹⁰⁸. Müxtəlif Puşkinin Puqaçov üsyanının tarixi üzərində işləkən üsyan bürüyən yerləri gözləri ilə görüb öyrənmək üçün Orenburq vilayətinə yola düşməsinə, tarixi Bulqar şəhərinə gəlməsinə belə göstərir: böyük bir ərazi başdan-başa xarabalıq idi. Təkcə salamat qalan minarə çox-çox uzaqdan kədərli bir nişanə tək görünürdü. Sanki bu xarabalığa belə sahib olduğunu göstərmək üçün bu qalıqların üzərində tən ortada kilsə tikilmişdi. Adlı-sanlı müsəlman nəsilələrinin sərdabələri Uspenski kilsəsinə çevrildi. 1732-ci ildə tikilmiş

¹⁰⁶ М.И. Артамонов. История Хазар, С-Пет., 2001, с.243

¹⁰⁷ Бүyük İslam tarixi, Çağ yaunları, 9 с, İstanbul, 1992, с.327

¹⁰⁸ Игор Смольников. Путешествие Пушкина в Оренбургский край, М-, Мысль, 1991, с. 132

Uspenski kilsəsi bu möhtəşəm viranələr fonunda edam payası kimi göyə millənirdi.

Qəbiristanlıqdakı məscidin minarəsi isə günümüzədək salamat qalmaqdadır. Yeni salınan kənd 1781-1935-ci illər arası Spassk Tatarskiy, indiki adı (kilsə adı olduğuna görə Sovet illərində dəyişdirildi) 1935-ci ildən Kuybişevdir. Smolnikov kitabında məscidin şəklini vermiş, buradakı uçuq divarlar və salamat qalmış bir-iki hücrə onun bir zamankı əzəmətini çatdırmaqdadır. Ruslarla məskunlaşdırılan məntəqə 1781-ci ildə böyüyüb yeni şəhərə çevrilmişdir. Məşhur saray şairi və əyanı Derjavin vaxtilə ilk tədqiqlərini Bulqar şəhərinin tarixinə həsr etmişdir. Çox maraqlıdır ki, Şərqdə hələ XII əsrdə ixtira olunmuş tufəng rus salnamələrində¹⁰⁹ "tyufik" kimi qeyd olunmaqla 1376-cı ildə ilk dəfə olaraq adı Bulqar şəhərinin müdafiəsində çəkilir. Bir metrlik lülədən ibarət olan və daş qəlpə, qırmalarla atəş açdığı göstərilir. Bulqar şəhərinə hücum edən ruslar bu döyüşdə ilk dəfə gördükləri bu silahı "Qrom puşaxu" ifadəsiylə təsvir etmişlər. Buradan da bu yeni silah puşka adı ilə Rusa daxil oldu.

BURYAD. İNDİ BRATSK

Buryad - ərazisi möhtəşəm Hun imperiyası hüduclarına daxil olan qədim diyar, müasir İrkutsk vilayətində şəhər. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq bura ilk rus, kazak bölükləri ayaq basır. 1629-cu ildə Yenisey Voevodası Yakov Xripunov 30 gəmi ilə Anqara ilə gedib Oka çayının ağzına yetişdi. Qızıl Yarı (sonralar rus qalası Krosnayarsk) istila edib möhkəmləndirən Xripunovun iştahı böyük idi. O burada Oka buryadlarından görünməmiş həyasızlıqla elə yasaq tələb etdi ki, özlüyündə xeyirxah, səmimi adamlar olan buryadların səbri tükənir. Onlar bu çağırılmamış qonaqlara silahlı müqavimət göstərirlər. Lakin ataman Perfiyev ehtiyatlı hərəkət edir; 1631-ci ildə sakitcə gəlib Anqaranın sol sahilində ağacdən möhkəm qalaça tikdirir. Tezliklə buryadlar bir "gecə-qondu" kimi gizləncə və qısa zamanda əlüstü tikilən rus qalasını görüb həyəcana gəldilər. Oka boyu xanları silahlı hücumu keçib rus bölüklərini darmadağın edib qalanı da yandırdılar.

Get-gedə Anqara və Oka çaylarının sahillərini ələ keçirən ataman Firsovnun başçılığı altında rus və kazak birlikləri 1654-cü ildə Anqara və Okanın sol sahilindəki qədim buryad, daha doğrusu, Buryaday kəndində hərbi qala tikdilər; bu qala rusca Bratsk adlanmağa başladı¹¹⁰. Qala Anqara boyu azad, çölçü xalqın əl-ayağını çar hökumətinin tətbiq etdiyi ağır vergilərə-əmtə ilə ödəniləcək məhsuldan ibarət töyücü ilə bağlamaq məqsədilə salınmışdı. Burada yerli xalqlardan: Buryad, Oyrot və tatarlardan "yasak" qəbul edilən məntəqə təşkil

¹⁰⁹ Карамзин Н.М. История Государства Российского т. 6. М., Рипол-классик, с. 432

¹¹⁰ Мелхеев М. Н. Географические названия Восточной Сибири, 1969, с.27

edilmişdi. 1675-ci ilin yayında Çinə gedən rus diplomatı Nikolay Spafari Bratskda (Buryadda) 20 yaşayış evi və provoslav kilsəsi olduğunu yazır¹¹¹. Çar hökuməti dövlətin on təhlükəli düşməni saydığı məhbəsünü bura katorqaya göndərirdi. 1658-ci ildə Balaqan çölündə Buryadların rus müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanı başladı. Lakin çox keçmir ki, Sibirin istilası geniş iri miqyaslı tədbirlərlə gerçəkləşir. Buryadın istilasından az sonra 1661-ci il iyulun 6-da "İrkut çayı üstündə, Uşak çayının ağzında qala tikirəm" deyə rus qulluq adamı olan Poxabov Yenisey vovodasına məlumat verirdi. Yeni gələn ruslar şəhəri yanlış olaraq Bratsk adlandırmaqda idilər. "Lakin o zaman qardaşlıq haqqında heç kim, o cümlədən ruslar da düşünmürdülər deyə" Lev Uspenski bu barədə istehza ilə yazırdı¹¹². İndi bu şəhər güclü Bratsk hidroelektrik stansiyası ilə (1961) məşhurdur.

BÜRÜXAN. BÜRÜXANOVO. İNDİ: PERM

Hazırda Perm (əski Bürüxan) Kama çayı üzərində iri sənaye şəhəridir. Kama çayına tatarlar Ak İdil deyirdilər. Rus salnamələrində Kama adına 1220-ci ildə rast gəlinir. Ruslar Kamaya (bu çay Volqanın əsas qoludur) yiyələnməkdə çətinlik çəkirdi. Noqaylar, kalmıqlar, başqurdlar rusların aramsız hücumlarına mətanətlə sinə gəirirdilər. Lakin ruslar irəlilədikcə hərbi qalaları tikir və bu hərbi məskənlər "ostorojki", eləcə də "qorodki" (bu qədim rus sözləri "hasarlanmış, yonulmuş tirlərdən çəkilmiş qala" mənasını ifadə edirdi) adlanırdı və rusların dayaq məntəqələrinə çevrilirdi.

Tatarların lap ulu əcdadları hələ qədimdən Bürüxan, indiki Perm vilayətinin sakinləri olmuşlar. Bəzi mülahizələrə görə Bürüxan şəhərinin adı bürü-börü "qurd"+xan=Bürüxan şəxs adından yaranmışdır. O da qeyd olunmalıdır ki, Bürüxan Sibir xalqlarında həm də "tapınma büt, sənəm, ilahi, pir" adıdır. Bu heykəllər müqəddəs ruhların obrazları idi. Adətən misdən, gümüşdən tökülürdü¹¹³.

Bürüxan (Perm) tatarları öz etnik mənşələri etibarlı ilə Kunqur tatarlarıdır. Onlar Kazan tatarlarının etnik qolu sayılırlar. Kunqur tatarları indiki Perm, Yekaterinburq vilayətlərinin əsl yerli sakinləri olmuşlar. Həm də Orta Volqaboyunda tatarların bir hissəsi də zorla xristianlaşmadan qaçaraq XVI əsrdən başlayaraq buraya köçməyə məcbur olmuşlar.

1472-ci ildə Bürüxan-Perm fəth edildi, deyə Karamzin yazır. Çar İvan Qrozni

¹¹¹ Рудых В. М. Город Братск, Иркутск, 1972, с. 18.

¹¹² Лев Успенский. Слова о словах. Имя дома твоего, с.531-532

¹¹³ Древнетюркский Словарь, Лен., 1969, с.127; Шилова Е. Н. Словарь тюркизов в русском языке, Алма-Ата, Наука, 1976, с.101

bu yerləri istila etdikdən sonra varlı tacir Stroqanovlara Perm torpaqlarını bağışladı. Perm Sibirin bütövlükdə fəth edilməsi işində baza kimi xidmət edirdi. Stroqanovlar qiymətli filiz yataqlarının istismarına girişməklə Sibirin tam şəkildə istila olunmasında müstəsna rol oynamışlar. Onlar Xəzər dənizində quldurluq edən Yermakin başçılığı altında yolkəsən kazakları öz əmniyyətləri üçün muzdlu mühafizə işinə cəlb etdi. Bu böyük 1581-ci ildə Uralı keçərək İrtiş vadisinə çıxdı və bu yerlərə rusların ayağını açdılar.

Kama çayı üstündə Bürüxan kəndi rusların bu yeni istila olunmuş yerlərə köçürülməsindən sonra 1568-ci ildə Bürüxanovo kimi tanınırdı¹¹⁴. 1770-ci ildə möhkəmlənən və misəritmə zavodlarına görə sürətlə məskunlaşdırılan şəhər artıq 1780-ci ildə Perm adını alır. Perm katorqaya gedənlərin keçid qapısı idi. Hazırda Perm vilayətində 150-dən artıq tatar yaşayış məskənləri qeydə alınmışdır. 25 məscid, 95 tatar məktəbi fəaliyyət göstərmiş (1996) xalq muzeyləri, tatar dilində radio-televiziya verilişləri təşkil edilmiş, tatar xalq teatri, pedaqoji texnikum yaradılmış, tatar dilində qəzet çıxarılmışdır¹¹⁵. Penza vilayətində də (Lukin r.) Bürüxanovka adlı kənd (İndiki adı Rodniki) olmuşdur. Türk mənşəli rus familiyaları içərisində Bürüxanov soyadı da vardır. Bütün bunlar vilayətin əski adının köklü türk mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu göstərməkdədir.

ÇELEBİ, ÇELEYABA, ÇELYABİNSK

Kazan xanlığının məhvinin lap ardınca Başqurdlar ölkəsi də Rusiya tərəfindən istila edildi (1557). Başqurd tatarları qıpçaq türkləri nəslinə aiddir. X əsrdən İslamı qəbul edən müsəlman əhali indi zorla xristianlaşma təhlükəsi ilə üz-üzə dayanır. Həm də elə həmin istila əsrindən başlayaraq Rusiyadan bura bütöv rus kəndləri köçürülməyə başlayır. Çar hökuməti Başqurd tatarlarının son iradəsini qırmaq, eləcə də ucsuz-bucaqsız bu torpaqları ələ keçirib ona büsbütün sahib olmaq üçün bu ölkənin əməli zəbti işinə girişir. Bu məqsədlə paralel olaraq davakar kazakları bu ərazilərdə təşkil olunmuş qarovul-post məntəqələrində yerləşdirmək, bu yeni istila olunan yerlərdə rus hərəb qalaları tikmək yolu ilə istilanı mütləqləşdirib başa vurmağa girişilir. Kazakları axın-axın bu vilayətlərə yerləşdirdikdə onlar hərbi səfərlərdən gətirdikləri qənimətlərlə birlikdə vuruşduqları şəhərələrin adlarını da xatirə olaraq bu yerlərə, bu yeni məntəqələrə

¹¹⁴ Никонов. В.А. Краткий топонимический словарь, с. 327

¹¹⁵ Татарский энциклопедический словарь, Казань, 1999, с.433

verdiklər. Təkcə Çelyabinsk vilayətini götürsək, buradakı Leypsiq, Berlin, Paris, Varşava, Brandenburg, Şarlevua kimi adlar həmin ərəfədəki hərbi uğurların yadigarıdır¹¹⁶.

Azad xalqlara böyük vergilər qoyurdular. Bir-birinin ardınca istilacı müharibələr aparən imperiya üçün qoşuna at və ərzaq lazım idi.

Çelyabinsk vilayətində indi yaşayan naqaybəklər tatarca danışsalar da pravoslav dininə etiقاد edirlər¹¹⁷. Onlar istila əsnasında zorla xristianlaşdırılmış tatarlardır. Məcburi ruslaşdırma siyasəti əsrlər boyu aparılırdı və özlüyündə ciddi assimilyasiya ilə yanaşı güclü xalq həyəcanları da doğururdu. Müstəmkəçilərə qarşı narazılıq açıq nifrətə və düşmənçiliyə çevrilir, ardıcıl başqurd və tatarların, onlara qoşulmaqla mordvalılar (digər adı Çeremis), marilər, udmurtların üsyanı başlayır. Bu üsyanlara dini rəhbərlər və elin xanları başçılıq edirdi. Sonrakı əsrlərdə bu xalqları məmnuniyyətlə Puqaçov üsyanına qoşulan görürük. Üsyanın nüvəsini başqurdlar və digər türk xalqları təşkil edirdi. Bu üsyan Salavat Yulayev kimi xalq qəhrəmanları yetirdi. Rus Sovet tarixçiləri gözlərini də qırpmadan ağ yalan söylədilər: müstəmləkə zülmünə qarşı oyanıb ayağa qalxan xalqların milli azadlıq hərəkatını rus kəndli müharibəsi adlandırıldı. Üsyanlar qanlar içində boğdurulub susduruldu. Amansız "tərbiyə" vasitəsinə əl atıldı: minlərlə üsyançının burun, qulaqları, dilləri kəsilib məhkum edilərək, katorqalara göndərildi. Bunlar torpağın, dininin, hüququnun müdafiəsinə qalxmış yerli türk xalqları idi. Üsyanın yayıldığı türk yerlərinin adları da dəyişdirildi.

Çələbi türk xalqlarında "müəllim, ağa, cənab" deyə təriqət rəhbərlərinə deyilirdi. Tarix Kulikovo döyüşündə (1380) ilk təkbətək döyüşə çıxan Çelebey Pəhləvanın da adını saxlayır. Çelyabinsk vilayətində (Çələbi) adı ilə bağlı daha bir Çələbi kəndi (Çelebi kopi) olmuş, 1933-cü ildən Kopeysk adlanır. Kop "böyük, çox, bol, möhtəşəm" (müqayisə edək: Kopetdağ silsiləsi-uz. 650 km, İranda və Türkmənistanda paralel dağlar silsiləsi); Kopul (indi Slavyanski na Kubane) Krosnodar ölkəsində şəhər. Göründüyü kimi kop sözünün kopeysk şəklinə salınmasına onun səslənmə etibarilə rus dilindəki sözlə təsadüfi bənzərliyi səbəb olmuşdur.

Müasir Çelyabinsk şəhəri də bir vaxtlar kiçik bir kənd idi. Bu başqurd və tatarlar yaşayan kənd özünün əsl sahibi Çelebi xanın adı ilə adlanırdı. 1736-cı ildə kazaklarla məskunlaşdırılır. On il sonra tökmə sədd və ağac tirlərlə hasarlanmış Çelebi qalası adlanmağa başlayır. Sonralar bu hərəb qalası şəhərə çevrilərkən də öz Çelebi adını saxlamış, 1787-ci ildən dəyişdirilərək russayağı Çelyabinsk şəhəri şəklinə düşmüşdür. Tarixi sənədlərdə, eləcə də bədii əsərlərdə öz qədim şəklində rast gəlinir.

¹¹⁶ Энциклопедический словарь, т.76, с.493; Горбаневский М.В. В мире имен и названий, М., Знание, 1983, с.59

¹¹⁷ Татарский энциклопедический словарь, Казань, 1999, с.383

Çelebidə (v Çelyabe) mən arvadımla özümüzünkülərdən ayrıldım. Bizimlə qalan 6 yaşlı qızcığamız isə öldü. (Qusev-Orenburqski. "Aqasfer") Türk əsilli rus fəmiliaları içərisində "çələbi" tarixi sözünü yaşadan Çelyabin soyadı da vardır.

ÇEMBAR. BELİNSKİ ŞƏHƏRİ

Rusiyanın Penza vilayətində şəhər. Penza torpaqlarında tarixən tatarlar, mordvalılar yaşamışlar. Kazan xanlığının işğalından sonra tamamən Rusiyaya birləşdirilməsinə başlanılmışdır. Ruslarla bağlı Çembar (Çəmbər) kəndinə aid ilk sənədli məlumat 1723-cü ilə aiddir. Mordva tatarlarının ana yurdu olan Çembar 1700-cü ildən rus şəhəri kimi məskunlaşdırılaraq inkişaf etdirilməyə başlandı. Mərkəzi Hərbi Tarixi Dövlət Arxivində bu şəhərə köçürülmüşlərlə bağlı saxlanılan 1784-cü ilə aid sənəddən məlum olur ki, Çembar da qədimdən Mordvalılar yaşamışlar. Lakin 1963-cü ildə şəhər daxilində su boruları xətti çəkilişi zamanı qədim məzarlığa rast gəldi. Bunlar tatar qəbirləri idi. Ölülər oturmuş vəziyyətdə dəfn olunmuşdular. Bu tarix çox şey deyirdi. Deməli burada təkcə mordvalılar yox, tatarlar da yaşamışlar.

1780-ci ildə II Yekaterinanın fərmanı ilə əyalət şəhəri, periferiya sayılan Çembara şəhər statusu verildi. Çembar yeni planla tikilməyə başladı. Yekaterinanın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Pavel dövlətin böyük siyasətindən başlamış, xırda kiçik güzəştlərdə də çariçə anasının əmrlərini indi tərsinə oxuyurdu; Çembarın statusu dayandırılır. Lakin yeni çar I Aleksandr hakimiyyətə gələn kimi Çembarın inzibati mərkəz statusunu bərpa etdi. Get-gedə burada zadəganlar, tacirlər, şəhər sənətkarları artıb çoxalmağa başladı. Artıq daş kilsələr tikilirdi. İlk kilsə Nikolsk kilsəsi idi. Etimoloq alim Maks Fasmer Ulyanovsk şəhərinin 1924-cü ilədək olan Sinbir(sk) adının çuvaşca Tsembər şəklində tələffüzü ilə Çembar-Çəmbər adı arasında bir eynilik görür. Çəmbər şəhərindən azca aralı Böyük Çembar çayı (indiki adı Bolşoy Çembar) axmaqdadır. Çox ehtimal ki, çayın Çembar adı ilə (Çembar, Çəmbər "əyri, dönük") üstündəki şəhərin adı əlaqəlidir. KDQ-da: Çəmbərümə alca qanım dökəyimmi? Burada çəmbər dedikdə "yəhərin qaş" nəzərdə tutulur¹¹⁸. Ermənistanda qədim Çəmbərək diyarı, Bakının şəhərdaxili tarixi ərazi adlarından olan Çəmbərəkənd məhz öz relyeflərinə görə belə adlanmışdır. Dövrün memuar ədəbiyyatlarında Çəmbər (Çembar) şəklində işlədilir. Çəmbərdə baş verənlərdən sonra Nikolay Petroviç daha öz arabaçısı Yakovla yola çıxmırdı. (A.Smirnova-Rosset. Vospominaniya.

¹¹⁸ Фасмер Макс, Этимологический словарь русского языка. М., Прогресс, 1987, т. 3. с. 623.

Pisma. s.101); "Tarxan kəndi Çəmbərdən şərqdə poçt yolundan 14 verst aralıda yerləşir"¹¹⁹.

Qeyd: Çənbər şəhərinin adı 1948-ci ildə dəyişdirilib rus ədibi V.Belinskinin şəərəfinə Belinski şəhəri qoyulmuşdur.(V.Q.Belinski (1811-1848) rus inqilabçı demokrati, ədəbi tənqidçi, publisist, bu şəhərdə doğulmuşdur) Belinski bir vaxtlar öz ilk iri məqaləsini "Çəmbər" deyə imzalamışdır¹²⁰.

ÇERDAK. İNDİ NİKOLAEVSK NA AMURE

Xabarov vilayətində (Rusiya) Amur çayının sol sahilində liman şəhəri olan tarixi Çerdak şəhəri rus çarı I Nikolayın (1825-1855) şəərəfinə Nikolayevsk na Amure (Amur üzərində Nikolaev şəhəri) adlanmışdır. Admiral G.İ.Nevelskinin rəhbərliyi altında Mərkəzi Rusiyadan köçürülmələrlə hərbi inzibati məntəqə kimi məskunlaşdırılan şəhər 1850-ci ilin avqust ayında əvvəlcə Nikolaevsk post (Nikolay məntəqəsi) adlandırılır. Çar Nikolayın ölümündən sonra 1856-cı ildə isə Nikolaevsk şəhəri adını alır. Amur adı isə şəhərin adına 1926-cı ildə əlavə olunur¹²¹. Beləliklə, sovet quruculuğu nə qədər rus çarizminə düşmən kəsilsə də, onun adı ilə barışmalı olmuşdu.

Uzaq Şərqi yeni əhali ilə-ruslarla məskunlaşdırılmasında mühüm rol oynayan admiral Nevelskinin xidmətləri nəzərə alınaraq Tatar Boğazının bir hissəsi, eyni zamanda Saxalində dağ və şəhər onun adı ilə adlandırılmışdır.

Çardak "çardaqlı evlər, çatılı, yüksək banı olan evlər", və "paytaxt şəhər" mənasında, məhz yaşayış məskənlərinin adlarını bildirməyə xidmət etmişdir: Şəmkir rayonunda Çardaqlı qəsəbəsi (İndi Çənlibel), Qarabağda Çardaqlı kəndi (İndi Mağavız), Ulyanovsk vilayətində (Rusiya) Çerdaklı şəhəri, Nəmanqan vilayətində (Özbəkistan) tarixi şəhər, Kərkükdə (İraq) Çardaqlı qəsəbəsi və s. Tatar alimi, etimoloq Q.Sattarov oykonomik terminlər (kırman, kala, kurqan, or, taul, kata...) sırasında çardak terminini də qeyd edərək yazır: maraqlıdır ki, orta əsrlər dövləti olan Dəşti-Qıpçağın paytaxtı əfsanəvi Çardak (yəni çardak, qorunacaq, möhkəm yer, qəs, şəhər, paytaxt sözündən) olmuşdur¹²².

Dədə Qorqud dastanlarında da özünün qədim mənası-imarət, saray, bürc, "çartaq" işlənmişdir: Beyrək yuca çartaqdan baqdı, bazirganları gördi (4-cü boy).

¹¹⁹ М. Ю. Лермонтов в воспоминаниях современников, с. 58.

¹²⁰ Фролов П. А. Белинский, Саратов, 1979, с. 3

¹²¹ Никонов. В. Краткий топонимический словарь, М., 1966, с.292.

¹²² Г.Ф.Сатаров. Ойкономические термины со значением «город» и «село» в истории татарского языка и топонимии, Советская тюркология, 1988 № 1. с. 49.

Avropa dillərində, eləcə də rus dilinin ədəbi-bədii nümunələrində çertok (çerdak bu dildə sadəcə dirəkli dam örtüyü, evin üstü mənasındadır) "saray, çar sarayı" mənalara daşmışdır.

ÇİKMƏTALA, KOSMEDEMYANSK

Mari ölkəsində (Rusiya) Volqa çayının üstündə qədim şəhər. Şəhərin adı 1553-cü ildən dəyişdirilmişdirsə də marili çuvaşlar öz şəhərlərini Çikmətala adlandırmışdılar. Vaxtilə Çikmətala qəzası (indi Kosmodemyansk) çox geniş əraziləri - Rutka, Kundiş, Arda, Parat, Vetluqa çayları boyu məhsuldar, verimli torpaqları əhatə edirdi¹²³.

Şəhərin istilası və adının dəyişdirilməsi Kazan xanlığının zəbt edilib, ləğv olunması ilə bağlıdır. Rus çarı İvan Qroznı 1552-ci ilin oktyabrında Kazanı qan içində bir qəbiristanlığa döndərərək geri dönməkdə idi. Bu zaman daha əvvəldən tutulub zəbt olunmuş Çikmətala şəhərində yol üstü dincəlməyə düşərgə saldı. Həmin gün Pravoslav dini təqviminə görə müqəddəs həvarilər Kozma və Demyanını yad edildiyi günə təsadüf edilirdi. Çar nəhayət fəth edə bildiyi Kazan üzərindəki qələbəsini şükranlıqla qeyd etmək istəyir. Axı o, bu qələbəsini xristianlığın qələbəsi hesab edirdi. Fanatik bir xristian olan çarı Kazanın istilası qədər də indi özünü apardığı özünəməxsus "təhfə" bir qənimət sevincə qərq edirdi. Bu qənimət Kazanın gözəl "Xan məscidi"nin nadir kaşları idi. Hədiyyənin simvolik mənası var idi; onlardan böyük qələbə münasibəti ilə Qızıl Meydanda tikilmiş Vasili Blajenni məbədinin bəzənməsində istifadə edildi. Kilsə dağıdılmış Kazan camilərinin rəngbərəng, əlvan qübbələrini andırırdı.

Fəth və zəfər ilə geri döner çarın Çikmətalada dayandığı düşərgənin yerində onun əmri ilə hərbi qala tikilir və pravoslav dininə sidiq ürəklə xidmət edən çar İvan Qroznının təşəbbüsü ilə Çikmətala şəhəri müqəddəs kilsə günü şərəfinə Kosmodemyansk adlandırılır¹²⁴. Çikmədal adına müasir Ermənistanın tarixi türk adları sırasında rast gəlinir.

¹²³ Татарский энциклопедический словарь, Казань, 1999. с.282.

¹²⁴ Никонов. В.А.Краткий топонимический словарь, М., 1966. с.198.

ÇİGİRİN

Tarixin daha erkən çağlarında bir Osmanlı şəhəri olmuş, indi Ukraynanın Çərkəz (Çerkassk) vilayəti mərkəzidir. Qara Klobukların xələfi olan çərkəzlərin yurdu olan Çigirin Tasma çayının (Dneprin qolu) üstündə, Funqklu stansiyasının yaxınlığında yerləşir¹²⁵.

Artıq XVI əsrdən kazak və kalmıqların ardıcıl hücumlarına məruz qalmaqda idi (Rus mənbələrində də həmin zamanlardan adı çəkilməyə başlayır). Çox keçmir ki, talançı kazakların ələ keçirib qışlaq kimi istifadə etdikləri qala 1677-1681-ci ildə Ukrayna hetmanı Boqdan Xmelnitskinin iqamətgahına çevrilir.

1676-1681-ci illərin Rus-Türk müharibəsində Çigirin qalası qanlı döyüş meydanına dönür, dəfələrlə əldən-ələ keçir. Qala uğrunda döyüşlərə İbrahim paşa, ikinci yürüşdə Qara Mustafa başçılıq edirdi. Rus-kazak birləşmiş qoşunlarına general Q. Romadonovski (I Pyotr gələcəkdə ona "Knyaz ata" ləqəbi verir) və rusların, daha obrazlı deyilsə "moskal"ın sədaqətli və üzüyola tərəfdaşı hetman İ.Samoyloviç başçılıq edirdilər. Böyük Kasım xanlığının rusların əlinə keçməsilə hələ kiçikdən xristianlığa gətirilib Vasili adı verilən Seyid Bürhan da rusların qardaşı qardaş üstünə salması məqsədinə müvafiq olaraq öz kasımlıları ilə döyüşlərdə iştirak edirdi Mühüm siyasi və hərbi strateji mövqeyə sahib olan Çigirin qalasının əldən getməsilə Osmanlı imperiyasının Ukraynadakı mövqeyi də yavaş-yavaş zəifləməyə üz qoyurdu.

1681-ci ildə Baxçasaray sülh müqaviləsi imzalandı. Onun ilk şərti 20 illik sülh əldə etmək, bu müddətdə müharibənin yolverilməzliyinə nail olmaq idi. Bu sülhə görə Rusiya və Türkiyə Osmanlı dövləti arasında sərhəd xətti Dnepr boyunca keçməli idi. Bununla Osmanlı dövləti əllərində olan öz torpaqlarında geriye sıxışdırılır, sol sahil Ukraynasının Rusiyaya keçməsi faktı ilə barışır və onu tanımalı olurdu.

Çigirin adına gəldikdə o da qeyd olunmalıdır ki, bu ad qədim və güclü türk qövmü olan cigillərlə bağlı ola bilər¹²⁶.

Sovet dövründə - 1967-ci ildə Çigirində Boqdan Xmelnitskiyə abidə qoyulmuşdur.

Şəhərin indiki məzarlığı altında skiflər dövrünə aid qədim qəbristan olduğu aşkar olunmuşdur. Qədim qalanın qalıqları və dağda istehkam divarları bu gün də durmaqdadır.

Çigirinin gerbində qaçağan at və döyüş oxları təsvir edilmişdir.

¹²⁵ ASE., 10, s.345

¹²⁶ İslam Ansiklopedisi, 3 c, s.384-385

ÇİRKİNLİ. ÇEŞMƏLİ

Çirkinli adında Tovuz rayonunda (Azərbaycanda) kənd olmuşdur. Təəssüf ki, yerli əhali "Çirkinli" adının mənasını yanlış qəbul edərək onun "xoşagəlməz" (çirkli, çirkin, bulanıq, məcazi mənada gözəl olmayan, eyibli) mənasından çəkinərək bu qədim adı dəyişdirməyə nail olmuşlar. Bu zaman onun qədim adınının müqabilində elə də məzmunlu görünməyən yeni adla-Çeşməli adıyla əvəz etmişlər (1959). Halbuki, yanlış ad yoxdur.

Yurdumuzu Kəlbəcər rayonunda da bu adda Quzey Çirkin kəndi vardır.

Xalqımızın soykökündə qədim oğuz eli olan Çirkinli tayfasının öz yeri vardır. Tarixçi Rəşidəddinin "Qəhrəman tayfa" adlandırdığı çirkinlilərlə tarix səhifələrində monqol-tatar etnonimləri (xalq, tayfa, tirə, nəsil adları) sırasında qarşılaşırıq¹²⁷. Belə ki, Çirkin tayfası Oriyat, Suqayıt, Tanqit, Corat, Küngüt, Zunun tayfaları kimi monqol yürüşündə iştirak edən xalqlardandır. Hazırkı dövrdə göstərilən tayfaların adları kənd adlarımızda hiş olunmaqdadır.

Türkiyə ərazilərində də rast gəlinən Çirkinli adı yanlış anlaşıldığından dəyişdirilmiş, bu zaman adın "xoşagəlməz" mənasının əksinə olaraq onu "xoşagələn" adlarla əvəz etmişlər: Çirkinli (Ərzurumda) yeni adı: Bahçalı (Bağçalı), Çirkinli (İzmir) yeni adı Şirincə və ya Şirinyer¹²⁸. Qazaxıstanda (Çimkənd vilayəti) da bu addan imtina etmişlər. Yeni adı Kızıl Kışlakdır.

Çirkinli-Çeşməli əvəzlənməsi Azərbaycandakı ad dəyişmələrinin acı təəssüflər doğuracaq faktlarından biridir. Xalqın tarixinə və onun məşəyinin öyrənilməsinə etina etməyən vəzifə sahiblərinin gözlərini yumaraq qol çəkdikləri belə qərarlar tariximizi kəsədləşməsinə və saxtalaşdırılmasına da gözüyumulu razılıq demək idi.

ÇURUB AYNURA

Qazaxıstanın Karakanda vilayətində şəhər. 1961-ci ildən Çurubay Nura şəhərinin adı dəyişdirilərək Qazax maarifçisi və mütəfəkkiri böyük şair Abay Kunanbayevin (1845-1904) şərəfinə Abay şəhəri adlandı. Abay Kunanbayev Qazaxıstanda Çingiz dağlarının qoynunda yerləşmiş Karaul kəndində

¹²⁷ Гейбуллаев Г. К происхождении некоторых этнопонимов Азербайджана (Сумгаит, кункут, джорат, ориат, тангид, чиркип). Доклады АН АЗЕРБ. ССР, 1975, №2, с.112.

¹²⁸ Mehmet Eröz. Atatürk. Milliyetçilik. Doğu Anadolu. İstanbul, 1987 s. 230.

doğulmuşdur. Heç bir halda qiymətli yer adlarının hər hansı bir şəxsiyyətlərin adına qurban verilməsinə haqq qazandırmaq mümkün deyildir. Elm və mədəniyyət xadimlərinin adlarını məktəblərə, kitabxanalara, gəmilərə və s. verməklə də əbədləşdirmək olardı.

Şəhərin əski adındakı çuru (çura, çuri, çurin) türk xalqlarının VI əsrdən daşdıqları titul olmuşdur; bu şərəf ünvanı xanlara və hərbi şəxslərə verilirdi. Prof. Dr. A. Donuk çor (çur) əski türk dövlət təşkilatında bir ünvan olduğunu Orxon kitabələrində çeşidli yerlərdə göstərir¹²⁹. Türkoloq alim - türk xalqlarının dili, folkloru, etnoqrafiyasına dair tədqiqləri ilə özünə hörmət oyadan S. Malov qədim türk mətnlərində, o cümlədən Talas abidələrində titul, şərəf ünvanı vəzifəsində "cur, oğlan cur" sözlərinin işləndiyini qeyd edir¹³⁰.

Yer adlarında müəyyən qədər rastlanan "Cur, Çora" titulları ilə işlənən toponimlər həmin məntəqələrin vaxtilə onlara yüksək imtiyazlı şəxslərə mənsub olduğunu göstərməkdədir. Tatarıstanını coğrafiyasında müşahidə edilən Çura, Kara Cora, Kul Çora, Çura Batır, Yuqarı Kol Çora (indi: Verxnee Kolçurino), Tübən Çura; Çuvaş MR-da Kara Çurin kəndi, Kırımında Tüp Ak Çora məntəqə adları Çur, Çura yüksək titulları ilə bağlıdır.

Bu əski şərəf ünvanlarının qoşulduğu Miçurin, Akçurin, Kara Çurin soyadları şübhəsiz, görkəmli şəxslərin soy, nəsil adlarıdır.

ÇUL KALA. NİJNİ-NOVQOROD

Nijni-Novqorod Suzdal Rusunun forpost-qalası kimi onun şərq sərhəddində meydana gəldi və sonra Volqa boyu diyarlara istiqamətlənən müstəmləkəçilik tədbirlərinə dayaq məntəqəsi olaraq xidmət edirdi. Vladimir-Suzdal knyazı Yuri Dolqoruki (Dolqoruki - onun ləqəbidir, yəni "əliuzun", təcavüzkar) Oka çayının Volqaya töküldüyü yerdə yerli Mordva tatarlarının Çul Kala kəndini tutdu və mordva tatar ölkəsinə qarşı 1221-ci ildə burada Nijni-Novqorod qalasını tikdirdi. O bu kəndi Novqorod Velikidən fərqləndirmək üçün onu Nijni-Novqorod (Aşağı yeni şəhər) adlandırdı. Lev Qumilyev bu şəhərin tarixi barədə yazırdı: XIII əsrdə Volqa hələ rus çayı deyildi. Rusun sərhəd şəhəri 1220-ci ildə hücumla alınan Mordov qalasının yerində salınmış Nijni-Novqorod oldu¹³¹.

1350-ci ildə şəhər artıq Suzdal-Novqorod knyazlığının paytaxtı idi. Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyinə görə şəhər inkişaf etməyə başlayır, tezliklə

¹²⁹ A. Donuk. Eski türk devletlerinde idari askeri ünvan və terimler, İstanbul.TDAV, 1988, s. 13.

¹³⁰ Малов СЕ. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951.С-376.

¹³¹ Лев Гумилев. Древняя Русь и Великая Степь, М., Мысль, 1989, с.537

iri ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilir. 1392-ci ildə digər rus knyazlıqları ilə düşmənçilik aparan Moskva knyazlığı Nijni-Novqorodu tutdu və bununla Volqa boyunca əlinə aldı. Artıq I Vasilinin vaxtında (1371-1415) Moskvaya tabe etdirilən Aşağı Novqorod Kazan xanlığı ilə uzunmüddətli mübarizədə rusun dayaq nöqtəsinə çevrilir. XVI əsrdə şəhər Kremli tikilir¹³². Elə bu zamandan Rusun inzibati-iqtisadi mərkəzinə çevrilir. Nijni-Novqorod artıq XVI əsrin II yarısında Kazanın istila olunmasından sonra tatar, mordva, çeremiş və çuvaş ərazilərinin dərinliklərinə qədər yeriməkdə idi; bir sıra önqalaların tikilməsi ilə əlaqədar olaraq tədricən öz hərbi əhəmiyyətini itirməyə üz qoydu. XVII əsrin başlanğıcında bu şəhər artıq hərbi təyinatından uzaqlaşmışdı. Düzdür, şəhər kifayət qədər möhkəm və böyük daş qalanı andırırdı. Üst və alt tərəfləri qalın hasarlar və bürclərlə, dərin xəndəklərlə əhatələnmişdi. Lakin onun qarnizonunun sayı artıq əhalisinin sayından çox geridə qalırdı. 2. İvan Qrozni isə 60-cı illərdə (XVI əsr) Nijni-Novqoroda xidməti işləri aparmaq üçün xariciləri (ruslar onlara "Nemçina" - rus dilini bilmədiklərinə görə "lal" deyirdilər) cəlb edirdilər. Artıq 1620-1622-ci illərdəki şəhərin Qeydiyyat Dəftərində köhnə alman slabodasından bəhs olunur. 1714-cü ildə Nijeqorod quberniya mərkəzi olur. 1817-ci ildə Makarov yarmarkası bura köçürülür. Şəhər Volqa boyunun ən gözəl şəhərlərindən biridir. Burada indi də əsl sakinlər-tatarlar, çuvaşlar, marilər, mordvalılar yaşamaqdadır. Sovet illərində rus yazıçısı Maksim Qorkinin xatirəsinə şəhərə Qorkinin adı verilmiş, son illərdə tarixi reallığın bərpası məqsədilə şəhərin əski adı bərpa edilmiş, yenə bu zaman məntəqənin əsil türk adı yada düşməmişdir. Ətrafdakı Arzamas, Kulebak, Balaxna türk yer adları şəhərin qədim tarixi ilə səsleşir. Nijni-Novqorod şəhərini yerli çuvaşlar Çul Kala (Daş qala) adlandırırlar. Çuvaş dilindəki çul, çol "daş"; kala, kula, xola, xula qədim türk sözü "qala" ilə əlaqədardır¹³³. Şəhərə yerli marilər isə İkarman (İ - "yeni", karman, kirman "qala" deməkdir) adlandırırlar, deyə Fasmer "Rus dilinin etimoloji lüğəti"ində yazır. (bax: Fasmer, 3 c s.73.) müqayisə et: Sktivkar, Çeboskar, Kudimkar və s.

Bədi əsərlərdə və memuar ədəbiyyatında tarixi hal qorunur: Puşkin qoca çuvaşdan öyrəndi ki, çıxıb gəldiyi Nijninovqorod adlandırılan şəhər Çol-Xola yəni "Daş şəhər", Puşkin özü isə "Viros" (yəni rus) imiş¹³⁴.

¹³² Любимиров П.Г. Очерки истории Нижегородского ополчения, М., Соцек-Гиз, 1939, с.5

¹³³ Львов А.С Из лексических наблюдений - Этимология 1980, М., 1982, с.118

¹³⁴ Игор Смольников. Путешествие Пушкина в Оренбургский край, М., Мысль, 1991, с.

ÇIPLAKLI. ZUBOVKA. ƏLİ-BAYRAMLI. ŞİRVAN

Kür çayının sol sahilində Şirvan düzündə şəhər. Azərbaycanı istila edən general Valeriyən Zubovun şərəfinə Kür çayının üstündəki Çıplaklı kəndi Zubovka adlandırılmışdır.

1796-cı ildə general Zubovun başçılığı altında xüsusi hərbi dəstə Azərbaycana daxil oldu. Yekaterina bu yürüşə çox böyük maraq göstərirdi. General Zubovun ixtiyarına 30 minlik qoşun verilmişdi. Yürüş Peterburqda kilsədən başlandı; keşişlər ali baş komandana və rus-kazak qüvvələrinə xeyir-dua verdilər¹³⁵.

Azərbaycanda müvəffəqiyyətlə irəliləyən general Zubov əlverişli mövqedə yerləşən bu kəndin adını Yekaterinaserd qoydu.

İlk tədbir olaraq bura iki min rus kazakı köçürüldü. Onlar hərbi və eləcə də kənd təsərrüfatı alətləri ilə təchiz edilmişdilər. Belə ki, şəraitə görə ora q və kətmənlə məhsul əkib-biçəcəək, ya da istəyəndə silaha əl atacaqdılar.

Çıplaklı bir tayfa adı və ya ərazinin bitki örtüyü ilə də bağlı söz ola bilər. Göyçay rayonu ərazisində də Lək Çıplak, Türkiyənin Mardin və Qars vilayətlərində Çıplaklı kənd adlarına təsadüf edilir. Mərhum alim Mehmet Eröz bu adlar barədə "bu köylər xalqının "Çıplaklı" yөрüklərindən olduğu anlaşılmaqdadır" yazaraq 1126-cı il tarixli bir sultan fərmanında Kıbrıs sürülən Çıplaklı cəmaatının adı çəkilir, deyər məlumat verir¹³⁶.

Azərbaycana girən rusların nəzərincə Xəzərdən Kür çayına daxil olan gəmilər üçün bura əlverişli liman olacaq idi. Tezliklə Zubov (Azərbaycanda ona "Qızılacaq general" deyirdilər; o ayağını Polşa vətənpərvərləri ilə döyüşdə itirmişdi, həmin ayağı protez idi) bu kənddə qala tikmək işinə girişir. Lakin Yekaterinanın qəfil ölümü ilə Azərbaycanın istila planı yarımçıq qalır; rus ordusu geri çağılır.

1938-ci ildə Zubovka adı Əli Bayramlı adı ilə əvəz edilir. Əli Bayramlı 1918-ci ildə cinayətkar daşnak-bolşevik bölüklərinə başçılıq edirdi. Kapitanı olduğu "Demosfen" gəmisi ilə Azərbaycanı təhdid edən bolşevik qüvvələrinə benzini daşıyırdı. Salyanda, eləcə də Kür boyunda qırğınlarda fəal iştirak edirdi. ADR qurulduqdan sonra da gizli fəaliyyətə keçmiş, Rusiyanın xeyrinə cəsusluq etmiş, həbs olunmuş, vətən xaini kimi layiq olduğu cəzasına çatmışdı¹³⁷. Odu ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində onun qətlinə təqsirli bilinənləri mühakimə etmiş, bu iş üzrə 11 keçmiş vəzifəli şəxsə ölüm cəzası

¹³⁵ F. Əsədov, S. Kərimova. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər, Bakı, Gəndik, 1993, s.10.

¹³⁶ ²Mehmet Eröz. Doğu Anadolu. Atatürk. Milliyetçilik, s.231

¹³⁷ Minaxanın Təkəli. Əli Bayramlı-Zubovka, "Naxçıvan" qəzeti, 24 iyun, 1999.

vermişlər. Sovet quruculuğu illərində onun adını əbədləşdirmək məqsədilə bir sıra yaşayış məntəqələrinə, idarə və müəssisələrə, küçələrə, o cümlədən daşnak quldurları sırasında Kür boylarında qanlara qarq etdiyi bu şəhərə də onun adını vermişlər. Qazax rayonunda da İncə kimi tarixi məzmunla malik olan adı Əli Bayramlı adı ilə əvəz etmişlər.

Bu il şəhərin adı dəyişdirilərkən onun əsil adı bərpa edilməli ikən buna lüzum görülməmiş, şəhərin adı tarixi vilayətin adıyla Şirvan adlandırılmışdır.

DƏRBƏND "BAĞLI QAPI" VƏ YA "KİLİDLİ KEÇİD"

Qədim Azərbaycan şəhəri Dərbənd dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Şimal ilə Cənubu, habelə Avropanı Yaxın və Orta Şərqlə əlaqələndirən mühüm hərbi strateji məntəqə sayılan Dərbənd daim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyası, Şirvanşahlar, Səfəvilər, Fətəli xanın idarə etdiyi Şimal Şərqi Azərbaycan dövlətinin tərkibində olmuşdur.1796-cı ildə rus qoşunları tərəfindən işğal olduqdan sonra Dərbəndi daim Azərbaycan torpaqlarından təcrid etmək siyasəti yeridilmişdir¹³⁸.

Müasir Dərbənd Dağıstan MR-a daxildir. Dərbənd qalası Xəzər dənizi ilə uca Qafqaz dağlarının arasındakı dar keçiddə salınmışdır. Qala tikilməzdən də əvvəl bu keçəlatı bağlayan divara və "icazəli" yola Dərbənd - "bağlı qapı" deyərmişlər (qeyd: Dərbənd sözü indi də qapalı həyətlərin ümumi qapısını, dalanı, keçidi qapayan darvazaların, ala qapıların adını bildirməkdədir.) Gələcəkdə bu yerdə yüksələn, inkişaf edən şəhəri də öz coğrafi mövqeyinə görə də Dərbənd adlandırmışlar. Ərzurum yolunda da çətin keçidin adı "Kara Derbend keçidi" adlanır.

V-VI yüzillikdə bu keçidi tam bağlayan qala tikildikdən sonra Dərbənd güclü müdafiə qalasına çevrildi. Bu divarlar əslində sədd idi; belə ki, hasarlar dənizdən başlayaraq qalaya qədər gəlir, onu qapadıqdan sonra dağın üstü ilə uzanıb gedirdi. Uzunluğu 40 km dən çox sürürdü. Divarlar hətta dənizin sularının dibindən başlayaraq tikilmişdi. Dərbəndin divarlarına gəmiylə də yanaşmaq mümkün deyildi. "Bağlı Qapı" başdan başa həqiqətən qapalı bir şəhər idi. Gəmilərin yan alması üçün divarlarla ayrılan yol özü zəncirlərlə bərkidilərək qıfıllanmışdır.

VII-IX əsrlərdə isə feodal knyazlığın mərkəzi funksiyasını daşımağa başladı...

Pyotr Xəzər boyu yürüşə ciddi hazırlaşdı. O taxta çıxandan ermənilər

¹³⁸ AXC Ensiklopediyası. 1 c Bakı, 2004 s.304.

onu bu səfərə təhrik edirdilərsə də, başı Baltikyanı ölkələrə qarışan bu "əliuzun" çar hələlik bu yürüşü ləngidirdi. Lakin fikrində qarşıdakı sərfəli səfərə çox ciddi yanaşırdı. Hələ 1715-ci ildən çar Artemi Volinskini İrana səfir göndərəndə ona təlimatında yazırdı: Şaha təlqin edin ki, türklər Fars hökumətinin və xalqının düşmənidir və əlahəzrət çar şah ilə mehriban qonşuluq əlaqəsi saxlamağı arzu edir.

Bundan yeddi il sonra Pyotrun İran səfəri zamanı 1722-ci ilin avqustunda Dərbənd zəbt olunaraq Rusiyaya keçmiş¹³⁹, 1735-ci ildə isə Gəncə müqaviləsinə görə İrana verilmişdir. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra yaranan böyük hərc-mərclik nəticəsə Dərbənd xanlığı əmələ gəlmişdi. 1806-cı ildə isə işğal edilərək Rusiyanın idarəsinə keçmişdir.

Bu zamandan çarizmin işğalçı qüvvələrilə yanaşı rus ziyalılarının da bu diyara ayağı açılır. Bu illərdə Qafqazda olmuş və əsas etibarilə Dərbənddə yaşamış dekabrist şair A.Bestujev Marlinski Dərbənddə türk dilini öyrənmiş, əsərlərində bol-bol gözəl türk sözü və ifadələri işlətməklə qalmayan şair hətta qədim türk sözlərinin şərhinə də girişmiş, bununla uzaq rus oxucularının əsrarəngiz türk kəlimələrinin sirrinə də aşına etmək istəmişdir. Bestujev-Marlinski Qafqazın, o cümlədən Dərbəndin tamam türkcə danışdığını göstərirdi¹⁴⁰.

Şəhərdə qala divarları (XI-XI əsrlər), Cümə məscidi (XIII əsr), su boru xətti, karvansaray, hamam, məktəb ə s. Saxlanılmaqda, boğulan hönkürtülərinin hıçqırıqlarını, hicran qəmindən axan göz yaşlarını Xəzərin sularına qatıb uzaq düşdüyü ana yurda yetirməkdədir.

EL TEKİN. QEROEVSK

Kerç yaxınlığında (Kırım vil.) tairixi kənd. Buradakı qədim kurqanlar hələ XIX əsrdə aşkar edilib öyrənilmişdir. Kırım torpağındakı həmin məzarlıqların Skiflərə qədərki mədəni Kırımın əski abidələri olduğu müəyyən edilmişdir. İndi vilayətin Sak rayonuna aid olan öz yaşı qədər adı da qədim olan El Tekin kəndi Geroevək (Qəhrəmanlı) adlanır. Şübhəsiz, ad dəyişmədəki bu hal təsadüfi qəbul edilməməlidir. Hər halda yeni ad qədim türk adı ilə müəyyən mənada uyğun seçilmiş addır.

Kəndin əsl adının tərkibindəki təkin-tekın sözü hunlarda və qədim türklərdə yüksək rütbə adı olub "bahadır" mənasında xan ailəsi üzvünün adına qoşulan titul, "şahzadə" deməkdir. Səlcuqlar sülaləsinə aid olan böyük Türk

¹³⁹ M.Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya. s. 104

¹⁴⁰ M. Təkəli. Rus dilində türk sözləri, Bakı, 2006. s.67-68

şimali-şərqi Qafqaz ilə Xəzər dənizinin qərb sahillərində, Azərbaycan sərhədlərinə şimala doğru uzanan ərazidə yaşayırlar¹⁴³. Ardınca mərhum Caferoğlunun təsvir etdiyi kimi, kumuklar toplu halda Dağıstan MR-ə daxil olan Xasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Qayakənd, Qaytaq əyalətlərində yaşamaqla yanaşı, ayrıca Mahaç Qala, İzberbaş, Dərbənd şəhərlərində və dağın q halda Çeçenistanda, Qərbi Osetiya kəndlərində yaşayırlar.

Azərbaycan tarixində müəyyən yer tutan Xasay xan Usmiyev bu kənddədir. (O, Qarabağ xanlığının yeganə varisi Xurşud Banu Bəyim Natəvanın əri və oğulları Mehdiqulu xan Usmiyevin (Vəfa) qızları Xan Bikənin (Naxçıvan xan evinə gəlin getmişdi) atasıdır.

Z.İ.Yanpolskinin yazdığına görə, Sulaq çayı sahilində indiki Andreevo (Enderi) kəndinin yerində VIII əsrə qədər Xəzər xaqanlığının paytaxtlarından olan Beləncər (Belecar) yerləşirdi. Bəzi etimoloq alimlər, o cümlədən qafqazşünas alim Qədirxocayev bu yer adının tarixini daha əvvəlki çağlarla bağlayır; O Enderi adını əski Bulqar toponimləri sırasına aid edərək yazır: bizim fikrimizcə, bulqar toponimlərinə Kumuk avul, Enderey avul, Başlıkent, Jüngütey, Kermeçik və bir sıra digərlərini aid etmək olar¹⁴⁴.

Çarizmin istilasının ilk çağlarında təbii ki, adın qədim variantı da işlədilir. Məsələn: iyulun 23-də Enderi kəndinin (Andrevskoe) əhalisi briqadir Veteraninin komandınlığı altında Astarxandan yola düşən süvari qoşunlarımızın ön hissələrinə basqın etmişlər¹⁴⁵.

ESENDİK. ESENTUK. YESSENTUKİ

Müasir Yessentuki kurort şəhəri kimi məşhurdur. Şimali Qafqazda Stavropol ölkəsində Esentuk çayının üzərində yerləşir. Mineral mədənləri ilə məşhurdur. Şəhərin kənarında Tambukan gölündən palçıq müalicəsində istifadə edirlər.

Qədim türkcə əsənduk (esenluk, esenlik) "sağlıq, sağlamlıq, xoşbəxtlik" deməkdir. (Radlov, 874; Malov, 316) "Esendük- esenduk" noqay dilində də sağlamlıq deməkdir¹⁴⁶. Həqiqətən vurğunun da sözün sonuncudan əvvəlki hecaya düşməsi (sondakı u saf hecası onun yunan dilinə məxsus söz sayılması kimi saxta mülahizəyə dayaqlıdır) şəhərin adının mənşəcə təmiz türk sözü olması fikrinə

¹⁴³ Ahmet Caferoğlu. Türk kavimleri, İstanbul, Enderun kitabevi, 1992, s. 51.

¹⁴⁴ Кадырходжаев К.С.К етимологи некоторых кумыкских топонимов. В кн.: «Ономастика Кавказа», Ордженикидзе, 1980. с.122.

¹⁴⁵ А. С. Пушкин, Исторические заметки. История Петра I. Лен., 1984. с. 302

¹⁴⁶ Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков, М.1962, с564-565

inamı artırır. Türk dillərində, o cümlədən dilimizin qədim qatlarında sağlıq, sağ-salamat olmaq (Əgər sağdır, əsəndir, axşam olmadın genə mənə sana gəlürəm; Ordım sağ-əsən degil isə başınıza çarə edin (KDQ) mənasında istifadə olunmuşdur. Həmin mənada yer adlarının əmələ gəlməsində də rol oynamışdır: Əsən (Tatarıstan), Esen Tobe (Qazaxıstan), Esen Boğa (Türkiyə), Əsənlər (Azərbaycan) və s. kimi.

1798-ci ildə Esenduk kəndi rus qoşunları tərəfindən işğal olundu və hərbi qala kimi möhkəmləndirilən kazak keşikçi məntəqəsinə çevrildi¹⁴⁷.

XIX əsrin 30-cu illərində şəhərə çevrilsə də, yalnız əsrin II yarısından ondan kütləvi şəkildə kurort kimi istifadə edilməyə başlandı. Şəhərin qədim mərkəz hissəsində məntəqənin kazak stanitsası çağından qalma kənd tipli evlər saxlanılmaqdadır. 1917-ci ildə rəsmi şəhər statusu almışdır.

Esenduk istila olunduqdan az sonra məşhur həkim Qaaz (1780-1853) buralara gəlir. Bir az əvvəl o, Dəmir Su mədənlərini (müasir Jeleznovodsk) öyrənmişdi. Həkim Qaaz öz nəcibliyi, mərhəməti, şafqəti ilə məşhur idi. "Xeyirxahlıq etməyə tələsin" onun devizi idi. Onu bu möcüzə çayın sahillərinə yerli nüfuzlu bir şəxs olan İsmayıl bəy müşayiət edirdi. İsmayıl bəy Atajukini sonralar Lermontov "İzmail bey" poemasında tərənnüm edib. Bu igid gəncliyində rus ordusunda xidmətə alınmış, İsmayıl qalasının zəbt olunmasında iştirak etmiş, sonra ahıl çağlarında isə peşimanlıq çəkərək gizli-gizli yerlilərinin milli azadlıq mübarizəsində onlara kömək etmişdi.

Esenduk ətrafında Qızıl Orda əyanları dəfn olunmuş qədim mavzoley aşkar edilmişdir. Ərəb səyyahı İbn Bətutə (1304-1377) 1334-cü ildə Şimali Qafqazı səyahət edərkən burada bərqərar olan orda hakimiyyətini nəzərdə tutaraq yazırdı ki, Majar şəhərindən Bişdaq məntəqəsinə sultanın iqamətgahına getdim. Qərargah Qızıl Orda yaşayış məntəqəsinin mərkəzində idi. İbn Bətutə Özbək xanın yay iqamətgahından və məscid-məbəddən söz açır.

Esenduk adının vaxtilə bu torpaqların hakimi olmuş Esen adlı şəxslə əlaqədar adlandırıldığı söyləyənlər də var. Bir də ola bilsin ki, adın tərkibindəki tuk "tuğ" bayraq mənasında söz kimi bu şərəfli adın yaranmasında rol oynamışdır¹⁴⁸. Lakin şəhərin adının sağlamlıq, sağlıq mənasını ifadə etdiyi fikri daha çox yayılmışdır. Hər halda, şəhərin türk adını Yessentuki şəklində yunanlaşdırmaqla bu torpaqların tarixi də bilərəkdən saxtalaşdırılmışdır.

¹⁴⁷ КГЭТ.2.М.1961.с. 18

¹⁴⁸ Е. Польская, Б. Розенфельд. Эссентукские встечи, Ставропол. 1984. с. 8, 194, 198

ƏSKİ KIRIM. STARIY KRİM

Keçmiş zamanlarda qədim Kafa şəhərinə yaxın Çürük Su çayı üstündə məşhur moğal-türk şəhəri Kırım Kirman (yəni Kırım qalası) yerləşirdi. İndiki Kırım ölkəsinin adının da vaxtilə bu məntəqənin adından yarandığı söylənilir. Övliya Çələbi də "eski taxt mərkəzi" Əski Kırım şəhərinin lap əvvəlki adının Kırım Kirman olduğunu yazır. Kırımın tam istilasından sonra 1784-cü ildə Əski Kırım şəhərinin də adı rus dilinə tərcümə olunaraq Starıy Kırım adlanmışdır.¹⁴⁹ Şəhərin mərkəzində mərmərdən məscidi və digər ictimai binalar, xüsusən məktəb səyyahların heyrətinə səbəb olurdu. Övliya Çələbi də həmin heyrətlə bu şəhərə sığışan, lakin hər hansı bir vilayətə, ölkəyə süs verə biləcək zəngin imarətləri - əsərləri, abidələri sadaladıqca insan bunların indi xarabalıqlar yox, mədəni və ehtişamlı şəhərlər olduğunu güman edir. Odur ki, səyyah dərhal təəssüratlarını təbiilik, həqiqilik qiyafəsinə salaraq yazır: əgər məndən yazdığım bu qədər əsər və binaları bəs nərdən bulub yaza bildin? – deyə sorsalar, "hələ də burada yüz minlərlə əsər - bina, qübbələr durmaqdadır. Kırım şəhərinin qapısının iç üzündə Mengli Gəray xan camisinin yanında bulunan yüksək mərmər sütun üzərində Kırımın bütün imarətləri, vəqf edilmiş əsərlərin və sahiblərinin isimlərini də yazmışlar, - deyərək cavab verəəm¹⁵⁰ "Vaxtilə Əski Kırımda möhtəşəm Özbək xan məscidi (XIV), Baybars məscidi (XIII), Ətirli məscid (XIV), Kurşun caminin bu gün xarabalıqları belə insanı heyrətə salmaqdadır.

İstilalar nəticəsində dağıdılmış şəhərin fəlakətini böyük rus tarixçisi Karamzin "allahın bəlasına tuş oldu," -deyə xəbər verir. Böyük tarixçi hər halda xalq rəvayətlərindən bolluca bəhrələnərək yazırdı: Kırım əhalisi həm varlı, həm də xəsis idilər; kasıba əl tutmazdılar. Günahlarının çoxluğunun qorxusundan belə gözəl məscid tikdirmişdilər. İndiki Starıy Kırım məntəqəsi həmin qədim və zəngin şəhərin yoxsul qalıqlarıdır¹⁵¹.

Övliya Çələbi isə elə övliya zəndi ilə bütün bunların səbəbini qəzavü-qədəre, "etdiklərinin cəzasını bir gün görəcəksən" -ibrətinə bağlayır: əvvəlcə xalqı son dərəcə zəngin tüccarlar olmuş, mallarının zəkətını verməz, güclü olanları həccə getməz, yoxsullara və düşkünlərə yardım etməz, müsafir sevməz, alim-salih və qərblərdən üz çevirmiş kimsələr olmuşlar. Allahın hikmətimdəndir ki, bir soyuq gecə zəif yoxsul bir dərviş qışın qiyamətində ac-yalavac varlı evlərin pəncərələri qabağında titrəyir, Allah rızasına yardım istəyir. Lakin onun üzünə kimsə baxmayı, yalvarışlarına kimsə etina etməyir, qapıdan-qarıya qovurlar. Dərviş dünya görmüşdü, odur ki, darvaza qabağında atılıb qalmış süpürgəni əlinə alıb

¹⁴⁹ Никонов В.А.Краткий топонимический словарь, с.394.

¹⁵⁰ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, İstanbul, Çemberli Taş, Üç Dal neşr., 1966, VII c, s. 422.

¹⁵¹ Кaramзин. IV c, s.95.

küçələri süpürməyə başlayır. Kırım Kirmanın küçələrini süpürə-süpürə sabaha çıxır, donub ölməkdən canını qurtarır. Qərib dəvrişin ah-nalə ilə açdığı sabah şəhər xalqına düşür. Sanki o gündən şəhər əhalisi sanki qarğışa düşür; var-dövlətlərinə süpürgə çəkilib. İşlər günü-gündən tənəzzülə uğrayır, adamlar müflis olub bu lənətlənmiş şəhərdən çıxıb qaçırılar...

Övliya Çələbi "əgər yıxıq evlərin, abidələrin tarixini yazsam bir kitab olar... Quşlara və heyvanlara yuva olmuş xarab bir şəhərdir," desə də amma yenə də Övliya səyyah şirin nağıllardan yan keçə bilmir: deyirlər, bir varlı tacir cami tikdirmək istəyirmiş. Bu zaman şəhərə Xütən, Çin və Maçin müşk-ənbərini gətirən tacirdən onun bütün dəvə karvanı olan ətir yükünü alıb tikilinin palçıqına su əvəzinə töküüb. Caminin adı da buradan yaranmışdı: Ənbəri-Çin camisi. İndi Əski Kırımın Kafa qapısının dibində viran bir haldadır. Nə vaxt yağış yağır, ətir qoxusu hər yanı tutur. Marağ üçün özüm bir parça götürüb oda tutdum. Həqiqətən ətir qoxumağa başladı. Övliya Ata xaraba şəhərin ziyarətgahlarına - əbədi şöhrət sorumlu yadigarlara, salamat qalan xatirələrə üz tutur: Kamal Ata Sultan, Aləmdar Sultan, Pəncəli Baba Sultan kimi övliyalar burada yatmaqdadır. Bunların sırasında Əski Kirimin viran olmasına səbəb olan "Dəvriş xarabı" məzarı da var ki, xalq onu ziyarət etməyib, lənət deyib keçərlər.

Övliya Ata isə: "Allah hamısına rəhmət eləsin," deyər şəhərdən ayrılır.

FRYAZINO KƏNDLƏRİ

Moskvadan otuz km. aralıdakı bir məsafədə yerləşən və Bronnitsa yolu üzərindəki Fryazino kəndinin və digər kəndin adı rus dilində işlənən türk sözü feryazeya – fərəcə sözündəndir. Fərəcə əsli ərəb dilindəki fərəciyyə sözündən olub həm isti, həm də soyuq havaya müvafiq tikilən üst geyiminin adını bildirir. Qış fərəcəsi qiymətli xəzlərlə işlənirdi. Fərəcəni əsasən əyanlar geyərdilər. "Varlı təbəqənin geyimi olan fərəcə bahalı mahuddan tikilir. Xalis qızıl saplarla işlənilir, hətta daş-qaşla bəzədilirdi. Fərəcə çox uzun, düz, aşağıda ətkələri azca enli biçilmiş, aşırma qollu bayram və tənənəli mərasimlərdə geyilən xüsusi üst paltarı idi¹⁵². Söz rus dilindən başqa (şübhəsiz geyimlə birlikdə) yunan dilinə də keçmiş, foresia, foresin şəklində "kaftan, don" mənasında bu dildə işlənmişdir (Şipova, 355). 1584-cü ilə aid sənədlərdə Fryazinin toxuculuq manufakturaları ilə məşhur olduğu göstərilir. XVIII əsrdə burada ipək toxuculuğu işi geniş yayılır; fabriklər açılır. 1901-ci ildə burada böyük toxuculuq fabriki işə düşür.

Bu adla bağlı Moskva altında daha iki kəndin olduğu göstərilir: Şerenska

¹⁵² Древняя одежда народов. Восточной Европы, М., 1986, с.75,78.

çayı üstündə Fryanovo və Moskvaya daha yaxın olan Frenovo - özünün qədimdən toxuculuq manufakturaları ilə məşhur olan kəndlər vardır.¹⁵³ Vaxtilə bu kəndlərdə üst geyimi istehsalı və ticarəti ilə məşğul olan tatarlar yaşayırdılar.

Hər üç kəndin adı - Fryazino, Frenovo, Fryanovo rus dilindəki türk sözü feryaz (əslİ fərəcə, "ferace") adının get-gedə təhrif olunaraq dəyişən variantıdır.

GƏLİNCİK. QELİNDJİK

Krosnadar ölkəsində şəhər. Qara dənizin Gəlincik buxtasında yerləşir. Kırım müharibəsinin məğlubiyyətindən sonra çar hökuməti Qara dəniz sahilləri üzərindəki qalaları möhkəmləndirmək və yeniləşdirmək məqsədilə bu yerlərə hərbişdirilmiş qüvvələr köçürüb məskunlaşdırmağı qərara aldı.

Kənd və buxta öz təbii gözəlliklərinə görə Gəlincik adlarıdır¹⁵⁴. Amma bu adı rus dilinə bu yerlər fəth olunandan sonra *sadəcə* "nevesta" gəlin yox, "belaya nevesta" (ağ gəlin) kimi tərcümə edirlər. Bu da bahar gələndə Gəlinciyin başdan başa ağ çiçəklərə-şüküfələyə bürünməsi ilə bağlıdır. "Bizim sanatoriya çiçəklənmiş armud, alma, badam və ərik ağaclarının ağ dalğalarında itib batmışdır. Deyirlər ki, bu yerlərin keçmiş sakinləri olan çərkəzlərin dilində bu cazibədar sahil kəndinin adı Ağ gəlin olmuşdur. Necə əziz, necə dəqiq addır. Belə ki, bu addan Padşah Süleymanın "Nəğmələr nəğməsi"ndən birbaşa axıb süzülən Şərq poeziyasının koloritli dilinin ətri gəlin" deyə yazıçı Kuprin yazırdı. Gəlincik Ədirnə sülhünə (1829) görə Rusiyaya verilmişdir. 1864-cü ildə Qara dəniz sahillərinə rusların köçürülməsi geniş vüsət alır. İlk olaraq 700-ə yaxın Kuban Kazakları ailəsi Gəlincikdən Tuapse çayına qədər 12 stanitsa salırlar. Lakin döyüşkən kazaklar dinc əkinçi-maldar həyatına laqeyd yanaşırdılar. Bu illər - bütöv XIX əsr əvvəlindən axıra kimi Qafqaz müharibə meydanı olaraq qalmaqda idi. Hərbiyun kazaklar macərə və qənimət aşır-daşan savaşqanlığı dinc həyatdan üstün tuturdular. Kazakların ardınca yunanları, moldavanları, çıxları (hələ XVI əsrdə xristianlığı qəbul etmiş çərkəz tayfaları) yerləşdirildilər. Kəndləri başdan-başaya yandırılan, əhalisi qırılan Çərkəz vilayətləri boşalmaqda idi çərkəzlər xristianlaşdırılmadan, qırılıb məhv olmadan canını zorla qurtarıb Türkiyəyə pənah gətirirdilər. Belə ki, 1864-1865-ci illərdə çərkəzlər - bu yerlərin, yəni Anapadan Abxazlara qədər ərazinin köklü sakinləri bütövlüklə Türkiyəyə köçdülər, bununla XX əsrin sonrakı

¹⁵³ Подмосковье...М.,1955,с.387

¹⁵⁴ Etimoloq alim Nikonov IX əsrdə ərəb səyyahlarının qeyd etdiyi Xələnc ("qovaq"ağac adı) yada sahr, kəndin adının isə gəlin (nevesta) sözüylə təsadüfi bənzərlik görür. Вах: Краткий топонимический словарь (с. 100)

Stalin deportasiyasının tarixi kökü və keçmiş ənənəsi olduğu həqiqətini qəbul etmək lazım gəlir. Çar üsuli idarəsində bütöv xalqın öz vətəmindən sürülməsi bu tarixdə yeganə və yeni hadisə deyildi. Həm də 1891-ci ildə Novorossiysk - Suxumi şosse yolunun tikilməsi ilə əlaqədar olaraq (qeyd: bu ərafədə Osmanlı dövlətinin Sucuq vilayəti yenidən işğal olunmuşdu. İndi həmin vilayət Novorossiysk "Yeni Rusiya" adlandırılmışdır) həmin ildə aclıq çəkən Rusiya quberniyalarından bura yoxsulların-acların kütləvi axını başlamışdı. Bunlar hamısı Gəlinciyin xristianlaşdırılmasını güdəndirirdi.¹⁵⁵

Gəlincik yaxınlığında eramızdan əvvəl I minilliyə aid qədim məzarlıq-daxmalar (qəbilələrin bütöv dəfn edildiyi yerlər) saxlanılmışdır.

GƏRGƏR. İNDİ PUŞKİNO

Ermənistanda Stepanavan (keçmiş adı Calaloğlu) rayonuna aiddir. Rus-Türk müharibəsi gedişində döyüşən orduya qədər gedən A.S.Puşkin "Ərzuruma səyahət" əsərində yazır: bir *neçə* dəqiqə dincəldikdən sonra mən yola davam etdim. Hündür sahilə qarşıda Gərgər qalası (krepost Qerqeri) gördüm; Gərgərdə mənim kimi orduya yollanan Buturlinə rast gəldim.

Puşkinin təsvir etdiyi Gərgər qalası (kəndi) müasir Ermənistan ərazisində Calaloğlu yaxınlığındadır. Kəndin adı tərcümə zamanı da rus dilində yazıldığı kimi "Gərgeri qalası" şəklində verilmişdir. Təxminən bir əsr sonra general Əli ağa Şıxlinski xatirələrində yazır: "təlim komandası müdiri vəzifəsində çalışarkən həftədə iki dəfə Calaloğludan Gərgərə gedirdim." Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında isə bu doöma ad yad təsəvvürlər dolaşdığında Kyarkyar (?) kimi verilmişdir.

1937-ci ildə Puşkinin ölümünün 100 illiyi münasibətilə onun xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq Gərgər kəndi Puşkino adlanmışdı.

Gərgər kəndi adına türk xalqları coğrafiyasında bir sıra yerlərdə rast gəlinir. Türkiyədə Karkar (indi Daldərə köyü) və Van ilçə mərkəzi; Cənubi Azərbaycan ərazisində Həştrud və Mərənd mahallarında Gərgər, Baba Gərgər, Gərgəri Olya (yuxarı Gərgər) adları¹⁵⁶ və ölkəmizdə Gədəbəy rayonunda Gərgər kənd adları yaşamaqdadır. Gərgər adı qədim türk nəsil adı olan Qarqarın dəyişik variantıdır. Heç təsadüfi deyil ki, belə kənd adları XIX əsrədək olan mənbələrdə Qarqar şəklində işlədilmişdir

¹⁵⁵ СИЭ т.5, с.282

¹⁵⁶ O.Yəqubi. Cənubi Azərbaycan toponimləri haqqında AO PDK Materialları. 1986. s. 200; Qalibə Hacıyeva. Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri, Bakı, 2000, s. 190.

GÖYCƏ ELİ

"Şərurun ucundan Göycə Dənizə təkin at çarpdı...."(KDQ)
El şairi Zəki İslamdan:

Göycə gözəllik diyarı,
Ardanışda dayan barı.
Addımlasan Çilə sarı
Sinənə söz axanda gəl...

Bu gün Sevan gölü kimi 1930-cu ildən rəsmi ad daşıyan Göycə dağ gölüdür. Onu Göyəm, Şahdağ, Pəmbək, Basarkeçər dağları əhatə edir. (Qeyd: bu dağlar Geğam, Sevan dağları, Bambak, Vardenis adları ilə əvəzlənib) Ermənistanda tarixi Göycə vilayəti adını və Dədəm Qorqud dastanlarında "Gökçə dəniz" kimi adı çəkilən Göycə gölü adları dəyişdirildi. Bu ada Türkiyənin Adana bölgəsində Həmid Göyçəli kəndi (yazıçı Yaşar Kamal burada doğulmuşdur), Kökçələr (Trakyada kənd), Şərqi Anadoluda Kökçeli (Qars vilayəti), Kökçeli (Maraşda), Aşqabad vilayətində (Türkmənistan) Göycə kəndi yurdumuzda Göyçəli şəklində Qazax ray. kənd adlarında yaşamaqdadır. Adın tarixi taleyi çox qədimdir; Kara Göyçe indi Orcenikidze (Türkmənistanda), Kökçe (Tataristanda), Molla Göyçə (Ermənistanda), Kökçe Qaraqalpaqda tarixi məzarlıq - Kökçe dağının 6-7 km-liyində eramızdan əvvəl XII-XI əsrlərə aid Tunc dövrü ilə səsleşən bir addır. Çox şübhəsiz Göyçə adı yerin çayır-çəmən örtüyünə görə, bir sözlə, xoş mən-zərəsinə görə verilən adlardır.

Bu ada Əfqanıstanın möhkəm qat təşkil edən türk yer adları sırasında-Kökçe çay (Toxar vil.), Kökçe kənd (Herat vil.) rast gəlinir¹⁵⁷.

Sən Göyçənin ellərinə
Zimistanı çıxanda gəl.
Yamacda tütək səsinə
Maral dönüb baxanda gəl.

Vətən şairi Göyçəli Hacı Zəki İslamın vəsf etdiyi ana yurd Göyçənin itirilməsi Qarabağ həsrəti kimi hər bir azərbaycan türkünün qəlbində acı bir nisgil oyatdı.

¹⁵⁷ Eyvazova R.H. Əfqanıstan Demokratik Respublikası ərazisində bir sıra topo-nimlər haqqında, AOP, II,1988, s.155.

GÖZLƏVƏ. YEVPATORİYA

Kırımın kurort şəhəri. Qədim tarixlərdə ondan şöhrətli Skif ölkəsinin şəhəri kimi bəhs edilir. Eramızın II əsrindən Gözləvə adı ilə yazılı mənbələrdə rast gəlinir. Gözləvə şəhərində olmuş Övliya Çələbi "Şirin Gözlüev qalası", "Güzəlcə şəhri" deyərək bu şəhərdən bəhs edir: Gözləvə qalası yonulmuş daşlardan yapılmış 24 qülləli bir savaş qalasıdır. Beş dəmir qapısı vardır. Ən böyük qapısı "Ak Molla qapısı", on kiçik qapısı "At qapısı"dır ki, yalnız bir atlı adam keçər bilən ensiz qapıdır. Gözləvə Kırımın ən böyük limanı olub gömrüyü vardır. Övliya Çələbi Gözləvə adının gözlü+ev=sözlərindən əmələ gəldiyini göstərir, bunu özünəməxsus təntənəli bir tərzdə izah edir: Toxtamış Gəray xan vaxtı burada gözlü (pəncərəli) evlər tikildiyindən "gözlü ev" adlanmışdı. Sultan Bəyazid zamanı Gedik Əhməd paşanın sərəncamı ilə Kırımın qüdrətli xanı Mengli Gəray Gözləvə şəhərini daha da abadlaşdırmışdır.¹⁵⁸

Övliya Ata şəhəri gəzərkən burada irili-xırdalı 24 camii olduğundan bəhs etmiş, ən gözəlinin isə memar Qoca Sinanın yapdığı olan Bahadır xan camisi olduğunu göstərmişdir. "Qala divarları ikiqatlıdır - bayır qat dərin xəndəklə əhatə olunmuşdur, - deyərək Övliya Çələbi şərhinə davam edir. Şəhər əhalisinin din-inanclarına gəldikdə Çələbi: xeyir sahiblərinin şəhərin içində ehsan çeşmələri "sebillər" yapıdırıb şəhərə su verdiklərini, bütün şəhər əhlinin Kərbala şəhidlərinin ruhlarını andıqlarını xəbər verir.

Gözləvə adının "gözəl ova" ifadəsindən də əmələ gəldiyini düşünmək olar (müqayisə etsək: Balıqlava).

Gözləvə varlı, abad şəhər olmuşdur. Kırımın hələ ruslar tərəfindən ilk istilasını zamanı (1736) general Minix Gözləvənin zənginlər şəhəri olduğunu bildiyindən şəhər üzərinə gedib onu talan etmiş, sarayları, gözəl imarətləri, Səlim Gəray xanın böyük kitabxanasını yandırmışdır.¹⁵⁹

Qədim Gözləvə adını Kırımın tam istilasını zamanı dəyişdirib Yevpatoriya adlandırmışdılar. (1784) Yevpatoriya-yunan sözü olub hər fənin mənası "nəci bə ata yurdu, vətən" - "zadəganlar, əsilzadələr torpağı" deməkdir. Şəhərin adı dəyişdirildikdən hələ uzun illər sonra da əsil əski adı işlənmiş, hətta Kırımın rus məmurları, yazıçıları şəhərin adını rus tələffüzünə uyğun şəkildə, Kozlov deyərək bənzəri bir şəkildə işlətməmişlər: Kozlovdan tatar xanının paytaxtı Baxçasaraydakı düşmən qüvvələrini mühasirəyə almaqdan ötrü səfər başlandı. (Ernest Minix. Zapiski).

Polyak şairi Adam Mitskeviç Kırım sonetlərindən birini "Vid qor iz stepy Kozleva" (Kozlev çölündən dağların görünüşü" adlandırmışdır. Çox təəssüf ki,

¹⁵⁸ Evliya Çələbi. Seyahetnamesi, VII c, s. 360-361.

¹⁵⁹ Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi, 7 c, İstanbul, 1991 s. 454.

Qafqaza həsr etdiyi şeirlərində Gözləvədən Kozlov deyə bəhs edən şair Lermontovun şerlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsində Kozlov işlənmişdir.

Türk tarixində hər zamansa Gözləvə işlənəkdədir: "Alınan karar gerekince Tuna boylarındakı askeriye Kırım cephəsinə gələn serdarı-ekrem Ömer paşa Gözlevede iken 17 şubat sabahı şiddətli taaruza keçən rus kuvvetlərini ağır yenilgəyə uğrattı. Türklerin bu başarısı Kırım müharibəsinin ən mühüm zaferlərindən sayılmalıdır. "Xəstə adam" ifadəsile Osmanlı Devletini yakmağı özüne hedef seçən I Nikolay cəbhədən gələn xəbər üzüntüsündə xəstələnib 2 martda (1855) öldü. İntihar etdiyinə dair rəvayətlər vardır"¹⁶⁰.

Bu gün Yevpatoriya (Gözləvədə) Cümə Camisi məscidində Ateizm muzeyi açılmış, 14 əsrə aid Dərviş Təkkəsi və Şakırlu Əfəndi Məscidində Ukrayna EA-nın Arxeologiya institutunun bazası yerləşir¹⁶¹.

GÖVHƏR KİRMAN. VISOKOE.

Genualılar zamanında qala Potmay adını daşıyırdı. Hələ Cuci xan dövründə (1185-1227) məntəqə möhkəm qala halına salınmışdı. Elə həmin dövrdə qalanın qapı və bürclərində qiymətli gövhər daşları bulunmaqdaymış deyən Övliya Çələbi "Səyahətnaməsində bəzi gövhərlərin yerinin qalmağa olduğunu göstərir.

Bu qala Kırım xanlarının daha əvvəlki paytaxtı olmuşdur, -deyə göstərir.

Övliya Çələbinin təsvirində qalanın tarixi görünüşünü bərpa etməyə çalışaq: Göylərə yüksəlmiş qırmızı qaya üzərində qüdrət əliylə badam şəklində yapılmış Gövhər Kirman ucalmaqdadır.

Bu qayalar quş dırnağı ilə bilməyən yalçın qayalardır. Qala qat-qat divarlarla əhatələnmişdir. Səyyah Gövhər Kirmanda XIII əsrə aid camii olduğunu göstərir¹⁶².

Övliya Atanın özünün də iştirak etdiyi savaşa əsir alman boyar Şeremet (Şeremetyev Vasili Borisoviç (1622-1682)) bu qala -zindanda saxlanılırmış. Övliya onu zindanda ziyarət edir. Nifrətlə fısıldayan Şeremet bu "ziyarətçiyə" yalnız bunları deyir: əlbəttə mən azad olacağam və Kırımı yerlə yeksan edəcəyəm (Qeyd: Şeremetyev Kiyevin voevodası idi; 1660-cı ildə Kırım qoşununa qarşı Lubar və Çud döyüşlərində məğlub olaraq əsir düşmüş, 1681-ci ilədək əsirlikdə qalmışdı).

...Övliya Çələbi Gövhər Kirmanla vidalaşır. Yol Baxçasarayadır." Buradan

¹⁶⁰ Osmanlı (Siyaset) 2 cild, Ankara, 1999, s. 105.

¹⁶¹ Хаяли Р.И. Крымско-татарский народ: без права на родину Симферопол, Доля, 2006, с. 196

¹⁶² Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII c, s. 377.

piyada aşağı endim Eski Yurt deyilən yerdə şəhit türbələri gördüm" - deyir və Şeyx Mansurun böyük sənət əsəri olan türbəsindən hörmət və ehtiramla söz açır.

Bütöv Kırımın istilasından sonra Gövhər Kirman adı, kiçik bir kəndə çevrilir. Kırım əhalisinin qarşısında malını və canını xilas etmək üçün bir yol qalırdı: Xristianlığı qəbul etmək, 1784 cü il 22 fevralda II Yekaterina Tatar əsilzadələrinin xristianlaşmış tatarlara sahib olmalarını qadağan edən fərman verdi¹⁶³.

Sovet epoxasında da Kırımlılar üçün daha çətin oldu. 1944-cü ildə Kırım tatarları sonuncu bir nəfərinə kimi öz topraqlarından sürüldülər. Vilayətə hakim olan yeni əhali isə qəsəbənin relyef xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onu Visokoe "yüksək" adlandırdılar.

HACIBƏY. ODESSA

Müasir Ukraynanın vilayət mərkəzi. Şəhərin qədim adı Kaçibey, Kaçubeev, Qadjibey şəklində 1415-ci ilə aid rus tarixi sənədlərində möhkəm türk qalası kimi çəkilir. 1764-cü ildə yaxınlaşan müharibələr xofu altında Osmanlı dövləti Hacıbəydə möhtəşəm Yeni Dünya hərbi qalası tikdirir. Qalanın şöhrəti Avropada belə yayılmışdı.

Küçük Qaynarca sülhündən sonra Rusiya Osmanlı torpaqlarının bölünüb paylaşdırılması planını qərarlaşdırdı. Bu məqsədlə ən böyük rəqibi olan Avstriya ilə ittifaqa girdi. Tarixlərə "Yunan layihəsi" adı ilə keçən bu plana görə Osmanlı dövlətinin mərkəzi olan İstanbul başda olmaqla Balkanlar və Şərqi Avropadakı torpaqlar bölüşdürüldü. Nəhayət II Yekaterinanın nümayişkaranə surətdə türkün ana yurdlarından olan Kırımı gəlişi və səfər ərəfəsində Qaradağlılara və Ege dənizindəki Yunan adalarına sərbəst surətdə silah göndərmələri və Rusiyanın artıq Qafqaza doğru istiqamət götürməsi səbəbiylə 1787-ci il 15 avqustda Türkiyə Rusiyaya müharibə elan etdi¹⁶⁴.

Şəhər 1787-1791-ci illər Rus-Türk müharibələri gedişində 1789-cu il 14 sentyabrda general İ.V. Qudoviçin komandanlığı altında və çox sayda kazakların hünəri sayəsində rusların əlinə keçmişdi. Bu zaman müharibənin gedişində, həmçinin sonrakı yenidənqurma işləri nəticəsində şəhərin bütün müsəlman-türk tikililəri, o cümlədən hərbi qala məhv edilmişdi. Şəhər tutularkən əhalinin 4-dən 3-ü qırılmışdı¹⁶⁵. Sultan Əbdülhəmid Hacıbəy qalasını İsmayıl, Ocakkala (Ocakov) və başqa qalaları tutan rusların əhalini qəddarcasına son nəfərinə kimi qılıncdan keçirdiyini "Sedaret tezkirəsindən" oxuyarkən beyninə qan sızmasından vəfat

¹⁶³ ТЭС с.223

¹⁶⁴ Türkler, XII c Ankara, 2002, s.533

¹⁶⁵ ЭС т.14, с. 779-780

etmişdi¹⁶⁶.

Hacıbəydə A.V.Suvorovun ümumi rəhbərliyi altında rus qalası tikilməyə başlayır. Şəhərin yenidən tikilməsini II Yekaterina xarici mütəxəssislərə tapşırırdı. İspan mənşəli rus admiralı İosif de Ribas (1749-1800) şəhəri Avropa mədəni şəhərləri və limanı timsalında yenidən saldı. İndi şəhərdəki məşhur mərkəzi küçə onun xatirəsinə Deribasov adlanmışdır. De Ribasın ardınca şəhərin gubernatoru fransız mənşəli Rişelye öz həmyerliləri və italyanların iştirakı ilə bu işi davam etdirmişdir. İmperiyanın yeni qazandığı bu yerləri xristianlaşdırmaq üçün şöhrətpərəst Potyomkin xəzinədən böyük pul buraxdı; şəhərdə küçələr, əsgər qışlaları, hospitallar, həbsxana binaları tikildi. Türk şəhəri Hacıbəydən artıq əsər-əlamət qalmamışdı. Şəhər hələ 1795-ci ilədək öz adıyla yaşayırdı. Lakin elə həmin ildən Odessa adı ilə əvəz olunurdu.

Guya qədim yunan məskəni Odessos burada yerləşmiş imiş. Hacıbəy (rus tələffüzündə Xadji-bey-Kacibey) adı hazırda Odessa şəhəri yaxınlığında ərazi, məhəllə, liman adlarında saxlanılır. Ərəb səyyahı, coğrafiyaçı Əbül Fəda 1321-ci ildə Kırım da olarkən baş verən münaqişələrdən bəhs edir, Xaçebay və ya Kaçbey adlı Kırım padşahının bu ölkəni çapıb talayan noqaylara və Litva knyazı Olgerdə qarşı mübarizə apardığını söyləyir.

Bəs Odessa adı haradan tapılıb yada düşmüşdü? Bəzi tarixi mənbələrə görə Edessa (Odessa) eramızdan əvvəl II əsrdə şimali Mesopotamiyada mövcud olan şəhər-dövlət adı olmuşdur. Xristianlığın yayılmasında mühüm rol oynayan mərkəz sayılırdı. Bu tarixi şəhərdə 300-ə yaxın monastır olduğu söylənilməkdədir!?

Elə deyək ki, həmin xəyali Odessada IV əsrdə böyük ilahiyyatçı Yefrem Sirin yaşamışdır. Onun əsərləri kilsələrdə müqəddəs kitablardan sonra oxunarmış. Çar hökuməti də bu adı-qanla-qırğınla alıb işğal etdiyi qədim türk yurduna vermişdi. Budur, istilaçıların tarix səlhiqəsi və yaddaşı!

Dövrün hadisələrini əks edən ədəbiyyatlarda Hacıbəy (Qadji-bey) işlənilir: Qoşun Kutuzovun komandanlığı altında hücum edib Hacıbəy qalasını (müasir Odessa) aldı Dnestr çayını keçdikdən sonra onlar türk qalası Ak kermanı almaq uğrunda döyüşlərə girdilər¹⁶⁷.

Sovet Tarix Ensiklopediyasında (rus dilində) oxuyuruq: Qudoviç İvan Vasilyeviç 1781-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsi zamanı Hacıbəyin (müasir Odessa) alınmasına rəhbərlik edirdi. (СИС т.4. с.878)

Hacıbəyin işğal olunması ilə Dnepr və Dnestr arasında sahil zolağı rusların əlinə keçdi.

¹⁶⁶ Yılmaz Öztuna. Büyük Osmanlı tarihi, V c, s.85

¹⁶⁷ Клокман Ю.Р. Кутузов в период русско-турецкой войны, 2-й половины XVIII в., М., 1959, с.134

Artıq XIX əsrdə xarici ticarətin inkişafı və dəmiryolu çəkilişi ilə əlaqədar Odessa yeni, böyük şəhərə çevrilir.

HACI DƏRƏ (HACIDER, ADJİDER). İNDİ OVIDİOPOL

Ukraynada liman şəhəri. Odessadan (keç. Hacıbəy) 40 km məsafədə yerləşir. Vaxtilə qəsəbə kimi məlum olmuşdur. Hacıbəy-İsmayıl qalalarını birləşdirən işlək yol Hacı Dərədən keçirdi.

XVIII əsrin sonlarınaqədər, daha dəqiq desək, 1789-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsində burda möhkəm türk qalası yerləşirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, daha əvvəl 1769-cu ildə çapqınçı Zaporozhye kazakları qalanı ələ keçirənlər də uzun müddət əllərində saxlaya bilmədilər. 1789-cu ildə isə yenidən təmir olunmuş bu türk qalasını rus qoşunları ələ keçirə bildi. Yaş sülhünün şərtlərinə görə Hacı Dərə qalası da Rusiyaya keçdi. Dərhal bura Ukraynadan, Bessarabiya və moldovalılardan və digər millətlərin nümayəndələrini köçürməyə başladılar. 1792-ci ildən isə artıq Qara Dəniz kazakları adlandırılan Zaporozhye kazakları əliləliklə buraya köçürülüb məskunlaşdırıldı.

Suvorov bu müharibədə ələ keçirdiyi Hacıbəy və Akyar (indi Sevastopol), Kerç, Tiraspolu hərbi qalaları kimi çox əlverişli hesab etdiyi kimi, yeni əldə olunan Hacı Dərədə də qala tikməyi planlaşdırdı. Odu ki, 1793-cü ildə 15 iyunda burada rus hərbi qalasının əsası qoyuldu.

Qala Qara dəniz tərəfdən Dnestri xüsusi nəzarətdə saxlayıb mühafizə edəcəkdi; buradan yad gəmiləri irəli buraxmamalı idi. Hərbi qalası tikilib başa çatan kimi onun adını dəyişib guya vaxtilə bu yerlərdə sürgündə olmuş Romalı şair Publiya Ovidi Nazonun şərəfinə Ovidiopol (Ovidi şəhəri) qoyurlar¹⁶⁸.

Şəhərin müharibələrdən sağ qalan əhalisinin sonrakı ildə-xristian əhalisinin bu ərazilərə doluşması zamanı qaçıb canlarını qurtara bilməyənlər zorla xristianlığa gətirildi. Onlar da yeni köçürülənlərlə bir sırada güzəştlərə malik idi; 10 il müddətinə vergilərdən və əsgəri mükəlləfiyyətlərdən azad edilirdilər.

1821-ci ildə şəhərin cənnət ərazilərində alman kolonistlərinə də torpaq ayırdılar.

¹⁶⁸ Исюрия городов и сел Украинской ССР (в 26-ти томах), т. 3., Киев, 1978, с. s646

XANEV. KANEV

Müasir Kanev Ukraynanın Çərkəz vilayətində şəhərdir; əvvəlki adı Xan ev-Xanev, yəni "Xan şəhəri" deməkdir. Dneprin sağ sahilində liman, Taqaçça dəmiryol stansiyasından 45 km aralıda yerləşir. Xanevin adı tarix mənbələrində XII əsrdən çəkilir¹⁶⁹.

Karamzin "Rus dövlətinin tarixi" əsərində Batı xanın hakimiyyəti illərində bu yerləri səyahətə çıxan İtalyan dövlətinin elçisi səfir Covanni de Polo Kartiniyə istinad edərək Kiyev yaxınlığında olan Xanev şəhərində moğolların yaşadığını göstərir¹⁷⁰.

Qızıl Orda hökmranlığı dövründə dövlət məmurları olan xan baskaklarının (hərbi hakimləri) idarəsi yerləşən məntəqəyə çevrildi. (1239) Lakin Xanevin türk məskəni olma tarixi bundan daha qədimdir. Xanev tarixən poloves (qırçaq) yurdu olmuşdur. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, şəhərin əhalisi döyüşkən, hərbi işini sevən türk, qara klobuk, berendey və başqa türk qəbilələri hərbi-keşikçi sənəti ilə məşhur idilər; bu şəhər əsasən onların toplanış məntəqəsi idi. Belə ki, Xanevdə hərbi qüvvələr saxlanılırdı, şəhərdə türklərin möhkəm cəbbəxana ehtiyatı olarmış; buradan poloves çöllərinin dərinliklərinə aparən yollar və etibarlı strateji əhəmiyyətə malik olan Kanev uzun tarix boyunca keşikçi məntəqəsi rolu oynayırdı.

Hələ lap 1786-cı ildə bu torpaqlarda gedən Rus-Türk müharibəsinə kimi şəhərdə türk qalası dururdu. Yüz ildən sonra isə qala divarları uçmuş, onu əhatələyən torpaq sədd isə hələ qalmaqda idi¹⁷¹. Həmin müharibənin nəticəsi olaraq işğal olunan Kanev 1793-cü ildən Rusiyaya keçmişdir. XIX əsrdə Kanev şəhərində onun əsil sakinlərindən-müsəlman əhalidən yaşayanlar var idi. Öz qələmi ilə insanlar arasında dostluq və qardaşlığa xidmət etmək əvəzinə bu qələmi istila silahı kimi işlədən bir sıra ədəbiyyat adamları tarixən Kanevin türk şəhəri olduğunu etiraf etməkdən başqa çarələri qalmasa da bu şəhərin adını qanla bağlamaqla ("qanlı ev", "qanlı kənd") bununla sülhsevər və zəhmətkeş xalqa iftira atmış olurlar.

Kanev sinəsində öz tarixi keçmişinin izlərini, yadigarlarını bu gün də yaşatmaqdadır: müxtəlif dövrlərə aid qədim abidələr, insan düşürgələri, yaşayış məskənləri, məzarlıqlar, şəhərciklər və s. kimi lal faktlar buradakı bir vaxtlar qaynayan gur həyatdan xəbər verməkdədir.

¹⁶⁹ КГЭ, т.2., М, 1961, с.222

¹⁷⁰ Карамзин Н. История Государства Российского, М., Рипол-классик, т.4, гл.1.1998

¹⁷¹ ЭС, т.27, с.287

XAN KIRMAN. QORODOK MEŞERSKİY

Ryazan vilayətində (Rusiya) şəhər. Oka çayının sağ sahilində yerləşir. 1152-ci ildə yenidən Moskva knyazı adını qazanmış Yuri Dolqoruki Xan Kirmana hücum edir. Qeyd: Yuri Dolqoruki öz knyazlığını genişləndirmək üçün hər vasitədən istifadə edirdi. Qılıncı ilə bərabər lazım gəlsə dost münasibətlərinə də fikir verirdi. Özü Dnepr türklərinin hakimi Ayapa xanın qızı ilə niğah bağlamışdı. Oğlu Andrey Boqolyubskini də bulqar şahzadəsi ilə evləndirmişdi. Lakin o silahla danışmağa da üstünlük verirdi: onun səfərləri sadəcə yağma yürüşü deyildi. O çapıb taladığı torpaqları hakimiyyəti altına alırdı. Nəhayət 1125-ci ildə paytaxtını Rostovdan yeni zəbt etdiyi Suzdala köçürdü. Bir-iki il sonra Mordva tatarları torpağına üz tutdu. 1147-ci ildə Mordva ərazilərinə girdi, kiçik bir qəsəbə olan Moskva altında göründü*.

Moskva və Moskva ətraflarını zəbt etməklə 1156-cı ildə bu torpaqlarda möhkəmləndi. Yuri Dolqoruki Xan Kirmanı tutduqdan sonra adını da dəyişdirdi. Qorodok Meşerski (Meşer şəhəri) qoyulan yeni ad da tatar (türk olan Meşer torpaqlarının adındandır. Meşerlərin (mişarların) əksəriyyətinin XVI əsrdə ruslaşdırılması başa çatdırıldı¹⁷².

İri, köklü rus soyları olan knyaz Meşerskilər, eləcə də Meşeryakovlar əslən türk ailələrindəndir. Yurdumuzda Meşer ~ Mişar adı ilə səsləşən Mişar çay hidronimi də vardır.

Rus çarı II Vasili (Temni "kor") Suzdal yaxınlığında Uluq (Ulu) Məhəmmədə məğlub olduqdan sonra onu tanımağa və vaxtilə 1342-ci ildə Toxtamış xanın verdiyi Meşer torpaqlarını qaytarmağa boyun olur. Bu torpaqlarda Kasım (indi Kasımov) xanlığı yarandı. Şəhərdə qədim məscidlər, xan sərdabələri indi də qalmaqdadır. Ulu Məhəmmədin oğlu Kasım xan (1469-cu ildə ölmüşdür) bu vilayətin ilk hakimi idi. Artıq XIV əsrin axırlarında tatar, mordva, meşerlərin torpağı olan Ryazan ruslarla doldu.

* Moskva o zaman indiki Kuçkovo ərazisində Kuçka çölündə yerləşirdi. Knyaz Dolqoruki Kuçka xanı məğlub etdi, öz torpaq iştahına və istilacı niyyətlərinə görə "əliuzun" ləqəbilə məhz bu ildəki rus salnamələrinə düşdü.

¹⁷² БСЭт.16.с.205

XAN KƏNDİ

Xan kəndi İndi Stepanakert (1923). Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yarandıqda Xan kəndi adı dəyişdirilib Stepanakert olmaqla vilayət mərkəzi elan edildi. Xan kəndi Mehrləli xanın (İbrahim xanın böyük qardaşı, onun Şamaxıda öldürülməsi nəticəsində İbrahim xan hakimiyyətə gəlmişdi) vaxtında kiçik kənddən abad qəsəbəyə çevrildi. Mehrləli xana məxsus Xəlfəli nəslə buranın əsas camaatını təşkil edirdi. "Burada xanın atları və süfrəsinə bəslənən mal-heyvan saxlanılırdı. Rus işğalının ilk çağlarındaca buranın növrağı pozuldu; Qarabağın idarəsi üçün saxlanılan rus qüvvələri bu qışlaq yerində düşərgə saldılar"¹⁷³.

Türkmənçay sülhü bağlanan tək İranın müxtəlif ərazilərindən yığışb Arazın bu tayına köç edən ermənilər əsasən Qarabağda məskunlaşmağa üstünlük verirdilər. Qarabağın əsil hakimləri olan Cavanşirlər rus hökumətinin gözündən düşdükdə, daha doğrusu, Mehdiqulu xan əyan-əşrəfi ilə birlikdə İrana pənah aparıldıqdan sonra ermənilərin Xan kəndinə axını xüsusi vüsət aldı. Rus qüvvələri də bura tam yerləşib hospital, qışla, səhra kilsəsi və inzibati binalar tikməyə girişdikdən sonra rus himayəsinə sığınmaq istəyən Zəngəzur erməniləri də bura köç etməyə başladı.

Ermənilərin tarix boyunca həyata keçirməyə planlaşdırdığı "Böyük Ermənistan" ideyası uğrunda heç bir provakasiyadan çəkinməmişlər. Böyük dövlətlər onların bu ağrılan yerindən yaxşıca bəhrələnirdilər. Sayca kiçik ermənilərin böyük dərhləri böyük dövlətləri, o cümlədən Rusiyanı həmişə düşündürmüşdür. 1768-1774-cü illər Rus-Türk müharibəsi sırasında II Yekaterina (o, türkə qarşı kim olursa olsun, onun təəssübünü çəkməyə hazır idi) Suvorovdan Erməni İstiqlalı Projesi tərtib etməyi tələb etmişdir. Bunun ardınca gələn növbəti Rus-Türk müharibəsində, Yekaterinanın sevgililərindən biri olan mühüm dövlət adamı Qriqori Potyomkin 19 may 1783-cü il tarixli məktubunda çariçə II Yekaterinaya "firsət bulunca Qarabağı həmən ermənilərin ixtiyarına vermək və böyləcə Asiyada bir xristian dövləti qurmaq üçün gərəkləri yapacağız" deyə yazırdı¹⁷⁴.

XAN TƏPƏ. RYABAYA MOĞILA

Şəhər öz adını vaxtilə ətəklərində salındığı Xan Təpə kurqanının adından almışdı.

Xan Təpə hərbi düşərgə kimi bir sıra yürüşlərin tarixilə bərabər yaşamaqdadır: dördüncü Mehmet Kamanıçe səfərində bu yüksək təpə üzərində

¹⁷³ Bax: Boran Əziz. Xocalı soyqırımı, Bakı, 2008, s.31

¹⁷⁴ Sadıq Bilge. Osmanlı devleti va Kafkasya, İstanbul, Eren, 2005, s. 170

qərargahını qurdumuşdu. Kurqanın altına gedən - sərdabəyə apararı geniş yollar və ya tunellər bu zaman onun qoşununa cəbbəxana olaraq xidmət edirdi.

1768-ci il oktyabr ayının 4-də Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasındakı müharibələr içərisində ən ağır olan müharibə başlandı. Müharibə təcavüzkar rus çarizminin işğalçılıq niyyətlərinə qarşı hər zaman ayıq-sayıq duran Osmanlı hökumətinin sülhsevər məramı oldu. Belə ki, başlanacaq müharibəyə Polşa üsyanını yatırdan rusların üsyançıların məğlub olub qaçaraq Osmanlı dövlətinə sığındığında onları təqib edərkən Osmanlı torpaqlarına girməsi və yağmaya keçməsi bir vəsilə oldu. Ruslar yüz minlik bir qüvvə ilə hərbə girdilər. Osmanlı ordusu sədrəzəm Mehmet Emin paşa komandanlığı altında Dunayı keçdi. Tezliklə Xan Təpə hərə meydanına çevrildi; sədrəzəm 1769-cu il iyunun 1-də Xan Təpədə qərargahını qurdu. Ruslar Romyantsevin və Repninin komandanlığı altında yalnız bir il sonra - 1770-ci ildə Xan Təpə altına yeridilər və iyunun 28-də burada Osmanlı qüvvələrini və ona qoşulmuş Kırım xanı Qaplan Gərayı məğlubiyyətə uğratdılar. Tarixi əsərlərdə şəhərin əsil türk adı saxlanılmaqdadır: "Ruslar 1769-cu il sentyabrın 21-də Xatını işğal edəndən sonra sədrəzəm geri çəkilən ordusunu təqib etmək zorunda qaldı və Xan Təpə yolunu tutdu"¹⁷⁵.

Rusiya imperiyası hüdudlarına daxil edildikdən sonra şəhərin adını dəyişdirmiş Xan Təpə kurqanının adıyla əlaqədar Ryabaya Mogila "Çopur Məzar" qoymuşlar.

Bu qədim abidənin adına Türkiyə ərazisində rast gəlmək mümkündür: Ankara və eləcə də Diyarbəkir ətrafında Xan Təpə yüksəklikləri vardır.

XATIN. İNDİ XOTİN

Müasir Ukraynada şəhər. Vaxtilə Xatın qalası Moldav və Leh (Polşa) kralının idarəsində olmuş, Sultan II Osman onu fəth etmişdi.

Övliya Çələbi şəhəri gəzdirdiyi zaman "Xatın Turla nəhri üzərində kiçik qalacıqdır", - deyər yazırsa da, iftixarla bu kiçik yerin böyük şəhid məzarlığından danışır, Karakaş Paşanın və onunla birlikdə şəhid olmuş yeddi min əsgərin qəbrini ziyarət etdiyini göstərir¹⁷⁶.

Ruslar tərəfindən ilk dəfə 1738-ci ildə Feldmarşal Minixin komandanlığı altında zəbt edilmişdir. Qalanın komendantı İlyas Kolçak Paşa oğulları ilə birlikdə ruslara əsir düşmüş, sonra xaçlanmışdılar. O Rusiyada Vətəndaş müharibəsi illərində Sibirin hakimi olmuş rus admiralı Aleksandr Kolçakın ulu babasıdır. Rus alimi və şair Mixail Lomonosov Xatının alınması münasibətilə çariçə Anna

¹⁷⁵ Bax: Hammer, *Büyük Osmanlı tarixi*, 8 c, s.436.

¹⁷⁶ Evliya Çələbi. *Seyahetnəməsi*, V-VI c, s.508

İoannovnaya həsr etdiyi mədhiyyədə Kolçak paşanın adını çəkmişdi. Rus-Türk müharibələrində bu qala dönə-dönə; 1739-cu ildən başlayaraq 1769, 1788, 1807-ci illərdə istila olunmuşdu. Qalanı ələ keçirən rus əsgərləri Xatın qalasının adını öz bildikləri şəkildə mənalandırırdılar. Xatın adını Xotinə çevirərkən qalib əsgərlər: Xatın ili Xatim!" - deyərək şənləndirdilər¹⁷⁷ (xotim rusca "istəyirik" deməkdir).

1787-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsi gedişində Dnestr (Turla) və Prut (Burat) çayları arasındakı Ak Kirman, Bəndər, Xatın kimi möhkəm türk qalalarının işğalından sonra Kutuzov Yekaterinaya göndərdiyi raportda Dnestr boyuna köçürülən ermənilər barədə məlumat verir. Türk komandanlığının bu köçürülmədən narahat olduğunu da xəbər verirdi¹⁷⁸.

Nəhayət, qala 1812-ci ildə birdəfəlik Rusiyaya keçmişdir. Qalanın indi XII-XV əsrlərə aid olan divarları durmaqdadır.

Vaxtilə Lopasna çayı üstündə Ryazan knyazlığı ilə Moskva dövlətini ayıran Xatın sərhəd kəndi var idi. XIV əsrdə Moskva dövləti ərazilərinə daxil edilmişdir. İndiki adı Xotundur. Jitomir vilayətindəki (Ukrayna) Xatinovka kəndinin adı da rus dilinə uyğunlaşdırılmışdır.

XILIN, VYATKA, KİROV

Ruslar Xılın çayı üzərində yerləşən bu varlı şəhər barədə şirin xəyallara baş vurur, onu öz qaydaları ilə Xılınov adlandırırdılar. Mənbələrdə Xılın şəhərinin adı XII əsrdən çəkilir¹⁷⁹. Qızıl Orda dövlətinin parçalanıb süqut etməsi rus knyazları dirçəlib canlanmışdılar. İndi onlar yeni-yeni torpaqlara sahib olmaq yoluna qədəm qoyurdu. Vyatka çayı boyunca torpaqlar onlar üçün hədəfə çevrilmişdi. Moskva qoşunu ilk dəfə 1457, ardınca 2 il sonra 1459-cu ildə Volqanın yuxarılarına üz tutub Vyatka çayına keçdi.

Vyatka torpaqlarının sakinləri əsasən fin-uqor xalqlarından olan udmurt, mari və komilər idi.

Vyatkada çoxdan Moskvadan gözlənilən təhlükəni sezib ciddi müqavimət göstərməyə hazırlanmışdılar. Xılın çayının Vyatka çayına töküldüyü yerdəki bu qala o zaman üçün alınmaz qala hesab olunurdu. 1374-cü ildə Xılın qalası ruslar tərəfindən tutulsa da onlar burada uzun müddət dura bilməzdilər. Böyük Moskva knyazı I Vasilinin ölümü ilə saray çəkişmələrindən istifadə edən Vyatkalılar üsyan qaldırdı və qalanı mühasirəyə aldılar.

¹⁷⁷ Памятные записки А.В. Храповицкою, статс-секретаря императрицы Екатерины II, М., 1990. с. 61

¹⁷⁸ М.И.Кутузов. Письмо. Записки. М., Воен. Изд. 1989, с.79

¹⁷⁹ КГЭ, т.2. М., 1961, с.286

Maraqlıdır ki, Vyatka torpaqları zəbt olunan kimi mənəbərəst hakimlər Moskvanın tatar xanlarına qarşı mübarizəsinə qoşulub fəal rol oynamağa başladılar. Məsələn, Vyatkanın yeni hakimi Moskvapərəst Konstantin Yuryev Moskva qoşununa birləşərək 1471 -ci ildə Qızıl Ordanın paytaxtı Saraya (müasir Volqoqrad yax.) yürüşə çıxdı və onu talan edib yandıraraq geri döndü.

Lakin əksəriyyətlə Vyatka əmirləri 1480-ci illərdə yenə Moskva idarəsinə qarşı çıxır, Moskva knyazlarının məkrli hakimiyyətini qəbul etmək istəmədilər. Yerli boyarlar Moskva hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər. Onda pravoslavlığın arxası, dayağı sayılan III İvan 64 minlik qoşunla Vyatka torpaqlarına hərəkətə keçdi, 1489-cu ildə Xılın qalası alındı "separatçılar" edam edildi¹⁸⁰.

1780-ci ildə II Yekaterinanın fərmanı ilə Xılın qalası Vyatka adı ilə əvəz olundu. 1934-cü ilin dekabrında isə partiya rəhbəri Sergey Mironoviç Kirovun ölümü ilə Kirov şəhəri adlandı.

XUÇ. STAVROPOL

Xalqların müstəmləkə boyunduruğu altına alınması tarixində ən qanlı və ən davamlı müharibələrdən biri olan Qafqaz uğrundakı müharibələrə ilk addımlar atılırdı.

Pyotrun Xəzərboyu vilayətlərə hərbi səfərləri (1722-1723) onun ömrünün sonlarında yerinə yetirməli olduğu böyük planlarından biri idi. Bununla çarizm Qafqaza çox yaxınlaşa bildi, bu yürüşdə ələ keçirdiyi torpaqlar sırasında Şimali Qafqazın mühüm məntəqələri var idi.

Ruslar Qafqaza ayaq basdı; 1722-ci ildə Sulak çayının ağzında "müqəddəs xaçlı şəhərin", yəni başqa cür deyilsə, müasir Stavropolun əsasını qoydular¹⁸¹.

Artıq Rusiyanın iki Stavropolu vardı. Bu yeni şəhəri Volqa üzərindəki digər Stavropoldan fərqləndirmək üçün ta 1935-ci ilədək onun adı "Qafqaz Stavropolu" şəklində işlənmişdir.

Şəhərdəki məscid isə günümüzədək qalmaqdadır¹⁸². Puşkin "Tarixi Qeydlər" əsərində Pyotrun fəaliyyət xronologiyasının 1722-ci ilə aid hissəsində Stavropolun rusların bu yerlərə gəlişinə qədərki Xuç adını işləmişdir: 20 sentyabrda Pyotr Sulaka daxil oldu. Aqraxanın Sulakdan ayrıldığı yerdə-onun ağzından 20 verst aralıda çar təzə şəhərin binasını qoydu. Şəhər Stavropol adlan-

¹⁸⁰ Город Киров 1374-1974. Хроника событий, Киров, 1974, с.28

¹⁸¹ Герман Беликов. Дорога из минувшего, Ставропол, 1991, с.18

¹⁸² Yenə orada, s.46

dırıldı. Həmin yerdə qədim tatar kəndi Xuç yerləşirdi.

Şimali Qafqazda ən güclü qalalardan sayılan Qızıl yar qalası istila olunduqdan sonra (1735) Stavropol öz hərbi əhəmiyyətini itirməyə başlayır. II Yekaterina dövründə Qafqaz müharibə arenasına çevrildikcə Stavropol hərbi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. 1779-cu ildə Suvorovun bura gəlişi ilə işlər canlanır; qala yenidən tikilib möhkəmlənir. Şəhər kimi isə onun tarixi 1785-ci ildən başlayır. O rəsmən rus şəhəri elan olunur. Şəhərə ruslar, kazaklar, ermənilər köçürülür. Stavropola və çöllərə köçürülənlər 7 il vergi və rekrutdan (hərbi mükəlləfiyyətdən) azad idilər¹⁸³.

1900-cü ildə şəhərdə Suvorova heykəl qoyulur.

Yurdumuzun adları sırasında (Quba rayonu) bu maraqlı ada Xuç və Xuçbala şəklində rast gəlinməkdədir. Kəndin sakinləri ulu babalarının Şimali Qafqaz və ya Kırım torpaqlarından köçüb gəldiyini güman edirlər. Bu kəndlərlə yanaşı Quba rayonunda daha iki kənd: Orta Xuç və Aşağı Xuç kəndləri də olmuş, sonralar kolxozlar təşkil olunarkən iri təsərrüfatlara birləşdirilmiş, adları dəyişdirilmişdir. Xuç adı qırpaqların Kuç tayfasının adını əks etdirir. XI-XII əsrlərə aid rus salnamələrində adı çəkilən qırpaq tayfaları içərisində Kuç (Xuç) da vardır.

JETI SU. SEMİREÇYE

Şərqi Türküstanda iri vilayət. Qazaxıstanın cənub-şərq əraziləri Jeti Su torpaqlarıdır. Bu yeddi çay hansılardır? Maraqlıdır ki, hər bir mənbədə bununla bağlı müxtəlifliklər vardır: İli, Çu, Aksu, Karatal, Lepsa, Tentek, Köksü. Bəzi ensiklopediyalarda isə bu çayların bəzilərinin yerinə Bien, Baskan, Sarkand göstərilir. Əslində çaylar daha çoxdur. Məsələn, İli çayının qollarını nəzərdən keçirək; təkcə bu çayın sol qolları Çarın, Çilik, Turgen, İssık, Talqar, Keskelen çayları. Yeddi Su torpaqları böyük yeddi çaylar hövzəsini əhatə etdiyindən Jeti Su (Yeddi su) adlanmışdır. Bu çaylar Tyan Şandan başlayıb Balxaş gölünə tökülür. Vilayət həmçinin Balxaş, İssık Kul, Ala Kul, Sasık Kul göllərilə də zəngindir¹⁸⁴. Yeddi Su Türküstanın qədim mədəni ərazilərindən biridir. Eramızdan əvvəl I minillikdə burada Saklar yaşamışlar. İndi Yeddi Su ərazisində qayıqlarda Saklıların çəkdiyi maral, qaban, bəbir, dəvə, keçi rəsmləri qalmışdır. Sakların İssık kurqanından tapıntıları dünyaya bəllidir. Burada dəfn olunmuş Cakin fəvqəladə səviyyədə yetkin olan geyimi onların mədəni inkişafının göstəricisi

¹⁸³ А. Г. Орудина. У порога синих гор, Ставропол, 1983, с.51

¹⁸⁴ Энциклопедический Словарь Брокгауз и Ефрона, т.57, с.454

sayıla bilər. Bu adamın paltarının üstündə 4 min yüksək sənət nümunəsi sayılacaq təkə element - qızıl düymə, pələk, nişan, sancaq, qarmaq və s. Bəzəklər vardır. Kurqan öz tarixi etibarını ilə eramızdan əvvəlki VI-V əsrlərə aid olmaqla bu gün də elm aləmini heyvətlərdə saxlamaqdadır. Bir də Yeddi Suyun qədim sakinlərindən biri Usunlar idi, amma çox döyüşkən xalq olsalar da Hun miqrasiyası nəticəsində ərazicə səpələnib yayılmışlar.

Qərbi Türk xaqanlığı eramızın VI əsridə məhz burada yaranıb çiçəklənmişdi. Qədim türklərin göyün 12 bürcü və ilin 12 ayının sayına görə illəri heyvanların adı ilə adlandırması ənənəsi burada yaranmışdı. Bu dövrü təqvimini Mahmud Kaşqari "Türklərin 12 ili" adlandırmışdı¹⁸⁵.

VIII əsrdə isə burada Türkeş və Karluqlar dövləti qurulmuşdur. X əsrdə Yeddi Suda Qaraxanilər dövləti yaranmış, tərəqqi etmişdi.

Yeddi Suya ekspedisiyalar təşkil edən rusları ilk növbədə mədənlər maraqlandırır. XVIII əsrin ikinci yarısında rus alimləri Yeddi Suya ayaq basdı. Yeddi Su torpaqları olan Zaysan, Tarbaqatay, Karatay və Balxaş diyarlarını öyrənməyə girişdilər. Bu səyahətçilər sırasında Prjevalski də var idi. O böyük ekspedisiyaya rəhbərlik edirdi. Yeddi Sudan sonra Tibetə getməli idi. Lakin Karakolda əcəl onu haqladı (1888). Öz arzusuna görə onu İssuk Kulun sahilində dəfn etdilər, Karakol şəhərini isə onun xatirəsinə Prjevalski adlandırdılar.

Rusların Yeddi Su torpaqlarının əməli istilasını tarixi XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu diyar rusların idarəsinə keçdikdən sonra 1867-ci ildə adı dəyişdirilərək (Daha doğrusu, türk sözü Yeddi Su (Jeti Su) ruscaya tərcümə edildi) Semireçye qoyuldu. Bu ada Türkiyə ərazisində (Bin gölün Yedi Su ilçəsi) də rast gəlinir. Ruslarla bərabər daha çox hərbi kazak ailələri bu yeni istila torpaqlarına köçürülmüş və burada Semireçye Kazak qoşunu təşkil olunmuşdu. Kazaklar Qırğızıstan və Qazaxıstanda müstəmləkəçilik siyasətinin dayağı olmaqla bütövlükdə Türkünün istila olunmasında böyük rol oynamışlar.

JETİ SARAY (YEDDİ SARAY) SEMİPALATİNSK

Qazaxıstanda müasir Semipalatinsk vilayətinin mərkəzi. Şəhər coşqun İrtiş çayının hər iki sahillərində salınmışdır.

XVII əsrin başlanğıcında Qərbi Sibirin Rus dövlətinə ilhaq edilməsi başa çatdı. Bu ərazilərdə öz mövqeyini möhkəmlətməyə girişən çar hökuməti Tümen, Tobolsk, Tura, Tomsk və başqa şəhərlərin əsasını qoydu. Bununla bağlı həmin regionları yeni əhaliylə məskunlaşdırmaq lazım gəlirdi.

¹⁸⁵ Mahmud Kaşqarlı. Divani Lügəti türki (çeviren Besim Atalay), I c, s. 344-347

XVII əsrin ilk rübündə imtiyaz sahibləri, rus qulluq adamları İrtiş boyu bərkətli çöllərə axışmağa başladılar. Bura qazaxların oba qurub köç etdiyi çöllər, ovalıqlar idi.

XVIII əsrin başlanğıcında isə istila tədbirləri intensiv xarakter alırdı; çar hökuməti İrtişin yuxarılarına yiyələnməklə Hindistan, Çin, Əfqanıstanla iqtisadi və siyasi əlaqələr yaradıb saxlamaq istəyirdi.

Lakin qazaxlar və çunqar (oyrot) atlıları gəlmə ruslara həmlələr edir, onların irəliləməsini ləngidirdi.

1713-cü ildə Sibirin qubernatoru Mavtey Qaqarin I Pyotra layihə ilə müraciət edərək, Toboldan başlayaraq İrtiş boyunca Yarkəndədək sırasaldı rus qalaları tikməklə istilanı qətiləşdirməyi təklif etdi. Qaqarin çarı həvələndirmək üçün bu torpaqlardakı qızıl qum dənəciklərindən bəhs edirdi¹⁸⁶. Tezliklə Pyotr İvan Buxqoltsın rəhbərliyi altında "Kalmık torpaqlarına yürüş" barədə sərəncam imzalayır. Bu sərəncama görə 1714-1720-ci illər arasında İrtiş boyunca rus qalalarının tikintisinə başlamaq lazım gəlirdi. Çarın tövsiyyəsi ilə Buxqolts Sibirdə əsirlikdə olan bacarıqlı və səriştəli isveçliləri bu işə cəlb etməli idi. Bu ekspedisiya boyunca çox narahat görünən yerli el başçılarını inandırmaq üçün ruslar onlara mədən axtarıqlarını söyləyirdilər. Bu səfər nəticəsində İohann Renat Özünün məşhur "Cunqariya Xəritəsi"ni yaratdı. O Poltava döyüşündə ruslara əsir düşmüşdü.

Ruslar duzlu Yamış gölünə yetişdilər. Bu göldəki duzları çıxarıb Tobola daşımaq üçün Yamışev qalasını tikdilərse də bu kiçik uğurlarla I Pyotru qane edə bilmədilər. Pyotra böyük ölçülü qələbələr lazım idi! 1717-ci ildə polkovnik P.Stupininin başçılığı altında iki ekspedisiya dəstəsi Yamış qalasını möhkəmlətdi; bu qala yaxın gələcəkdə İrtiş boyunda rusların möhkəmlənməsində dayaq məntəqəsi rolu oynayacaqdı.

Köhnə Yeddi Saray qum dağlarının ətəyində yerləşirdi. Polkovnik Stupin hələlik burada hərbi keşikçi qalası tikdi. Qala qədim mədəniyyət ocağı olan Yeddi Saray (qazax dilində Jeti Saray) abidəsinin xarabalıqlarının ərazisində salındığı üçün eləcə rusların başa düşdüyü tərzdə Semipalatka (yəni yeddi + saray, kaşanə) adlanırdı. Bu sarayların divarlarında daş üzərində çoxlu yazılar aşkar edilmişdi. Rus idarəçiləri tərəfindən bu yeni məskəndə qırğızlar və Buxaralılarla ticarətdən ötrü gömrük quruldu. Lakin qum təpələrinin ətəyində yerləşən şəhər bu təpələrin üstündən baxıldıqda ovuc içi kimi görünürdü. Ruslar təhlükəsizliklərini təmin etməkdən ötrü qala üçün yeni yer fikirləşirdilər. Həm də İrtiş daşaraq tez-tez məcrasını dəyişir, daşqından sonra bataqlıqlar sağlamlıq üçün təhlükəli olurdu¹⁸⁷. Odur ki, 1760-cı ildə onun yeni yerə köçürülməsi qərarlaşdırıldı; general Springer yeni qala üçün özü təzə yer seçdi. Qaladan 12 verst aralı olan bu yer onun xoşuna gəldi.

¹⁸⁶ Семипалатинск, Алма-Ата, Наука, 1984, с. 10.

¹⁸⁷ ЭС Т.57, с.454; КГЭ Т. 3, с.473.

1778-ci il mayın 18-də qalanın tikintisi başa çatdı. Qalada ilk pravoslav daş kilsəsi də tikilmişdi.

Çar hökumətinin Cunqar xanlığını tamamilə qırıb məhv etməsiylə (1757-1758) əlaqədar olaraq kalmıqlar canlarını gotürüb sərhəd qalalarına qaçır və rus təbəəliyini qəbul edirdilər. 1782-ci ildə şəhər statusu alaraq əsl türk adının rusçaya tərcüməsi ilə Semipalatinski adlandırıldı və Kolivan canişinliyi Semipalatinsk qəzasının mərkəzinə çevrildi.

Yeni istilalar nəticəsində ərazi böyüdüyündən vilayət təşkil olundu. Əvvəl Semipalatinsk (Yeddi Saray) vilayətində yerli xalqlar: qırğızlar, qazaxlar, tatarlar, uyurlar, özbəklər, mordvalılar yaşayırdılar. Ərazini ruslarla məskunlaşdırmaq məqsədilə ilk olaraq burada sürgünə göndərilmiş məhkumları yerləşdirdilər. XIX əsrin sonlarında çarizmin xüsusi planına uyğun olaraq bu bərkətli diyara kütləvi şəkildə Ukrayna və Rusiyadan bütöv kəndlər köçürülürdü¹⁸⁸.

İÇKİ. EÇKİ BAŞI. KOMMUNİZM

Qırğızıstanın Tyan Şan rayonunda Eçki Başı qəsəbəsinin indiki adı Kommünizm qəsəbəsidir. İlk baxışda mənaca qeyri adi, yanılıcı təsir bağışlayan "İçki" sözünə Kırımın da yer adları içərisində daha çox rast gəlinir. Belə ki, Kırımda İçki, Yuxarı və Aşağı İçki kəndləri, İçki Caiman (Yalman), Kurt İçki, Kırk İçki kənd adları olmuşdur. Təbii ki, sözün arxaik mənası yeni sakinlər olan ruslar və ukraynalılar arasında anlaşılmadığı üçün Kırım diyarında türk adları kütləvi şəkildə dəyişdirildikdə İçki kənd adını onun tam əks mənası ilə əvəz etmişlər; sözü sərəxoşluqla (bu sözü rus dilindəki spirtnoy napitok "spirtli içki") əlaqələndirərkən İçki kəndinin adını Probujdenie ("Oyanış") adı ilə əvəz etmişlər.

Lakin bu söz çox dərin tarixi məzmunla malikdir; içki qədim türk dilində tarixi termin olub, yüksək saray məmuru, əyan-əşrəfləri bildirmişdir. Qədim abidələrin dilində rast gəlinən içgərü və içrə "daxili" sözündən yaranmış, içrək "yaxın adam səmimi dost" mənasındadır¹⁸⁹. Radlovda içki "dost, yaxın dost" mənaları saxlanılmaqla saraya yaxınlaşan və ləyaqəti, etimadı ifadə edən bir səviyyəyə yüksəlmək; dövlət işlərində uca mərtəbələrə qalxan şəxslərə, daha sonra isə hökumdarlara yaxın bəylərə deyilirdi. Qədim moğollarda İçen xan Cucinin oğlu Ordunun tituludur¹⁹⁰.

Azərbaycan dili şivələrində içki, içkin "əziz, istəkli, hörmətli (adam)"

¹⁸⁸ БСЭ т. 23, с.238.

¹⁸⁹ İslam Ansiklopedisi, 5 c, s.208

¹⁹⁰ Малов СЕ. Памятники древнетюркской письменности, М-Л., 1951, с.376

mənasında istifadə edilir. Qədim türklərdə şəraf, şan rütbələrini tədqiq edən prof. Abdulkadir Donuk Mühərrem Erkine, eləcə də Dörfərə əsaslanaraq yazır: Orxon kitabələrində, uyğur mətnlərində və Karahanlılarda saraya mənsub olanların bir rütbəsi içəridəki yəni saraydakı; sarayın iç işləri ilə görevli mənalarında bir ünvan olub, türkçə "iç" kökündən gələn "içre" sözündən törəmişdir¹⁹¹.

İLEK. SOL İLETSK

Orenburq vilayətində şəhər. Vaxtilə Or və İlek çayları arasındakı məhsuldar ərazidə İlek şəhəri məşhur idi. İlek vilayətinin köklü əhalisi qədim türklər: qırğız-qaysaqlar olmuşdur. İlek Qızıl Orda imperiyası dövründə özünün duzu ilə ticarət edirdi¹⁹². İndi adı Sol-İletsK olan şəhər dünyanın ən böyük, həm də yüksək keyfiyyətli duz mədənlərindən biridir. Ərazidəki daş duzu mədənlərinin duz ehtiyatının bir neçə min illərə çatacağı söylənilir.

Çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti əsasında XVII əsrin başlanğıcından Ural kazakları ilə məskunlaşdırılmışdır. 1627-ci ildə Rus dövlətinin xəritəsində - "Böyük Çertyoj" hazırlanarkən orada bu məntəqə və duz mənbələri haqqında belə yazılmışdır: Yayık çayının sol tərəfindəki Tus Tepe dağının altında ona İlek çayı qovuşur. Bizim dildə həmin dağ "Solyanaya qora" mənasını verir, bu dağdan duz çıxarıb əzirlər¹⁹³.

XVIII əsrin başlanğıcından duz mədənləri dövləti çox maraqlandırır; Orenburq qubernatoru Neplyuyev İleko mayor Kublitskinin başçılığı altında ekspedisiya göndərir. Bitib tükənməyən duz mədənləri barədə Peterburqa məlumat göndərilir. Təhlilə göndərilmiş duz nümunələri üzərində Lomonosov özü işləyirdi. Hələlik mədənlər Orenburq kazak qoşunu atamanı Aleksey Uqlitskiyə icarəyə verilir. O, bugünkü şəhərin yerində möhkəm tirlərlə hasarlanmış qalaça salır və məntəqəyə İletsKaya Zaşita "İlek qorunacağı" adı verir. Duz mədənlərindəki ağır işdə katorqaçılar və soldatlar işləyirdilər. Onlar ağır şəraitdə çalışır; duz dağını balta və külünglə çapırdı, bars adlı (bars (türk sözü) ucu şiş yonulmuş və dəmir təbəqə ilə üzəlmiş tir deməkdir) çətin ibtidai dağdıcı alətdən istifadə edirdilər.

Uşaqlığı İlekdə keçən inqilabçı-terrorist Mixail Mixailov xatirələrində (onun atası Duz İdarəsinin baş müşaviri idi) şəhərin cansıxıcı həyatından bəhs edirdi. Samara-Orenburq dəmiryolu xəttinin çəkilməsi şəhəri ayağa qaldırır onun yüksəlişinə səbəb olur.

1865-ci ildə İletsKaya Zaşita İletsK şəhəri adıyla əvəzləndi. Şəhərdə məscidlər və sonradan tikilmiş kilsələr vardır. 1900-cü ildə Daşkənd dəmiryolu

¹⁹¹ Abdulkadir Donuk. Eski Turk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler. s. 18-19.

¹⁹² ЭСт.24.,с.915.

¹⁹³ Города Оренбургской области, Челябинск, 1974, с.229.

xətti işə düşdü; İlek nəhəng duz sənayesi mərkəzinə çevrilməkdə idi. 1945-ci ildə şəhərin adı Soltlets şəkildə dəyişdirilir. Duz sənayesinin mərkəzi olan bu şəhəri kristal duz dağları əhatə edir. Sol-İlets k yaxınlığında İlek və Tuzluk göllərindən də duz çıxarılır. Bu göllərin bərk duzlu suyunda adam batmır; hətta 18 metr dərinliyi olan bu sulara addımlamaq, rahatca gəzmək, dayanmaq mümkündür. Göllərin kənarında müalicə ocaqları-kurortlar salınmışdır.

İlek vilayətinin torpaqlarını İlek və Or çayları suvarır. Məsələlərində isə yerli türklərin dilində "qayın", "karaqay", "terek" (dirək), "qara terek" ağacları və "güzel" adlandırdıqları söyüd bitir.

Özbəkistandakı qədim İlak (İlak) adının da taleyi yarımçıq olmuşdur. Orta əsrlərin çiçəklənən bir şəhəri olan İlak Ahəngəran adlanmağa başladı. Bunun səbəbi İləkin Ahəngəran vadisində yerləşməsi olmuşdur. Ahəngəran "dəmir işi ilə məşğul olanlar və ya dəmirçi" deməkdir. Ahəngəran vadisinin əmək adamları dəmirçilik işi ilə ad-san qazanmışdılar. Beləliklə, şəhərin adı get-gedə Axaqaran, daha sonra Anqren şəklinə düşmüş, Anqren kimi də rəsmiləşmişdir¹⁹⁴.

Beləliklə bu gün Anqren şəklində anlaşılmaz dərəcədə məchul mənaya malik şəhərin adı əslində Ahəngəran "Dəmirçilər" sözündən, Ahəngəran isə qədim İlak adının dəyişdirilməsi nəticəsində meydana çıxmışdı.

İlek sözü qədim "ilig" fəxri ünvanı ilə bağlıdır; ilig-illik "el bəyi", başçı deməkdir. Get-gedə elə türk dillərinin özündə də ilek şəklində (ilek xanları təbiri də vardır) işlənməsiylə formasını dəyişmişdir¹⁹⁵.

İN KİRMAN. BELOKAMENSK

Kırım vilayətində şəhər. Şəhərin qədim İn Kirman adının inen (feil kökü enmək, aşağı enmək) türkçə "mağara" mənası verən sözündə bu məzmun qorunur və kirman "qala şəhər" - Mağara Şəhər deməkdir¹⁹⁶. Belə ki, qala yerləşən qayalarda mağaralar çoxdur və İn Kirman öz adını doğrultmuşdur. Mənbələrdə bu qalanın qədim skiflərin yaşayış məskənlərindən olduğu bildirilir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qalanın X-XI əsrlərdə müdafiə məqsədilə tikildiyi məlum olur. Divarları nəhəng kvadrat daşlardan hörülmüşdür. İn Kirman bu yaxınlardək öz adıyla yaşayırdı. Kırımın türk adlarının ucdantutma dəyişdirilməsi atəş-alovundan bir möcüzə kimi kənar qalmışdı. Lakin İn Kirman adını 1976-cı ildə dəyişdirərək Belokamensk (Ağ Daş) adlandırmışlar. Buna baxmayaraq İn Kirman adı İn Kirman vadisi, İn Kirman zirvəsi, İn Kirman dəmiryolu stansiyaları adında

¹⁹⁴ История новых городов Узбекистана, Ташкент, 1976, с.110.

¹⁹⁵ Büyük İslam tarihi, İstanbul, 1992, 6 c, s.170

¹⁹⁶ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь, М., 1966, с.157.

saxlanılmaqdadır.

XV əsrin başlanğıcında Kırım feodal knyazlığının mərkəzinə çevrilmişdir. İn Kirman da digər hər b qalaları kimi II Bəyazid zamanı hər b qalası olaraq yeniləşdirilmişdir. Qala qayalarda çapılmış enli xəndəklərlə əhatə olunmuş, Kazıklı Özen çayı kənarında qırmızı alaca rəngli yalçın, iri qayalar üzərində yapılmışdır. "Qala üç adam boyu hündürlükdə divarlarla əhatələnib. Qiblə və cənub tərəf dərin uçurumdur, baxılmağa cəsərət edilməz", - deyə Övliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə yazır. Yənə onun yazdığına görə aşağı kəndlərdə yaşayan xalq gəlib qorxulu vaxtlarda bu qalaya sığınarmışlar. XVII əsrdə Kırımda olmuş italyan səyyahı Emiddio Dortelli d'Askoli (o, 10 ildən artıq Kırımda yaşamışdır) yazırdı ki, türk şəhəri İn Kirman olduqca böyük şəhərdir və Qara dənizin cənub sahilləri ilə ticarət yolu bu şəhərdən keçir. Lakin həmin əsrin birinci yarısında kazak çarqınçıları İn Kirmanı dağıtdılar; bir sıra türk qalaları kimi qısa müddətə də olsa belə ona sahib oldular¹⁹⁷.

Övliya Çələbi bu diyarı gəzərkən şəhərin öz adını aldığı həmin məşhur mağaralardan bəhs edir: Qalanın altındakı qayalarda yüzlərlə mağaralar var ki, hər birinə min-iki min qoyun sığar. Bu mağaraların içi küçə-küçə yollardır. Hündür qayalardakı sıra-sıra mağaraları görəndə dəhşətə gəlirsən. Övliya Çələbi qalada möhtəşəm məscidlər, məktəblər, şəhidlər qəbristanlığı gördüyünü yazır. Kırımın tarixi kimi təbiət gözəllikləri də onu valeh edir: Qaladan kənarında Nurəddin Sultanın (Kırım xanının vəliəhdi-müəllif) bağ içində elə bir sarayı var ki, sanki bu dünyanın cənnətidir.

Artıq XVII əsrdən Qara dənizə sahib olmaq üstündə Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında Kırım uğrunda təxminən yüzillik inadlı mübarizə başlayır. Bu mübarizə XVIII əsrin 2-ci yarısından xüsusilə kəskin xarakter almağa başlayaraq rus silahının gücüylə sona çatır. Kırım xanlığının müqəddəratı faktiki olaraq həll edilmiş sayılır. 1783-cü il aprelin 8-də II Yekaterina hökuməti Kırım yarımadasının, Taman yarımadasının, bütün Kuban ərazilərinin Rusiya hökmü altına alındığına dair manifest elan etdi.¹⁹⁸

...In Kirman qalası Kiçik Qaynarca sülhündən (1774) sonra hər b qalası kimi öz müdafiə qabiliyyətini itirdi və dağılmağa üz qoydu.

¹⁹⁷ Веникеев Ф.В. Севастополь и его окрестности, М., Искусство, 1986, с.160.

¹⁹⁸ Петров Б.,Новиков Н. Ялта. Очерк-путеводитель, Симферополь, Таврия, 1977, с.10.

İRƏVAN

İndi Ermənistan respublikasının paytaxtı olan Yerevan (İrəvan) şəhərinin tarixi məhz türk xalqının tarixi ilə bağlı olmuşdur. Tarixən Çuxur Səəd bəylərbəyinin inzibati mərkəzi olmuş, Zəngi çayının sahilində türk qalası kimi tanınmışdı. İlk dəfə adı VII əsrdə (607-ci ildə) çəkilir¹⁹⁹. Vaxtilə bu şəhərin əhalisi daim türklərdən ibarət olmuşdur. Bunu şəhərdə olmuş səyyahlar, rəsmi yolçular öz qeyd və gündəliklərində daim göstərmişlər. Ermənilərin şəhərə axını digər bölgələrdə olduğu kimi Türkmənçay müqaviləsindən sonra başlamış və dərhal geniş vüsət almışdı. Şəhər və eləcə də şəhəratrafi yer, obyekt, sahə-ərazi adları türk dilində olmuşdu. Misal olaraq İrəvanda tarixi məhəllə adlarını "bərpa etməklə" göstərə bilərik adları: Təpəbaşı, Dəmir Bulaq, Toxmaq, Sabunçu, Yoncalıq, Bөрkçülər, Zal xan meydanı; məscid adları: Göy Məscid, Zal xan Məscidi, Qala Məscidi, Şəhər Məscidi, Novruz Əli Məscidi, Günlüklü Məscid, Gumbəzli Məscid, Hüseyinli Məscidi, Hacı bəy Məscidi və Qanlı Təpə, Üç Təpə, Qızıl Təpə... və daha onlarca şəhərdaxili adlar təmizcə türkcədir²⁰⁰. Şəhərdə qədim türbə kitabəsində Əmir Səidin və onun oğlu Pir Hüseynin, habelə Qaraqoyunlular sülaləsinin digər üzvü Qara Yusifin (1410-1420), habelə oğlu Pir Budağın hökmdarlığından danışılır.

Şəhərdə sırf Şərq memarlığı üslubunda tikilmiş binalar içərisində Xan Sarayı xüsusilə diqqəti cəlb edirdi. 50-ci illərdək ondan konyak zavodunun anbarı kimi istifadə etsələr də nəhayət onu söküb həmin tarixi abidəni birdəfəlik məhv etmişlər. İndi İrəvanda bir vaxt onun əsas əhalisi olan bir türk belə yaşamır. Bunun kimi də İrəvanın türk tarixi adından Yerevan adına keçməklə sanki tarixi həqiqətin üzərinə də qara pərdə çəkdilər. Əslində hər biri yaxın olan, doğma olan adların cərgəsinə daxildir: Şirvan, Ərkivan, Karaçıvan (Ordubad yax.), Naxçıvan, Ağvan, İrəvan...

Y.V.Çəmənzəminli "On beş gün Ermənistanda" adlı yol qeydlərində (1935) yazır: "Zəngi çayının kənarında qədim İrəvan qalasının izləri durur... Övliya Çələbinin təsvir etdiyi Fərhad paşa və Toxmaq xan qalaları və şəhərin sabiq üç dəmir darvazası təbiidir ki, bu gün yoxdur. Xan Sarayı və Zərbxana da məhv olub getmişdir." Ədib sosializm təntənəsinin şıdırgı sevincində bu şəhərin yaraşığı olan qədim məsciddən söz açır: İrəvanın görkəmli asari-ətiqələrindən olan Göy Məscidə tamaşa etdik. Lacivərdi çinilərdən yapılmış qübbəsi, incə minarəsi və qapı cəbhəsi olduqca gözəldir. Mərmər mehrabı zərif işlənmişdir. Uzun çərgül səhnin o başında cameyə qarşı incə bir mədrəsə tikilmişdir. Ortada bağ və hovuz var. Səhnin iki tərəfi hücrələrdir. Abovyan bağçasının yanında bu tərzdə bir mədrəsə də qalmışdır..." Çəmənzəminlinin vəcdlə təsvir etdiyi Fərhad paşa və Toxmaq xan

¹⁹⁹ Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, s.335.

²⁰⁰ Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı. Gənclik, 1995, s.14.

qalaları İrəvanın bütün tarixi boyu Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinə mənsub olan vilayətlərdən biri olmasına işarət edir. Vilayətin qurucu əmirilərindən olan Toxmaq xan ləqəbli (əsil adı Ustaclı Şahqulu oğlu Məhəmməd Sultan) hakimin İrəvandakı abadlıq işləri böyük vüsət almışdı. İndi ki, adın Şaumyan olan gölü ermənilər özü də hələ Toxmaq gölü adlandırmaqdadır. Toxmaq xan sonra İranın İstanbulda elçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Osmanlı vəziri Fərhad paşa isə 1582-ci ildə "Rəvan"a sərdar təyin edilmişdir.

"21 avqustda Zəngi çayının şərq qıyısında Şahbağında Toxmaq xanın sarayı ortaya alınaraq qala salınmağa başladı. 45 gün içərisində daşdan 8 qülləli İç Qala (və ya Narın Qala) ilə 43 qülləli Dışkala, bir karvansara, bir came, bir hamam birlikdə yapıldı. 13 günə qalanı dövrələyən xəndəklər də qazılıb bitirildi. 50 şahitlə mühafizələri və xəzinə quruldu. Rəvan bəylərbəyliyinə əski Kars valisi Dəli Xızır paşa təyin edildi. Vəzarətdən isə Cığaloğlu Yusif Sinan paşa bəylərbəyinin işinə məmur qılındı²⁰¹." Lala paşa dövründə isə 1577-ci ildə səyyahların heyran olduğu mərmər pilləkənlər, fəvvarələr çəkilmiş, bağçalar salınmışdı. Əlbəttə türk mədəniyyətinin yadigarlarının bir çoxu 1679-cu ilin güclü zəlzələsindən dağıldı. Sultan Murad dövrü İrəvan hakimi Fərhad paşa onları təmir etməyə girişsə də daha doğrusu, təzədən tikməli oldu. İrəvan nəinki Qafqazın, habelə Yaxın Şərqlin mühüm və abad şəhərlərindən sayılırdı.

İrəvan xanlığı XVIII əsrdə yaranmışdı. Xanlıq Qırxbulaq, Zəngibasar, Vedibasar, Sərdarabad, Göyçə, Dərəçiçək, Abaran kimi 15 mahaldan ibarət idi. Tarixi İrəvanda böyük əraziləri tutan və sahibi həmişə türklər olan Dəlmə bağları və Cənubi Azərbaycanda Həsənli kəndi yaxınlığında sinəsində 6500 il bundan əvvəlki mədəni həyatın izlərini saxlayan Dəlmə təpə adları qohum tayfanın, dilin, vətənin orta qəhətlərini əks edən qiymətli faktlardandır.

İSAKÇI. İNDİ: OBLUSİTSA. RUMİNİYADA ŞƏHƏR

1711~cı ilin fevralında başlayan müharibədə Pyotr qanadı altına aldığı və istədiyi an türklərin üzərinə qısqırdığı Don kazaklarına və kalmıqlara Kırımın qapısı olan Or Kapını (indiki Perekop) tutub müharibə gedişində tatarların türklərlə birləşməsinə mane olmaları haqqında sərəncam verdi. Baş hərəkət Balkanlarda cərəyan edəcəkdə. Rus qoşunlarının əsas qüvvələri bu kompaniyada Purutu keçib İsakçı qalasını ələ keçirməli idilər. Bu müharibədə biabırcasına məğlub olan rus qoşunları İsakçı istəsələr də tuta bilmədilər²⁰².

²⁰¹ Dr.M.Fahrettin Kızıoğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fethi (1451-1590), Ankara, 1998, s.255, 347.

²⁰² Вах: Бесровный Л. Г Русская армия и флот XVIII веке, М., 1958, с. 220

1771-ci ilin fevral-mart aylarında rus ordusu İsakçı şəhərini tutdusa da, əlində saxlaya bilmədi. Çar ordusu qəsbkar ordu idi; rus dövləti də istiləçi dövlət kimi tanınırdı. Böyük rus yazıçısı Turgenevin "Bahar suları" əsərində personajlardan birinin (əhvalat Almaniyada baş verir) təsəvvürüncə "Rusiya əbədi qarlar ölkəsidir, burada hamı şubada gəzir və hamı da hərbcidir, kəndlilər çox üzüyoludur, xalqı çox qonaqpərvərdir" kimi mübaliğəli keyfiyyətləri içərisində "hamı da hərbcidir" hökmü müəyyən əsaslara malik idi: Rus dövləti işğalçı dövlət idi.

İsakçı 1790-cı ildə birdəfəlik zəbt olundu. Beləliklə "30 ekimdə Kili, 16 kasımda Tulça, 25 kasımda İsakçı və 22 aralıkda İsmayıl ruslar tərəfindən işğal edildi. Dunay çayı deltası və Bessarabiya rusların əlinə keçdi.²⁰³

Azərbaycanın öz milli istiqlalını qazanması və dövlət müstəqilliyinə nail olmasında misilsiz rol oynamış Ənvər paşa (Osmanlı dövləti Hərbiyyə naziri) və Nuri paşa (Qafqaz İslam Ordusunun komandanı) qardaşları əslən Dunay ağzındakı Kili şəhərindəndirlər; sonra da onlar "Killioğulları" kimi tanınırdılar. Bu müharibələrdə ana vətəni tərk edən ulu babalarının və ana yurdun xatirəsinə Azərbaycanın xilaskarı Nuri paşa Türkiyədə soyadları qanunu çıxdıqdan sonra özlərinə Killi soyadı götürmüşdü.

İSLAM KERMEN. KAXOVKA

Tarixən çox şöhrətli türk qalası İslam Kermenin bu günkü adı Kaxovkadır; Ukraynada hazırda vilayət mərkəzidir. Dneprin sol sahilində yerləşir. Şəhərin yerləşdiyi ərazi özündə skif düşərgəsi qalıqlarını saxlamaqdadır. Həmçinin türk-qıpçaq nişanələri olan azman daş heykəllər də hələ onun sinəsində qalmaqdadır. Artıq XV əsrin sonlarına doğru Dneprin aşağı axarları üzərində Osmanlı dövlətinin mühüm qalaları yüksəlirdi. Buradan soyqunçu kazakların güclənən quldur basqınlarını qabaqlamaq mümkün idi. Onlardan biri İslam Kermen idi. Qala burada əvvəldən də mövcud olmuş türk istehkamları üzərində yenidən möhkəmləndirilmişdi: 1492-ci il idi. Osmanlının gərilməmiş möhkəm qanadları altında qədim qıpçaq torpaqları azad, köks dolusu nəfəs alırdı...

Pyotrun Azov yürüşü bu yerlərin dinc həyatını pozdu. Fərasətli çar bu səfərə külli miqdar qüvvə cəlb etmişdi: Azov üstünə və ətrafdakı bütöv əraziləri zəbt etməyə sövq etdiyi ordu böyük əksəriyyətlə mordva və mişar tatarları, kalmıqlar, çuvaşlar və s. bu ərəfədə xristianlaşdırılmış təbəələrini və əlbəttə kazakların fəal iştirakı ilə çar ordusu yolu üzərindəki bir çox qalaları yıxıb uçurduğu kimi İslam Kermenini də dağıdıb keçirlər. Lakin Kırımın tam istila olun-

²⁰³ Sadıq Bilge .Osmanlı devleti ve Kafkasya, s. 53

duğu 1783-cü ilədək hələ qalaya "gəlmə" əhali yerləşdirilməmişdi.

1783-cü ildə bu yerlərin intensiv məskunlaşdırılması gücləndi. XVIII əsrin sonlarında isə İslam Kermen artıq yavaş-yavaş ticarət məntəqəsinə çevrilməkdə idi.

1791 -ci ildə şəhərə general M.V.Kaxovskinin adı verildi. Kaxovski 1789-1791-ci il Rus-Türk müharibəsinin iştirakçısı və həm də bu zaman Tavriyanın (Kırım əyaləti artıq belə adlanırdı) hakimi idi²⁰⁴.

İslam Kermenin (Kaxovkanın) Dneprin aşağılarında yerləşməsi tacir və alış-verişçilərin buraya toplaşmasına səbəb olmuşdu. Həm də bol neməti ilə zəngin olan Kırımın çumaklar (arabaçılar) gecə-gündüz duz, balıq daşıyıb aparırdılar. Burada ticarət yarmarkası təşkil olunurdu. Kırım müharibəsində (1853-1856) İslam Kermenin tərcümeyi-halında yeni səhifə açılır: Rus ordusunun cəbbəxanası, müharibənin bir çox arxa ehtiyatı burada yerləşirdi. Şəhərdə yaralılar üçün də çoxlu hospitalar inşa edildi. Kaxovka 1938-ci ildən şəhərdir²⁰⁵.

İSKER. KAŞLIK. SİBİR

İsker (Kaşlık və ya Sibir) - qədim Sibir ölkəsinin şəhəri; XIV-XVI əsrlərdə abad tatar məskənlərindən biri olmuşdur. İrtış çayının sağ sahilində, müasir Tobol şəhəri yaxınlığında yerləşirdi. Şəhərin adının "iski (əski) yer, köhnə, qədimi yer" mənası ilə bağlı olduğunu söyləyənlər də vardır. Bu şəhərdə Sibirin istila edilməsində mühüm rolunu oynayan kazak atamanı Yermak və Sibirin hakimi Kuçum xan (Koçum, Qoçum) arasında qanlı vuruşma olmuşdur. Kuçum Sibir ölkəsini islamlaşdıran hakim olmuşdu. Kuçum xan dövründən türkcə yazılmış bir risalə qalmışdır ki, Rizaəddin Fəxrəddin tərəfindən nəşr edilmişdir²⁰⁶.

Kuçum (Koçum) xanın vaxtında İsker möhkəm qala sayılırdı. 1582-1585-ci illərdəki müharibədə Yermakın kazak qoşunu şəhəri darmadağın edib elə dağıtdılar ki, nə tatarlar, nə də sonra şəhərin idarəsinə sahib çıxan kazaklar İskeri bərpa edib abadlaşdırma bilmədilər. Bu keçmiş gözəl şəhərin xarabalıqları hələ də durmaqda, sonralar "qardaşlıq" adı verilən qanlı işğalın əsil mahiyyətini göstərməkdədir.

İsker şəhərinin müdafiəsində, həmin həlledici vuruşda Kuçum xanın böyük oğlu Ali (Aley) şahzadə də iştirak edirdi. İtiker (Ediger) və Bekbulat adlı yerli xanlar şəhərin müdafiəsində həlak oldular. Bu qələbə çar İvan Qrozniya üç illik Livon müharibəsinin acılarını və onun məhrumiyətlərini unutturdu. "Sibir onun üçün sanki göydən düşdü", - deyərək Karamzin yazırdı. Şəhəri fəth edən

²⁰⁴ История городов и сел Украинской ССР, Киев, 1978, т.3., с.434.

²⁰⁵ БСЭ, т. 11. с. 548.

²⁰⁶ İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 3 c, s.107

Yermaka çar iki zirehli döyüş geyimi, çar çiyindənən bahalı şuba, böyük gümüş ayaq (bado) kimi fəxri hədiyyələr göndərdi. Deyilənlərə görə, bunlar çarın edam etdirdiyi knyaz Şuyskinin xəzinənin nəfinə müsadirə edilmiş əmlakından idi. Elə bu fəxri hədiyyə-zireh və qolçaqlar Yermakın ölümünə səbəb oldu-canını qurtarmaq üçün özünü çaya atan ataman Yermak zireh və bazubəndin ağırlığında boğulub öldü.²⁰⁷

İTKARA. ATKARSK

Saratov vilayətində (Rusiya) şəhər. Tarixi mənbələrdən (Mərkəzi Dövlət Arxivindəki) aydın olur ki, Atkarsk adı 1780-cı ildə İtkara (Etkara) adının dəyişdirilməsi ilə yaranmışdır. Hələ XIV əsrə aid yazılı mənbələrdə İtkara çayı üzərində yerləşən bu kəndin adına rast gəlinir²⁰⁸.

İtkara adı sənədlərdə Qızıl Orda ulusu rəisinin adı kimi çəkilir. Çayın adının da yaşayış məntəqəsinin adıyla əlaqələndirilməsi göstərir ki, bu ad həmin şəxsiyyətin adından daha qədim olmalıdır. Coğrafi adın tərkibinin birinci hissəsi it-et Qaqauzlarla bağlı yer adlarında İteli (indi: Etuliya) rast gəlinir.

Rusların bura ilk gəlişi və məskunlaşma tarixi 1699-cu ildən başlayır. Bu zaman Etkara yalnız xidmət aparan rus soldatlarını ailəsindən ibarət keşikçi slabodası kimi məlum idi. II Yekaterina əsrində ardıcıl baş verən müharibələr nəticəsində artıq rus məskəni kimi abadlaşan Etkara çarıçanın fərmanı ilə şəhər statusu aldısa da 16 il sonra hakimiyyətə gələn çar Pavel bu sərəncamı ləğv edir. Etkaranın şəhər statusu geri götürülür. O, anasının çarlığı dövründə həyata keçirdiyi bütün tədbirlərə rişxəndlə yanaşırdı; bacardığı qədər həyata keçirilən bu işlərin əleyhinə sərəncam verib ləğv edirdi. Bu əmrdən 8 il sonra Etkaranın şəhər statusu yenidən bərpa edilir.

Şəhərin ərazisində qədim mordvalılara aid olan qəbirlər aşkar edilmişdir. Mordvalıların və Volqa tatarlarının burada yaşam tarixi eradan əvvəllərə gedib dayanır. Şəhərin adının tərkibindəki kar qədim türk dillərində "qala, hasar" deməkdir. Karman, (və ya kirman) şəklində türk yer adları sırasında rast gəlinməkdədir. Belə ki, kar sözü mari dilində müstəqil olaraq "şəhər, qala" mənasını ifadə edir. Müqayisə edək: Sktivkar, Çeboskar, Kudımkar və s.²⁰⁹.

²⁰⁷ ТЭС, с.270

²⁰⁸ Город Аткарск, Саратов, 1981, с. 7.

²⁰⁹ А.С. Львов. Из лексических наблюдений - Этимология 1980, М., Наука, 1982, с. 118.

TARİXİN ÖZ YAŞIDI İQRAK KƏNDİ. İQRAK. İQREK

Mahmud Kaşqari "Divani- Lüğətiti Türk"(XI əsr) əsərində Rum (indiki Türkiyə əraziləri nəzərdə tutulur) yaxınlığından Çinə qədər ərazidə yayılmış türk tayfalarını sıra ilə sadalayır və onların coğrafi mövqeyini belə təsvir edir: Əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Mən onları istər müsəlman, istərsə də bütpərəst olsun, sıra ilə Rum yaxınlığından birinci qəbilə Becənək, sonra Qıfçak, Oğuz, Yəmak, Başqırt, Basmıl, sonra Qay, sonra Yabaqu, sonra Tatar, sonra Qırğız - bu qəbilələr hamısı Rum yaxınlığından Şərqi doğru sıralanmışlar. Sonra Çigil. Sonra Yoğma. Sonra İğraq, sonra Çaruq... bu qəbilələr Şimal və Cənub arasında sakindirlər"²¹⁰

Çox vaxt belə əsil adlara etinasız yanaşıyıq. Bir dəfə məndən "bir kənd var, adı İqrek. Belə də ad olarmı?" - deyə soruşdular Bildim ki, söhbət Quba rayonu ərazisindəki İğraq yaşayış məntəqəsinin adından gedir. Sevinirdim ki, Mahmud Kaşqari lüğətinin başlanğıcında sadalanan, sıralanan qədim türk qəbilələri içərisində İğraq var və nə yaxşı ki, onun bir yadigarı Azərbaycana düşüb. Həm də sevinirdim ki, müdhiş addəyişmə kompaniyaları, daha doğrusu, yerli adlara qarşı repressiya bu töhfə, yadigar addan yan keçib.

Quba rayonunda İğraq və Əski İğraq kəndləri var. Onları olduğu kimi də saxlayıb mühafizə etmək lazımdır.

KADI KÖY. KADIEVKA. İNDİ STAXANOV ŞƏHƏRİ

Ukraynanın Voroşilovqrad vilayətində Kamışavaxa çayı vadisində şəhər. Kadı köyü Qızıl Qəbir kurqanı yaxınlığında bir tarixi yaşayış məntəqəsi olmuşdur. 1696-cı ildə kazaklar ataman Qritsenkonun başçılığı altında Kadı köyü ələ keçirirlər.

1830-cu illərdən başlayaraq Donetsk hövzəsində Kadı köy ərazisində daş kömür yataqları işlənməyə başlanmışdı. XIX əsrin 2-ci yarısından və habelə Rusiyada əsrin sonlarında başlanan aclıq üzündən "çörək və iş" axtarmaq ümidi ilə gələn rus fəhlələrinin bu yerlərə axını başlandı. Bu zamandan Kadı köy - Kadievka get-gedə gur sənaye və mədəniyyət ocaqlarından birinə çevrilmişdir. 1937-ci ilədək Kadı köy, 1937-ci ildən Serqo (görməli partiya və dövlət xadimi Serqo Orcenikidzenin şəərəfinə), 40 ildən sonra təkrar Kadievka, 1978-ci ildə isə əmək

²¹⁰ Mahmud Kaşqarlı. Divani lüğəti türk...I c, s.18.

qəhrəmanı, saxtaçı-novator A.Q.Staxanovun vəfatı ilə əlaqədar onun şərəfinə Staxanov adlandırılmışdır²¹¹. Eyni vaxtda Kadı Köy dəmir yolu stansiyası da Staxanov adıyla əvəzlənmişdi.

Kadi (qazi) adıyla bağlı bir çox yaşayış məskəni adı olmuşdur. İske Kadi, Kadioğlu, Kadı Liman (Sevastopol yaxınlığında), Kadı köy (indi Kadıkovka) qəsəbəsi. Övliya Çələbi səyahəti əsnasında ziyarət etdiyi bu kənd haqqında "Kadı Köyü mənzili əhalisi tamamilən tatar müsəlmanlardır. Bağlı-bağçalı, hamamlı, kirəmit örtüklü evləri olan gözəl bir köy" kimi ondan danışır. Kadi, qazi titulu ilə bağlı adlara misal olaraq Tatarıstan ərazisindəki İske Kadi, Hacı Kadi; Acarıstanda Kadioğlu, Bakıda Binəqədi qəsəbəsinin və s. Adlarını göstərmək mümkündür. Bu faktlar həmin torpaqların müsəlman mədəniyyəti bərqərar olan yerlər olduğuna bir sübutdur.

KAFA. FEODOSIYA

Kafa şəhərinin gözəlliyi haqqında məşhur rus yazıçısı Çexov yazırdı: "onun sahillərində 1000 il darıxmadan yaşamaq olar."

Kırım vilayətində 1795-ci ildən şəhər. Uzaq tarixdən Kafa şəhəri həm ticarət, həm də əhəmiyyətli hərbi-stateji liman kimi məlumdur. Genuya hakimi Kafanı onun sahibi olan bir türk bəyindən aldıqdan sonra XII əsrin ikinci yarısında bu qəsəbə yeni gəlmə əhali ilə (əsasən tacirlər) məskunlaşdırıldı və abadlaşdırıldı. Şəhərdə əsil Kafalı olan türklər də yaşamaqda idi. XIV əsrdə genuyalılar mərkəzi Kafa olmaqla Kırımın cənub sahillərini əhatə edən koloniya yaratdı. Genuya tacirləri 13-15-ci əsrlərdə Bizansın dəstəyilə Qara dəniz ticarətini öz əllərində cəmlədilər. 1266-cı ildə Qızıl Ordanın Kırımda müvəkkili Məngü xandan bu məqsədlə Kafanın idarəsinə icazə almışdılar. Kafa bundan sonra onların müstəmləkə mərkəzinə çevrildi. Onlar varlanıb Balaklavanı, Susakı, Kerçi ələ keçirdilər, Karasu çayı üstünə qədər (indiki Krasnodar ətrafınadək) irəlilədilər²¹².

İstanbulun və Trabzonun fəthindən sonra (1461) Osmanlı dövlətində özünün bu itirilmiş torpağı haqqında da düşünülməyə başlandı. Gedik Əhməd paşa (Həsən xan Türkmənin - "Uzun Həsən" in və II Məhəmməd Fatehin nəvəsi) 1475-ci ildə haziran (iyun) ayında üç günlük mühasirədən sonra Kafanı geri aldı. Artıq 1578-ci ildə Kafa bəylərbəylik mərkəzi yaradılaraq "Kafa Əyaləti altı sancağa - Kafa (Taman və Anapa ilə birlikdə), Kerç, Azak, Akkirman, Bonder, Kılburun olaraq bölünməklə iri inzibati mərkəz kimi daha da inkişafa başladı"²¹³.

²¹¹ Стаханов. Историко-краеведический очерк. Донецк, 1978, с.138.

²¹² СИЭ Т.4, с.214

²¹³ Fahrettin Kırzioğlu, s.76.

Şəhərdəki islam-türk memarlıq əsərləri sırasında Kafa qalası mühüm hərbi müdafiə əhəmiyyəti daşıyırdı. Odur ki, Kafaya hərbi qala kimi ciddi fikir verilməyə başlandı. Bu qalanın 1307-ci ildə Osman Qazi bəy yaratmışdı, - deyə Övliya Çələbi qeyd edir²¹⁴. Çariça Anna İvanovnanın göndərdiyi rus qoşunu Minixin komandanlığı altında Kırıma doğru irəliləyirdi. Yaxınlaşan "Şimal fırtınaları" ərəfində 1736-cı ildə Vəli Osman paşa qalanı əsaslı şəkildə təmir etdirib bitirdi.

Türk Osmanlı dövlətinin Qara dənizin şimal sahillərində mühüm liman şəhəri olan Kafanı ruslar yalnız 1783-cü ildə Kırımın tam istilasına nəticəsində bərdəfəlik əldə etdilər və az sonra o Feodosiya ("Allahın lütfü") adını aldı.

Kafa şəhərinin adı türklərdə qafa (kəllə) sözü ilə bağlıdır,-deyə Radlov lüğətində qeyd olunur (2.459). Şübhəsiz, bu mənə şəhərin baş, mərkəz şəhər olması ilə əlaqədardır²¹⁵. Şəhərin qədim adı ruslarda öz mədəni təsiri ilə çoxdan təsiri idi. Kafanın beynəlxalq bazarında Mərkəzi Rusiya satış mərkəzlərinə paylanan malları ilə bərabər buradan türk sözləri də yayılırdı. Belə ki, uzunluq ölçü vahidi olan "arşın" rus dilində Kafa bazarları ilə əlaqədən sonra, əvvəlcə "Kafimskiy arşın" (Kafa arşını) şəkildə görünməyə başlayır. Eləcə də "Kafimskiy jəmçuq" (Kafa incisi), "Kafa torpağı"(müstəqil Kafa əyaləti nəzərdə tutulur) ifadələri rus etimoloqu Maks Fasmerin qeyd etdiyi kimi Kafa ilə münasibətdən doğmuşdur.

Kafa rus idarəsinə keçdiyi zaman şəhərdə 29 möhtəşəm cami var idi. Lakin Kırımın tam istilasından sonra Osmanlı türkləri və Kırımın içərisinə tatarları Kafa şəhərindən Türkiyəyə köç etməyə başladığından bir vaxt gur və izdihamlı zəngin Kafa şəhəri XVIII əsrin sonuna doğru süqut etməkdə idi. 1804-cü ildə aparılan siyahıyaalınmaya görə burada yalnız 3 min 200 türk qalmışdı. Kafa qədim tarixi bir şəhərdir. Hakimiyyət uğrunda döyüşlərdə dalbadal uduzaraq qələbəni Toxtamış xana buraxıb Kırıma çəkilən Mamay xan burada öldürülmüşdü.

XIX əsrdə Qafqazda olan rus yazıçılarının, dövlət məmurlarının və s. əsərlərində, məktublarında, yol qeydlərində Feodosiya yox, bir neçə on illiklər əvvəl dəyişdirilmiş əski türk adı Kafa işlənir. Aleksandr Qriboyedov hətta bu qədim adın büsbütün itirilməsinə və lüzumsuz bir adla əvəz olunmasına təəssüf edir. Alim ədaləti ilə keçmiş tarixi fakta obyektiv yanaşır, 1825-ci il 12.9. tarixli məktubunda bu şəhərdən yazırdı: indicə bütün şəhəri gözdüm, keçmiş Kafanın əsrlərcə yaşı olan hasar divarları və bizim burada bircə günə tikilən dam-daşlarımız əcaib şəkildə çulğalayıb. Amma bilmirəm, qədim coğrafiyaşünasların təsvirindən zorla bəlli olan Feodosiya adı haradan eşilib tapıldı? Və Avropa, eləcə də Şərq salnamələrində böyük gurultu qoparan Kafa adını necə uddu?

Şəhərdə bir çox türk-islam mədəniyyəti abidələrini, o cümlədən memar Sinanın inşa etdiyi Səlimiyyə cəməsinə ruslar şəhəri tutarkən dağıtmışlar. Ən

²¹⁴ Evliya Çələbi. Seyahetnamesi, V-VI c, s. 1629.

²¹⁵ Pars Tuğlaçı. Osmanlı şəhirləri, s. 363.

böyük məscidi isə ruslar hərbi anbara çevirmişlər. Digər məscidləri müəyyən dəyişikliklərlə kilsə etmişlər. Zəngin Kafa evlərinin iç divarları şabalıd, qoz ağaclarından işlənirdi. Divarlara daş-qaşlarla bəzoək burmaq adət idi. Kafa gözəlliyi və mədəni yüksəlişi səbəbiylə "Küçük İstanbul" adlanırdı²¹⁶

KALAÇ

Volqoqrad vilayətində şəhər. Şəhərin adını bir çoxları qalac, kalaç çörəyinin adı ilə bağlayırlar. Bu adla bağlı xalq içində gəzən əfsanələrin qeyri-elmiliyi barədə Lev Uspenski "Söz haqqında Söz" kitabında yazırdı: Kalaç adının necə yaranması haqqında xalq arasında belə bir nağılvəri əhvalat mövcuddur ki, guya bir qız özünün bişirdiyi kalaçla ("kalaç" rus dilindəki türk mənşəli sözlərdəndir, "naxışlı bayram çörəyi"nə kalaç deyilir" - müəllif) yol keçən döyüşçüləri qonaq edir. Elə buna görə də qızın sidqi-ürəklə çörək payladığı həmin şəhər Kalaç adlanır. Əslində isə, daha ağılabatını odur ki, şəhərin adı "hasarlanmış yaşayış məntəqəsi" mənasını verən türk sözü kala sözündən yaranmışdır²¹⁷. Bu adın yaranması barədə xalq içində gəzən "əfsanələr"dən biri də I Pyotrlla bağlıdır. Belə ki, guya çar Azov səfəri zamanı müharibə ərəfəsində təsis etdiyi dəniz flotunu Voronejdən Azova yollayanda elə bu yolüstü şəhərdə kazakların onu qonaq etdiyi kalaç çox xoşuna gəlib və "qoy sizin şəhərinizin adı Kalaç olsun, - deyə arzu etmişdi"²¹⁸. Əlbəttə, bunlar yalnız xalq əfsanələridir və belə uydurma hekayətləri hər bir şəhər haqqında eşitmək mümkündür.

Həqiqətən, Kalaç adının qala sözünün kiçiltmə şəkli olan kalaça, qalaça (rus dilinə uyğunlaşmış şəkli kalaç) sözü ilə bağlılığı göz qabağındadır. Bundan başqa rus dilindəki türk sözləri içərisində olan kalança "binaların dam örtüyünün üstündəki bürc, keşikçi bürcü" mənaları da "qala" məfhumu ilə bağlıdır. Bundan başqa da Kalaç Voronej vilayətində Tuluçeevka çayı (Don çayının qolu) üzərində şəhər, Kalaçinsk Om vilayətində (Sibir) şəhər adı olaraq, eləcə də Don çayı üstündə Bityuq və Xapra çayları arasında Kalaç yüksəkliyi adlarında rast gəlinir.

Kiçik şəhərlərə kalaç deyirdilər²¹⁹ - deyə Qısa Coğrafiya ensiklopediyasında oxuyuruq.

²¹⁶ Город двадцати пять веков, Симферопол, 1971, с. 52.

²¹⁷ Успенский Лев. Слово о словах. Почему не иначе? Лен. 1971, с.287

²¹⁸ Гребцова Т.А. Калачна Дону. Волгоград, 1986, с. 3.

²¹⁹ Краткая Географическая Энциклопедия, т.2, с. 192.

KALCIK. MARIUPOL. JDANOV

Müasir Ukraynada Azov dənizi sahilində şəhər. Azov çayına tökülən Kalcık çayı üzərində ta qədimdən türk qalası olan Kalcık yerləşirdi. Kalcık çayı rus tarixi mənbələrinə adı çəkilən məşhur Kalka çayıdır.

Bu torpağın qıpçaq torpağı, rus hüduqlarından çox uzaq, onlara yad ərazi olması haqqında danılmaz tarixi faktlar mövcuddur. Kalçıq (Kalka) çayı üzərində iki böyük vuruşma olmuşdur.²²⁰ 1223-cü ildə iyunun 6-da rus-qıpçaq birləşmiş qoşunu ilə monqol-tatar ordusu arasında (sənamələrdə bu hadisə belə əks olunub: Çingiz sərkərdələri Poloves (qıpçaq) torpağına girdilər və polovesləri məğlub etdilər. Poloveslər rus torpağına qaçdılar) Bu döyüşdə birləşmiş rus-qıpçaq qüvvələri tam məğlubiyyətə uğradı²²¹. 1380-ci ildə Qızıl Ordada hakimiyyət uğrunda Toxtamış xanla Mamay arasında gedən müharibədəki tarixi Mamay döyüşü. Kulikovo çölündə yenilən Mamay Kalcık sahillərində onun qarşısını kəsən Toxtamış xanla son döyüşə girdi. Bu döyüşdə də yenilən Mamay çəkilib Kırıma sığındı və Kafa şəhərində öldürüldü²²².

Döyüş gedən ərazi skif abidələri qrupu sayılan "Daş Kurqan" məzarlığının əhatə edirdi; Kalcık çayına yaxın axan Karatış çayı boyunca 100 hektarlıq bu hərbi meydanı döyüşdən qabaq qıpçaq-rus sərkərdələrinin əlverişli düşərgəsi idi.

... Rus dövlətinin sələfi olan Kiyev Rus dövləti dənizlərdən kənar bir quru dövləti idi. Sonralar əsrlər keçsə də, Rusiya dəniz dövləti olmaqdan hələ çox uzaq idi. Hər şeydən əvvəl daha yaxın və daha sərfəli olan Qara dənizə çıxmaq lazım idi. Lakin Qara dəniz də hələ əzəli türk dənizi olaraq qalmaqda idi. Vaxtilə I Pyot-run zəbt etdiyi, lakin əlində saxlaya bilmədiyi bu torpaqlarda gələcəkdə Yekaterina bacarıb möhkəmlənə bilir. Kalcık və bütün Azov boyu ərazilər 1768-ci ildə başlanan Rus-Türk müharibəsi gedişində ruslar tərəfindən istila olunmuşdu.

Yekaterinanın göstərişi ilə 1770-ci ildə hələ müharibə bitməmiş qubernator Çertkov (Lev Tolstoyun dostu və həmfikiri Çertkovun ulu babası) gözəl Kalcık vadisində müharibələrin dağıtdığı qədim türk qalası Kalcığın xarabalıqları üzərində şəhər salır. Yekaterinanın planlarına görə Kırıma doğru irəliləyən rus qoşunlarına yol açmaq, eləcə də dayaq məntəqələri yaratmaq məqsədi ilə bu qədim şəhəri, indi isə yarım xaraba qalanı xristianlarla məskunlaşdırmağı qərara aldı. Bu yerləri xristianlaşdırmaq və yerli türklərin əzmini və iradəsini qırmaq üçün şəhərə yunanlı və erməni ailələri, həmçinin kazaklar köçürülür. Yeni salınan şəhər əvvəl Yekaterinanın oğlu və gələcək rus çarının şərəfinə Pavlovsk adlanır. Lakin şəhər

²²⁰ Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды, М., 1975, с.228.

²²¹ Süleyman Kocabaş. Çarlık Rusiyasının Azak denizi mücadilesi, TD Tarih dergisi, 1992, № 66, s.40.

²²² КГЭ.Т.2.М., 1961, с.20.

böyüdükcə II Yekaterina Kırımı və Azov boylarını yunanlaşdırmaq məqsədilə bu yerlərdə digər bir çox türk şəhərlərinin adlarını yunan adlarıyla əvəz etdiyi kimi bu şəhərin də adını 1780-cı ildə Mariupol (gələcək çar I Pavelin arvadı Mariya Fyodopovnanın şərəfinə) şəklində dəyişdirir.

Şəhərdə yerlilər, yəni yaxın ərazilərdən köçürülmüş və yenidən xristianlaşdırılmış türklər üstünlük təşkil edirdilər. Onlar özlərinin əvvəlki yaşayış məskənlərinin adlarını köçürüldükləri burada saldıqları məhəllələrin adında saxlayırdılar. Karasu kvartalı-Karasevka; Gözlev; Kafa kvartalı şəhərdə həmin bölgələrdən köçürülmüş türklərin covğaları, məhəllələri idi. Şəhərin türk-tatar əhalisinin xristianlaşdırılması artıq XIX əsrin ortalarına doğru başa çatmaqda idi. Bu şəhərdə doğulan rus rəssamı Arxip Kuinci (əsil adı Kuyumçu) öz mənzərə şəkillərindən birini "Kalcık çayı mənzərəsi" adlandırmaqla Kalka adı ilə məşhur olan çayın həqiqi adını xatirələrə gətirmişdi.

...Türk şəhəri Kalcık rus istilasından əvvəlcə Pavlovsk, ardınca Mariupol adıyla əvəzlənmişdir, Sovet hakimiyyəti illərindən Kalcığın sahilində istirahət evləri, sanatorilər tikilmişdir; Kalcık Sovet dövlət və partiya rəhbəri Jdanovun vətənidir. İndi şəhər bu görkəmli dövlət xadiminin xatirəsinə Jdanov şəhəri adlanmışdır.

KALE MEYDAN İNDİKİ BELQRADDIR

Müasir Belqrad (Beoqrad) Serbiyanın paytaxtıdır. Vaxtilə Kale Meydan (Belqrad) Avala dağının ətəklərində Sava çayının Dunaya töküldüyü yerdə qədim şəhər olmuşdur. Qərbi Avropadan Yaxın və Orta Şərqlə gedən mühüm su və quru yolların üstündə yerləşir. Əvvəlcə Kale Meydan XII əsrdə güclü dövlət kimi tanınan Bizans hakimiyyətində qalmış, sonra əski türklər olan xristianlaşmış bolqarlar, macarlar və türklər idarə etmişdi. 1427-ci ildə sərhəd-keşikçi məntəqəsinə çevrilmişdir. 1456-cı ildə qala altında Sultan Məhəmməd Fatehin qoşunları görünür. 1521-ci ildən türk qalası, 1918-ci ildən isə serb-xorvatlar və slavyanların paytaxtıdır. Sərhəd şəhəri olmaq səbəbiylə Osmanlılar tərəfindən "darül-cihad" deyərək vəsf edilmişdir. Belqrad Osmanlıların Avropanın içrilərinə doğru yapacaqları fəthlər üçün mühüm bir hərbi baza sayılırdı. Hərbi yürüşdə ölənlər sultan Qanununun cənazəsi buraya gətirilmişdi və Hunkar təpəsi deyilən yerdə namazı qılınmışdı; II Səlim də burada biət edilmiş, III Mehmet də Macarıstan səfərində bu şəhərdə dayanmış, buradan hərəkətə keçmişdi. Artıq 1536-cı ildə şəhərdə 4 camii ətrafında qurulmuş 4 müsəlman məhəlləsi vardı. 1560-cı ildə müsəlman məhəllələri 16-ya çatmışdı. Həqiqətən Belqrad (Beoqrad "bəyaz şəhər") böyük bir qərargaha dönmüşdü. 1878-ci il Berlin Andlaşmasıyla rəsmən qurulan

müstəqil Serbistanın paytaxtı elan edilmişdi²²³. Rus çarizminin həmişə möhkəmcə qızıışdırdığı və həmişə yerindən oynatdığı Balkan xalqlarının üsyan mərkəzi olmuşdur. 1806-cı ildə Rusiya imperiyasının dəstəyi və yardımı ilə üsyanlar başlamış, nəhayət 1830-cu illərdə Osmanlı dövlətinin idarəsindən çıxmışdır.

Şəhərin əsas tarixi qaladan başlayır; qala təpə üzərindəki hamar və yastı zirvədə salındığına görə "Kale Meydan" adlanmışdı. İndi həmin qalanın qalıqları üzərində Muzey təşkil olunmuşdur²²⁴.

Şəhərin üzərində yerləşdiyi Sava çayının adı da su mənasını verən "sav,suv" (məsələn; Sevs, Sevan kimi sözlərdə saxlanılır) sözü ilə bağlıdır. Avala dağında rus əsgərlərinə abidə qoyulmuşdur. 1950-ci illərdə "Yeni Belqrad" adlı yaşayış massivləri salınmışdır.

Şəhərdə XVII əsrə aid məscid - uzun müddətdən bəri kandarına ayaq basılmayan, qapısı kilidli Bayraqlı Cami, qədim bağ, qala istehkamları, bürc və qüllələr; XVIII-XIX əsrlərə aid hələ də yaxşı saxlanılmış evlər qalmaqdadır.

...O camidən, indi səssiz-sədasız minarələrdən yenə azan səsi gələcək, səssəsi verəcək müəzzinlər... Gələcək o vaxt.

KALINCAK. İNDİ ARMYANSK

Kalıncaq Kırım vilayətində tarixi bir kənd olmuşdur. Kalıncaq (bəzi mənbələrdə Kanlıcaq şəklinə də rast gəlinir) Or Kapıdan (müasir Perekop) azca arlıda yerləşirdi. Kırım tatarları öz şəhərlərinə qürur və fərəhlə Fərəh Kirman da deyirdilər. Kırımın tam istilasına nəticəsində dağılıb tarmar olunmuş Or Kapıda 1783-cü ildə (qala bu zamandan Perekop adlanmağa başlamışdı) erməni və yunanları yerləşdirdilər. Or Kapıdan 7 km. aralıda yerləşən Fərəh Kirman Armyanskiy Bazar (Şərqsayağı) adlandırıldı²²⁵. Bu şəhərciyin belə adlanması XX əsrin başlanğıcınadək davam etdi. İndi qəsəbə Armyansk adlanır.

Hammerin (Baron Jozef fon Hammer Purqstan) "Böyük Osmanlı tarixi"ndə oxuyuruq: "1701-ci ilin ocağında Qazı Girey Bağçasaraydan çıxıb gələrək Fərəh Kerməndən çox uzaq olmayan Kanlıcıda ordugah qurdu"; "Or Kapı istehkamları Kalıncaq istehkamları adlanırdı" və s²²⁶.

Rus ordusunun Kırımı ilk dəfə işğalı zamanı (1736-1739) ilk zərbə də Or Kapı və Kalıncaka (və ya Kanlıcaka) dəyir.

Feldmarşal Minixin komandanlığı altında rus ordusu 12 ağır süvari, 15 piyada, 10 milis (xalq hərbi birlikləri) alayı, 10 yüngül süvari taburu, 15 Don

²²³ Вах: İslam Ansiklopedisi, 5 c, s. 408

²²⁴ СИЭт. 2, с. 215; СЭСс. 122

²²⁵ Никонов Краткий топонимический словарь,с.32.

²²⁶ Вах: а.к.э.VII с. s.43, 45

kazakı alayı, 4 min Ukrayna kazakı, 3 min Zaporojye kazakı, nəticədə 54 minlik qüvvə ilə hərəkətə keçdi. Or Kapı istehkamları ələ keçirildəndən 48 saat sonra Or Kapı qala-şəhəri də işğal edildi. Bu qanlı yürüşdə rus ordusuna ən böyük köməyi kazaklar göstərdi. Təsadüfi deyil ki, imperiyanı bərk qorxuya salan Puqaçov üsyanında fəal şəkildə iştirak edən kazaklardan üzü dönən II Yekaterina 1774-cü ildə Zaporojye Seçini dağıdanda kazaklar çariçəni onların yaxşılıqlarını, haqq-səylərini görməməkdə qınadılar. Rus ədəbiyyatında bədii realizmin banilərindən olan N.V.Qoqolun əsərlərində buna işarələr vardır. Burada kazaklar Rus çarı və dövləti qarşısında öz sədaqətləri ilə öyünür, "sənin ordunu Perekopdan keçirən və sənin generallarına Kırımlıları kəsib-biçməkdə kömək edən, türklərlə həmişə xoş münasibətdən qaçıb sənə meyl edən biz olmadıqımı?" - deyərək rus taxt-tacına xidmətlərini yada salırdılar. (Bax: Qoqol "Milad gecəsi") Əlbəttə, Yekaterina daim bu davakar qövmdən "üzüyola" bir qüvvə kimi istifadə etmək istəyirdi; indisə onlara sadəcə bununla dərs vermək niyyətində idi.

19 aprelə Yekaterina "Tatar dövlətinin sərbəstliyinin sonu çatdı" deyərək bəyanat verdi. Bundan sonra dərhal erməniləri və yunanları Kırımı köçürüb yerləşdirməyə başladılar. Bundan ötrü həmin məntəqələrdən tatarları məcburən başqa yerlərə köçürüdürlər. Lakin tatarlar bu uzun-uzadı müharibələrdən sonra öz acı taleyi ilə heç də barışmaq istəmirdilər. Məsələn, onları Tamarıdan köçürərkən türklər ayağa qalxdı. Ruslar bu üsyanı qan içində boğdu; onların var-dövlətlərini müsadirə edib tərəflərinə çəkdikləri kalmıklara payladılar²²⁷.

İsmayilli rayonu ərazilərində dağlara sığınmış, əmin-aman bir yamadda Qalıncaq kəndi yerləşir. Rus çarizminin müsəlman ucqarları ruslaşdırmaq siyasətinə uyğun olaraq 1840-cı illərdə bu torpaqlara ruslar köçürülməyə başlayır; Qalıncaqlıların ata-baba ərazilərində gəlmə rusları yerləşdirirlər. Böyük İvanovka kəndi beləcə zühur edir.

KALUQA

Müasir Rusiyada şəhər, eyniadlı vilayət mərkəzi. Kaluqa Oka çayının dik sahilində salınmışdır. IX əsrə aid (859-cu il) sənədlərdən xəzərlərin burada hakim olduqları məlumdur. 1117-ci ildə isə Vladimir Monomaxın Kaluqaya hərbi yürüşü göstərilir. Kaluqanın salınma tarixi məlum deyil. XIV əsrdən ondan tez-tez bəhs edilir. Kaluqa adına ilk dəfə Litva knyazı Olgerdin 1371-ci ilə aid fərmanında rast gəlinir. Bundan sonra rus tarixi qaynaqlarında, məsələn, 1389-cu ilə aid sənəddə Dmitri Donskoyun oğlu knyaz Andreyə vəsiyyətində adı çəkilir²²⁸. Adətən elə bu vaxtı da Kaluqanın tarixinin başlanğıcı hesab edirlər (1971-ci ildə şəhərin 600 illiyi

²²⁷ Hammer. *Büyük Osmanlı tarixi*, 7 c. s. 423.

²²⁸ *Энциклопедический Словарь Брокгауз и Эфрона*, т. 14, с. 90.

qeyd olunub). Əslində Kaluqa torpaqları qədim yaşayış məskənlərindən sayılır. Bir neçə min il bundan əvvəl ilk sakinlər burada görünmüşlər. Bunları ilk insan düşərgələri, kurqanlar, məzarlıqlar, əski şəhər yerləri, qədim məntəqə qalıqları sübut edir.

Şəhərin hərbi funksiya oynadığı tarix Qızıl Orda dövründən başlayır. Çox güman ki, Kaluqa səlibçilərə qarşı möhkəm əleyhidar olan Qızıl Ordalıların litvalılardan qorunmaq üçün saldıdığı şəhərdir.

Qızıl Orda xanı Axmat xan elə burada III İvanla üz-üzə gəlmiş, 1480-ci il 11 noyabrda xan Kaluqanı buraxıb Oka sahillərindən çəkilərək Aşağı Volqaya üz tutmuşdu. 1500-cü ildə Litva ilə açıq müharibəyə girən Moskva barışıqdan sonra 1503-cü ildə Kaluqaya sahib oldu²²⁹. III İvan gələrkən Kaluqanı ortancıl oğlu Simeona vəsiyyət etdi. Onun ölümündən sonra isə 1518-ci ildə Kaluqa qardaşı III Vasiliyə keçdi. Bununla Kaluqa Moskva dövlətinə qatıldı.

Kaluqa sərhəd qalası kimi XVI əsrdə Tula-Kaluqa xəttində yer aldı. Moskva sərhədlərini qoruyan Kaluqa vilayət şəhərləri olan Kozelsk, Peremışl, Meşov, Serpey(sk), Mosol(sk), Tarusa, Vorotinsk, Kremenets, Medın da möhkəm qalalara çevrildilər.

IV İvan Vasilyeviç də Kaluqaya Kırım və Noqay ordalarına qarşı möhkəm sərhəd qalası kimi mühüm əhəmiyyət verirdi.

Kaluqa torpağında ilk monastır və kilsələr də XVI əsdən tikilməyə başlamışdır.

Uzun müddət Moskva dövlətinin cənub-qərb hüdudunda sərhəd qalası kimi qalmaqda idi. 1619-cu ildə Kaluqanı hetman Saqaydaçın ələ keçirmişdi. Kaluqa 1607-ci ildə İvan Bolotnikovun başçılığı altında üsyanın mərkəzi olmuşdur.

Şəhərdə memarlıq abidələri sayıla biləcək binalar-məbədlər yalnız XVII əsrdən salınmağa başlamışdı. Kaluqanın Rus dövləti üçün necə bir əhəmiyyət kəsb etdiyini vaxtilə Moskvadan Kaluqaya uzanan böyük yol sübut edir. Hazırda Moskvadakı Kaluqa adı ilə bağlı küçə, döngə, keçid adları həmin qədim yoldan qalan xatirələrdir.

Kaluqa sözünü müəyyən mənada qala mənasını verən kaluqa "qala qapısı" mənası ilə bağlayırlar. Kaluqa sözü türk-monqol mənşəlidir; xalqa~kalqa~kalqan~kaluqan~kaluqa "darvaza, alaqaşı", "giriş-çıxış qapısı" (zastava) deməkdir. Görünür, bu yerdə keçmişdə tatar zastavası "giriş-çıxış qapısı" yerləşirdi²³⁰. Bununla yanaşı kalqa, kaluqa əski türkcə vəliəhd, monqol-tatarlarda titul, şahın (xanın) böyük oğluna verilən "kalqa" titulu ilə bağlı da ola bilməsi ehtimalını da nəzərə almaq lazımdır. Şübhəsiz, vəliəhdin, yəni Kalqa Sultanın öz iqamətgahı, malikanəsi, daha doğrusu, özü hakimiyyətdə olandan əvvəl ona hələ şahzadə ikən məxsus olan saraya, mülk şəhərinə də verilə bilərdi.

²²⁹ Калужский край, кн. I. Калуга, 1976, с. 17.

²³⁰ Мельхеев М.Н. Географические имена, М. Учпедгиз, 1961, с. 41.

Məşhur türk əsilli soylardan olan rus familiyası Kaluginlər zadəgan nəslində bu torpaqla bağlı ailə olmuşdur. Hələ inqilaba qədər bu ailənin Kaluqada mülk torpaqları var idi.

Hazırda Kaluqa Rusiyanın ən iri müasir sənaye mərkəzidir.

КАРКАЙ: VLADIQAFQAZ. TERKBAŞI. TERK QALA. DZAUÇIKAU. ORCENİKİDZE. VLADIQAFQAZ

Vladiqafqaz Şimali Alanyanın (Osetiyanın) paytaxtı. Terek çayı sahilində yerləşir. Rusiya və Gürcüstan arasında Georgievski traktatının bağlanması və Hərbi Gürcüstan yolunun çəkilişi ilə əlaqədar rus qalası kimi öz həyatını 1784-cü ildən başlayır. 1785-ci ildə II Yekaterinanın fərmanı ilə pravoslav kilsəsi tikilir. Vladiqafqazın bu vaxtadək adı Kapkay olmuşdur. Terek çayı ilə Mozdok və Dəryal dərəsi arasında olan dörd qalanın ən möhkəmi Kapkay idi. Qalanın strateji əhəmiyyəti böyük olmuşdu; o, Dəryal dərəsi ağzında əhəmiyyətli keçiddə yerləşirdi. X əsrdə bu yerlərdə olmuş ərəb səyyahı Məsudi eynilə qalanın indiki ərazisində qala gördüyünü bəhs edir. Arxeoloji qazıntılar da VII-IX əsrlərdə burada abad şəhər olduğunu göstərir.

Yerli Qafqaz xalqlarından olan balkarların Terk başı, çərkəzlər və çeçenlərsə Terek kala adlandırırlar. Qalaya ruslar onu tutduqdan sonra 1784-cü ildə Vladiqafqaz adı verdilər²³¹.

Puşkin "Ərzuruma səyahət" əsərində "Biz əvvəllər Kapkay-"Qayaların qarısı" adlanan Vladiqafqaza çatdıq" - deyə bu yeni rus qalasının keçmiş adını yada salır.

Qala 1860-cı ildən (İmam Şamil hərəkatı yatırıldıqdan sonra) şəhərə çevrilmiş, 1863-cü ildən Terek vilayəti mərkəzi, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində isə Dağlılar respublikasının mərkəzi olmuşdur. Bu illərdən başlayaraq şəhərin adı bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir: Terkbaşı-Terkqala-Dzauçikau-Orcenikidze.

SSRİ dağıldıqdan sonra şəhərin qədim tarixi adını bərpa etməyə cəhd edilsə də, 1990-cı ildə əslində şəhərin sonrakı adı -Rusiyanın Qafqazı istila etdiyi zaman qoyulan, xüsusi məqsəd daşıyan adı bərpa edilmiş (Vladiqafqaz "Qafqaza hökm et", yəni "yiyələn"), əvvəlki öz əsil adı yada düşməmişdir.

Şəhərdə Bakı dövlətli Murtuza Muxtarovun şəxsi vəsaiti hesabına tikdirdiyi (1906-1908) məscid qalmaqdadır. Ağa Murtuza Muxtarov buranın yerli

²³¹ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь, с. 311; ЭС, т. 3, с. 279

nüçəbasından general Tuqanovun qızı ilə evlənmişdi; bu məscid onun Terek şəhərinə hədiyyəsi idi. Uzun müddət muzey binası kimi istifadə edilən məscid 1997-ci ildə bərpa edilib fəaliyyətə başlamışdır.

Terek çayı üzərində yerləşən bu şəhərin Terek adı "terek-tirək-direk" - "düz, düppədüz" sözündən olduğu söylənilir. Etimoloq Fasmer isə çayın adının balkar türklərinin dilində terek "iti, coşqun, dəli (çay)" mənası daşdığını göstərir²³².

Türk dünyasının geniş xəritəsində yer adları kimi rast gəlinməkdədir. İrəvan yaxınlığında Aştarak (və ya Astarak), eləcə də Terek adının uzaq, lakin doğma ərs-sədaları Qırğızıstan torpaqlarından Terek, Ak Terek, Kara Terek, Baş Terek, Terek Su, Damğa Terek²³³ toponimləri ilə səsləşir.

Rusların isə Terek torpaqlarına müdaxiləsinin tarixi daha qədimdir. Hələ İvan Qroznı Qreben kazaklarını Terek boyunca qarovul-nəzarət xidmətinə təyin etmişdi.

Bununla da çarizmin Qafqaz torpaqlarına olan maraqlarının dərin tarixi açılmaqdadır.

KARAÇI. KARAÇİNO

Sibirin sinəsində yaşayan türk adlarından biri olan Karaçino şəhərinin adı (Tümen vilayəti, Tobol yaxınlığında) əslində qədim sözüümüz karaçı sözüylə bağlıdır. "Karaçı qədim türkcə vəzifə, titul bildirən söz kimi qarovulçu, mühafizəçi, sadıq xidmətçi deməkdir" deyə Sibirin adlarını tədqiq edən B.V.Valeyev qeyd edir²³⁴.

Şübhəsiz, "gözətçi" mənasında işlənən qaraçı sözü ilk mənasına görə həqiqətən baxmaq, qaralamaq, nəzər salmaq mənası ilə bağlıdır. Müqayisə edək: qaralamaq, qarabaqara (izləmək), qara-qorxu (gəlmək), qara (vermək), qarovul, qarovula almaq (nişana götürmək, hədəfə almaq) və s. mənələrdəki sözlər bütünlüklə baxmaq mənasıyla bağlıdır.

Tarixin müəyyən qədim çağlarında qaraçı, qaraçı boy vəzifələrinin "nazir" mənası verdiyi aydın olur. İstər indi istifadə etdiyimiz nazir (hər fən: "baxan, nəzər yetirən") və ya yeni termin söz "bakan" (nazir) hər biri "baxmaq, idarə etmək, sərəncam vermək" kimi həmin sözün - "göz ilə baxmaq"ın əlavə mənasıyla bağlıdır. Əyan-ayan (əslə ərəbcə eyn "göz" sözündəndir; cəm halda əyan) yüksək

²³² Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка, М., Прогресс, 1987, 4 т., с. 47.

²³³ Словарь географические названия Киргизской ССР, с. 130

²³⁴ О топонимах Сибирских татар, - Советская тюркология, 1986, № 2, с.55.

saray məmuru da "baxmaq" sözüylə əlaqədardır.

Orda xanlıqları dövründə qaraçı yüksək məmur vəzifəsi idi. Tarixdə Sibir hakimi Kuçum xanın "qaraçıbəyi" (naziri) Karaca Kadir Əli bəg (1587-ci ildə öldürülmüşdür) işğalçı Yermaka qarşı vuruşan sərkərdələrdən biri idi.

Abşeron rayonu Pirəköşkül kəndi yaxınlığında orta əsr memarlıq abidəsi olan Qaraçı karvansarası (digər adı Miəcik karvansarası) keçmiş karvan yolu üzərində qərar tuturdu; karvansaranın darvazası üzərindəki kitabədə Şirvanşah Xəlilullahın adı yazılmışdır. Bu abidə haqqında məlum həqiqətlərlə bərabər ASE-də oxuyuruq: "Köçəri qaraçılar burada vaxtaşırı məskən saldıqlarından yerli əhali onu Qaraçı karvansarası adlandırmışdı"(?!). Qaraçı yer adının bu şəkildə izahının səbəbini xalq etimologiyasının ifrat təsiri ilə əlaqələndirmək olar. Bəlkə bu "gözətçi" karvansara Şirvan a daxil olan elçiləri, nümayəndələri, qonaqları qarşılamaq üçün rəsmi adamların dayanacaq yeri olub...

Bu sözə mənbələrdə Orxon kitabələrindən başlayaraq rast gəlinməkdədir. Novosibirsk vilayətində Barabin çölündə yerləşən Qaraçı şəhəri, Çuvaçıstanda Bolşie Karaçinsk, Bryansk vilayətində Karaçev şəhəri, Karaçe Tau "Gözətçi dağı" (Aktübə diyarında) - çox ehtimal ki, adı yolüstü uca dağ olduğu ilə əlaqədardır. Kırımnda vaxtilə olmuş Qaraçı kəndləri (6 kənd) də həmin titul və rütbə ilə bağlı idi. Kırımnda nüfuzlu və hakim böylər olan Şirinlər, Arqunlar, Barınlar, Qıpçaqlar tayfasından çıxan bəylərə Qaraçı bəyləri deyilirdi²³⁵.

Yurdumuzun yer adları içərisində Xaçmaz rayonunda kənd adı, Ağsu rayonu Nuran kəndi ərazisində qədim yaşayış yeri adının tərkibindəki mənalar dediyimiz fikrin ciddliyini artıran faktlardı.

KARAKAŞ. İNDİKİ ADI MOYUY

Çin Xalq Respublikasında (Uyqur MR) olan qədim Karakaş türk şəhərinin indiki adı olan Moyuy - Karakaş adının hərfi tərcüməsidir²³⁶.

Qaraqaşlar - noqay etnik qrupuna aiddir. Tatarıstanda (bu ölkədə Qaraqaş adlı çoxlu kənd vardır) Astarxanın Krasnoyar və Xarabalı rayonunun Seitovka, Ak Saray, Kayanlı, Lançak, Xojetay, Belyaçnoe, Yasın-Sokan, Canay, Padşalık, Aral kəndlərində və Astarxanın Kırkile, Svobodniy qəsəbələrində, İske Kundray, Yana Kundrayda yaşayırlar²³⁷.

²³⁵ Rəfiq Özdək. Türkün Qızıl kitabı, Bakı, Yazıcı, 1993, s.179.

²³⁶ Вах: Географические названия, М, Географгиз, 1962, с.128.

²³⁷ Арсланов Л.Ш. К вопросу о каракашском языке, - Советская тюркология, 1977, №4, с. 73.

Qıpçaq türklərindən və türkləşmiş moğol qəbiləsi olan Manqıtlar tayfa ittifaqına daxil olan noqaylar adlarını XIII əsrdə bu tayfa ittifaqına rəhbərlik edən Çingiz xanın torunu Noqay xandan almışdı. Xəzər dənizinin şimal və şimal-şərqindəki torpaqlar ilə İdil çayından başlayaraq, Kuban nəhrinin şimalına qıdər Xəzər dənizi və Azak dənizi arasında uzanan Dəşti-Qıpçaqda yaşayan noqaylar XVI əsrin ortalarında Böyük və Kiçik Orda olaraq iki yerə ayrıldılar. Böyük noqaylar Aşağı İdil sol yaxası ilə Yayık nəhri arasında. Kiçik Noqaylar isə İdil sağ yaxası ilə Kuban-Azak bölgəsində yaşayırdılar. Qıpçaq türklərinin bir qolu olan Noqaylar - noqay, Qara noqay, Ağ noqay olmaq üzrə üç ləhcəyə ayrılırdı²³⁸. XV əsrdə Qazı Qumuq şamxallığı beş müstəqil bəyliyə ayrıldısa da (Qazı Qumuq, Karakaş, Kara budak, Arpalı, Cenqotay) onlardan biri Kara Kaş adlanırdı. Kara kaş adı beləliklə Çinə yerləşən noqayların qədim tarixinin düzgün anlaşılmasına və bu fikrin təsdiqlənməsinə şərait yaradır. Tatar alimi Səttarov tayfa, nəsil adlarından əmələ gələn yaşayış məntəqələri adları ilə bağlı göstərirdi ki, etnonimlərdən yaranan yer adlarına müvafiq ərazinin etnogenez problemlərinə və etnik tarixinə müəyyən mənada işıq saçıyan coğrafi adların xüsusi bir qrupu kimi baxmaq lazımdır.

KARA SU. YEKATERİNODAR. KRASNODAR

Müasir Krasnodar vilayətinin mərkəzi. Şimali Qafqazın inkişaf etmiş iri şəhərlərindən sayılır. 1920-ci ildə adı Yekaterinodar olmuşdur.

...Kuban torpaqlarının fəthi uğrunda gedən müharibələrin gedişində II Yekaterina kazakların ittifaq təşkilatı olan Zaporojye Seçini pozub qadağan etdi (1775). Artıq Zaporojye Seçini qadağan olduqdan sonra onlar "Qara dəniz kazakları" (Çernomortsı) adlanmağa başladı. Bu müharibədə ucsuz-bucaqsız Osmanlı torpaqlarına yiyələnmiş II Yekaterina yenidən qazandığı torpaqlarda kazakları yerləşdirmək üçün onları iki böyük qoşuna böldü. Püşk atıldı və püşkə görə 1-ci köç Buq çayına qalxmalı, bu yeni torpaqlara sahib olub yerləşməli idi. Kazakların bir bölüyü 2-ci köçlə Taman sahillərinə çıxdı. 1792-ci il idi. Piyada yolla gələn digər bölüklər Eysk qalasına çatdılar. Qoşun atamanı (koşevoy ataman) Çapeqa qanlı savaşıdan çıxmış bu qana həris kazakları Kuban boyuna çatdırdı. II Yekaterina həmin il iyunun 30-da kazak qoşununun Kuban xəttini əldə möhkəm saxlaması məqədilə Kuban boyunda yerləşdirilməsi və bu torpaqların onların daimi mülkiyyəti hesab olunması haqqında fərman verdi²³⁹.

Bu tədbiri həyata keçirməklə Yekaterina ikili oyun oynayırdı. Kazakların

²³⁸ M.Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, s.21.

²³⁹ Бардадым В. Этюды о прошлом и настоящем Краснодара. Краснодар, 1978, с.64.

ittifaqını dağıtdığına görə onların incik ürəklərini ələ almaq və türklərdən yenidən qoparılmış olan bu yerlərdə möhkəmlənmək. Axı, rus mülkədarları qorxusundan barıt qoxusu çəkilməmiş bu torpaqlara gəlməyə cəsarət etmədilər. Bura elə savaşıqan kazakların "əsl yeri" idi.

1793-cü ildə Kuban boyundakı yerlərə yenə püskülə yiyələnən kazakların bir bölüyü ataman Çapeqarın iştirakı ilə Kuban sularının və Kubana axan Kara Su çayının üç tətəfdən qucduğu Karasun kəndini daimi yaşamaq üçün seçdilər. Bu yer yerli xalqların keçid kimi istifadə etdiyi əlverişli bir məntəqə idi. Kazaklar Kuban keçidini bəyəndilər və ona sahib oldular. Həm də keçmiş müharibədən qalan Suvorovun tələsik əllə tikdiyi (1778) qala yaxında idi; bu yer onlara çox etibarlı göründü. Kazaklar özlərinin kuren həyatına (kuren "kazak hərbi düşərgəsi", kazaklara aid "hərbi qışla" deməkdir) aid nə lazım idisə də gətirmişdilər. İndi çox təhlükəli hərbi hüdudda duran Karasu kəndini torpaq bəndlə hasara alıb hündür keşikçi bürcü tikdilər. Həm də o hündür bir kurqanın üstündə salındığından buradan baxdıqda Kuban boyu torpaqlar göz işlədikcə əl içi kimi görünürdü. (İndi müasir Krasnodarda şəhər bağı, vilayət xəstəxanası, kinoteatr məhz Karasu kəndinin həmin ilk kiçik ərazisidir).

Artıq 1794-cü ildə ərazidə 6 qəsəbə salınmışdı; bir il sonra, 1795-ci ildə 1000-ə dək kazak ailəsi burada yerləşdirilmişdi. Bölgə mərkəzi Karasu (Yekaterinodar-Krasnodar) oldu²⁴⁰.

Ataman Çapeqa ilk gəncliyindən bütün ömrünü Rus-Türk müharibələrində keçirmişdi. Oçakov, Hacıbəy (Odessa), İsmayıl uğrunda gedən qanlı döyüşlərdə öz hünəri, eləcə də soyuqqanlılığı ilə ad çıxarmışdı. Baş komandan şəxsən onun cəsurluğuna bələd idi, onu döyüşün çətin nöqtələrinə göndərirdi. Məhz bunlara görə Qara dəniz boylarındakı Osmanlı şəhərlərinin alınmasında fəvqəladə hünər göstərən qan tökən kazakları mükafatlandıran Yekaterina onları Çapeqa kimi sadıq əsgərinə tapşırırdı. 1794-cü ildə II Yekaterina Çapeqanı Peterburqa qəbuluna çağırırdı; onunla ziyafət masasına oturdu. Atamana almaslarla bəzənmiş qılınc verib Rusiyanın sərhədlərini sədaqətlə qorumasını tapşırırdı²⁴¹.

İndi şəhərin yaxınlığındakı Çapeqa stanitsa adı onun xatirəsini yaşadır.

Çapeqa Peterburqdan dönüb yerin adını Yekaterinodar ("Yekaternanın töhfəsi") adlandırdı. Kubana qovuşan Kara Su çayının adıyla tarix boyu Kara Su adlanan kəndin əsl adı²⁴² bu şəkildə unudurulub yaddan çıxdı. 1860-cı ildə Yekaterinodar vilayət mərkəzi yaradıldı.

Yekaterinodarda 1814-cü ildə Yekaterina kilsəsi tikildi. Yekaterinanın

²⁴⁰ Sadik Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya. İstanbul, Eren, 2005, s.159

²⁴¹ Краснодар. Изд. Краснодар. 1968, с.19.

²⁴² Yenə orada. s.19.

xatirəsi hələ yüz il də bu torpaqda yaşamaqda davam etdi. Sovet hakimiyyəti illərində çarın adının heç vaxtlə saxlanılıb yaşadılması ilə razılaşa bilməyən sovet hökuməti bir çox hallarda olduğu kimi Yekaterina adını krasniy "qərmızı" adıyla əvəz edərək şəhərin və ölkənin adının Krasnodar ("qırmızılının hədiyyəsi") adlandırılması barədə fərman imzaladı (1920).

KARASU BAZAR. BELOQORSK

Kırımın Kara Su çayı üzərində şəhər. Şəhərin qalası olmasa da Övliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə yazır: Qarasu ikiqat evli, üstü kirəmitli, bağlı-bağçalı bir şəhərdir. Kırımın tən ortasından axan Qarasu çayı üzərindədir. Qarasu çayı Çadır dağlarından doğub gəlir. Şəhərdən keçib Şah ili kəndində böyüyüb Azak dənizinə axıb tökülür. Şəhərdəki beşi Cümə məscidi olmaqla otuz üç məscid beş mədrəsə burada ümumiyyətlə bilikli adamların çox olduğunu göstərir. Həqiqətən, 16-cı yüzillikdə Karasu Bazar Kırımın ən böyük şəhəri halına gəlmişdi²⁴³.

1736-cı ildə Rusiyanın Türkiyə ilə başladığı müharibənin gedişində Kırımın Yeni Kala, Kafa, Balaklava, Aktıyar kimi Qarasu da möhkəm qalalardan hesab olunurdu²⁴⁴. Həmin müharibədə 1738-ci il iyulun 14-də qızğın döyüşlərdən sonra ruslar Qarasunu tutdular. Lakin sabahı gün Qarasu çayı üzərində ağır döyüş başlandı. Xan qətiyyətli qərar qəbul etdi; rusların ordu təchizatını onlardan ayırmaq məhv etmək, bununla rusları təslim olmağa məcbur etmək istəyirdi. Lakin çoxlu sayda kazakların və kalmıq süvarilərinin köməyiylə tatarları geri oturdular.

O zamandan Qarasu Bazar istila olundu, yerli tatar əhalisi xristianlaşmağa məcbur edildi, habelə müsəlmanlığı zəiflətmək məqsədilə digər yerlərə köçürüldü. 1783-cü ildə isə Kırım birdəfəlik işğal edilib Rusiyaya keçdi. Kırım xanlığı süqut etdi. Kırımın yeni hakimi general-feldmarşal Potyomkin də qərargahını Qarasu Bazarda qurdu²⁴⁵.

Sovet dövrünə qədər adını saxlayan Qarasu Bazar Kırımdan tatarlar kütləvi şəkildə köçürülərkən minlərlə türk yer adları sırasında 1944-cü ildə adı dəyişdirilərək Beləqorsk qoyuldu.

Qarasu Bazar Azərbaycanda XX əsrin ilk türkoloqu Bəkir Çobanzadənin (1937-ci ildə "millətçi" ittihamı ilə güllələnmişdi) ana vətənidir.

Yurdumuzun xəritəsində Qarasu adına müəyyən qədər rast gəlinir. Naxçıvanda Şərur rayonu ərazisində er. əv. I minilliyə aid Qarasu qalası və bu adda kənd, qəsəbələr; Türkiyədə çay adı, Qırğızıstanda (Oş vil.) Kara Su şəhəri,

²⁴³ İslam Ansiklopedisi, 24 c, İstanbul, 2001, s.472

²⁴⁴ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в 18-м веке, М., 1958, с.252.

²⁴⁵ Yılmaz Öztuna. Büyük Osmanlı tarihi, V c, Ötügen neşr., İstanbul, 1994, c.73.

Novosibirskdə (Rusiya) Kara Suk çay və şəhər adı olaraq təsadüf olunur. Təkcə Altay ölkəsində 32 çayın adı Kara Sudur²⁴⁶.

KARAŞAR. KOTELNİÇ

Müasir Kotelniç şəhəri Kirov vilayətində (Rusiya) Vyatka çayının sağ sahilində yerləşir. Ümumrus salnamələrindən aydın olduğu kimi rusların bu torpaqlara yürüşü 1374-cü ildə baş vermişdi. (Qeyd: bir çox mənbələrdə göstərilən 1174-cü il tarixi yanlışdır)²⁴⁷. Həmin ildə böyük qənimətlər ardınca səfərə çıxan rus uşkuynikləri (çoxavarlı quldur gəmilərinə "uşkuynik" deyirdilər) Vyatka torpağına ayaq basdı. Uşkuynik qədim rus dilindəki uşkuy "gəmi, qayıq", əsl türk dilindəki uçkur, uçan, uçar (qayıq) sözündəndir. Uşkuynik Radlova görə "quldur, dəniz qulduru"; uşkuyniçat "piratlıq etmək, soyğunçuluqla məşğul olmaq" deməkdir²⁴⁸.

"Köhnə Bakı" kimi etnoqrafik kitabda da (H.Sarabski, s.212.) göstərilir ki, bəkililər da iki dərli yelkənli gəmiyə uşqun deyərmişlər.

Bu quldur gəmilərində macərə axtaran tamahkar, mənfəətpərəst döyüşçülərlə yanaşı, hətta adlı-sanlı boyarlar, tacirlər də var idi. Onlar da yeni ticarət yerləri, mal mübadiləsi üçün yeni bazarlar, istehlak meydanları axtarırdılar. Onları da - dinc sənət adamlarını da bu yürüslərdə silahlı adamlar müşayət edirdi.

Novqorod salnamələrində göstəriləyinə görə bu yürüslər XIV əsrin 60-cı illərindən başlamışdı. Bu ən çoxu Qızıl Orda dövlətinin zəifləməsi, daha doğrusu, parçalanması dövrü idi.

Onlar tezliklə Vetluqanın ağzına çatıb oradan Vyatkaya döndülər.

Ruslar tezliklə Vyatkanın yuxarı hissəsində Moloma çayının ona qovuşduğu yerdən azca aşağıda salınmış Karaşar şəhərinə çıxdılar. Bu şəhər abad və qədim Çeremis tatarlarının yurdu idi. Ruslar Karaşar şəhərini dağıdıb elə keçirdilər. Şəhərə hakim olub onu öz dillərində Kotelniç adlandırdılar. Vəziyyəti belə görüb Vyatka ölkəsi öz şəhərlərini möhkəmlətməyə, gözlənilən hücumla hazırlaşmağa başladılar.

Moskva dövlətindən başlayan təhlükələr artırdı; udmurtlar, marili və çeremis tatarlarının torpaqları ciddi təhlükəylə üz-üzə idi.

1391-ci ildə Qızıl Orda şahzadəsi Bektutun başçılığı altında tatar qoşunu rus qoşunu ilə üzbəüz gəldi. Lakin "moskallar"dan gələn təhlükə çox ciddi idi.

...Get-gedə mərkəzi Rus dövlətinin formalaşması özü rus xalqının təşəkkülü ilə eyni zamanda baş verirdi. Bununla təcavüz təşəbbüsləri, quldurluq

²⁴⁶ Молчанова О.Т. Торонимический словарь Горного Алтая, 1979, с.153.

²⁴⁷ История города Кирова, Киров, 1974, с. 11.

²⁴⁸ Радлов I, 1727; Шипова, 358-359.

cəhdləri artıq ciddi tədbirlərə-istilalara, uzun-uzadı müharibələrə keçməkdə idi. Bu yolda dəyişmələr özünü tezliklə göstərdi: Vyatka çayı üzərindəki tatarlar ucdan-tutma xristianlaşdırılmağa, buraya geniş miqyasda rus əhalisi köçürülməyə başlandı. Rusların Vyatka (Volqanın qolu) boyunca torpaqlarının fəthi tarixi 1374-cü ildən hesablanır.

Azərbaycanın tarixi soyadları içərisində görünən Qaraşarov adı çox ehtimal ki, karaşar-qaraşar nəsil, soy adı ilə bağlıdır.

KAŞAN

Qədim Kaşan və ya Koşan vaxtilə möhtəşəm Bulqar səltənətinin şəhərlərindən olmuşdur. Kama çayı üzərində yerləşirdi. XII-XIII əsrlərdə iri ticarət mərkəzi hesab olunurdu və Kaşan xanlığının paytaxtı idi. Kaşan bir~birinin ardınca məruz qaldığı istilalar - 1391-ci ildə gəmilərlə gələn rus qaşaq-quldurlarının, nəhayət az sonra 1399-cu ildə isə Böyük Moskva knyazlığı qoşunlarının hücumları nəticəsində dönə-dönə talan olmuşdu²⁴⁹. Belə ki, rusların 1359-1409-cu illər arasında apardığı yeddi böyük işğalçı səfərləri nəticəsində bulqar şəhərləri sırasında Kaşan şəhərinin də böyük təxribata məruz qaldı²⁵⁰. Bu təcavüzkar yürüşlərin nəticəsi olaraq Moskva knyazı Vasilinin vaxtındakı hücumlardan sonra darmadağın olan Kaşan şəhəri tənəzzülə uğrayıb bir daha yüksələ bilmədi. İndi onun xarabalıqları müasir Tatarıstanın Laiş şəhəri ərazisində, Şuran kəndi yaxınlığında durmaqdadır. Buradan indiyədək hələ də qızıl işləməli silahlar, bəzək əşyaları tapılmaqdadır. Kaşan aşağı Kamada gözəl və abad Qızıl Orda şəhəri olmuşdur, o, Kaşan knyazlığının mərkəzi idi. Türk etnonimlərini araşdıran S.Ataniyazov Kaşanın böyük Bayat qəbiləsində bir tirə, nəsil adı olduğunu göstərir²⁵¹.

Kaşan Türkmənistan və Əfqanıstan ərazisindən axan çay adında və İranda qədim şəhər olan Kaşan adında yaşamaqdadır. Xalq şeirində (yanıltmacda) xatırlanır:

Bu mis nə pis mis imiş,
Bu mis Kaşan misisi imiş.

²⁴⁹ Татарский Энциклопедический Словарь, с. 270; История города Кирова, Киров, 1974. с. 31.

²⁵⁰ Böyük İslam tarixi, İstanbul, 1992, 9 c., s. 336.

²⁵¹ С.Атаниязов. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабат, 1988. с. 76

Kaşar. Kaşarskiy

Müasir Kaşar Rostov-Don vilayətinin (keçmiş Temernik) şimal hissəsində Rostovdan 270 km aralıda yerləşir.

Rusların bu şəhərə yiyələnilib məskunlaşması Azov boyu torpaqların fəthi ilə bağlıdır. Çar I Pyotr ikinci Azov yürüşünü qalibiyyətlə başa çatdırdandan sonra müharibələrdə fərqlənən döyüşçüləri səxavətlə mükafatlandırdı. O cümlədən rus silahının qələbəsinə və imperiya torpaqlarının genişlənməsinə canı və qanı ilə xidmət edən kazaklara böyük lütf göstərdi. Azov qalasına hücumda kazak Yeqorov xüsusi hünər və qorxmazlıq göstərmişdi. Bu Pyotrun nəzərini cəlb etdi. O kazakın xidmətini unutmadı. Pyotr hüsn-rəğbətini qazanmış kazak atamanı Yeqorova Kaşar kəndini bağışladı. Yeqorov çarın sərəncamı ilə özünün böyük ailəsini, qohum-əqrəbasını stanitsadan köçürüb bu azad diyara gətirib yerləşdirdi. Köçürülmələr buraya həvəslə gəlirdilər. Torpaq verimli və bərəkətli idi. Sulu torpaq yaşıl donunu heç qışda da dəyişdirmirdi. Odur ki, rusların buraya ayağı açıldı; bu guşə tezliklə gəlmələrlə doldu. Kaşarın yaxınlığındakı Kievskoe, Çerniqovsk, Poltavskoe adları həmin camaatın haralardan gəldiyini onların əsl vətəninin adı olaraq yaxşı çatdırır²⁵².

Bu qədim türk məskəninin adına gəldikdə deməliyik ki, koş "çadır" mənasında hələ Mahmud Kaşqari Lüğətində müşahidə olunur. Kaşar (və ya Kaşir) yaşayış məntəqəsi adının türk dillərindəki "qərargah, düşərgə, dayanacaq yeri" mənasını ifadə edən koş, kuş sözü ilə bağlılığı aydın nəzərə çarpır²⁵³.

Artıq XVIII əsrdə bu aralıqda sərbəst boş sahə yox idi. Kaşar bu diyarda salınan ilk kazak kəndi idi. Tezliklə onun adı rus dili şəkilçisi ilə Kaşirsk şəklində dəyişdirildi. XIX əsrin sonundan başlayaraq aqlıq çəkən Rusiyadan bura, bərəkətli Don çayı boyuna axın-axın aqlar ordusu gəlməkdə idi. Onlar həmişəlik burada qalmağı, məskunlaşmağı qərara aldılar. Kəndlərinin adını da Qolodaevka (Aqlar kəndi) qoydular. Sovet hakimiyyəti illərində bu yaşayış məntəqəsinə fikirləşib nikbin ad verdilər; indi Kaşarda ən iri yaşayış məntəqəsi sayılan bu kəndin adı Pervomayskdır.

1919-cu ilin martında Kaşarda Qırmızı Ordunun "Moskva alayı" çox qanlar tökdü; Sovet hakimiyyəti burada bərqərar oldu.

²⁵² Города и районы Ростовской области, Ростов-на-Дону, 1987, с.193.

²⁵³ Шипова Е.П. Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата. Наука, 1976,с.199; Бушаков В.А.Термины, обозначающие селение и крепости в топонимии Крыма - Советская тюркология, 1985, №2, с.32.

KAŞIR

Moskva vilayətində şəhər. Tarixi eradan əvvəl IV-VII əsrlərə aid olan qədim Kaşir əvvəlcə Oka çayının sol sahilində Kaşir (indi Kaşirka) çayının ağzındakı düzəngahda yerləşirdi. Adı da buradandır. İndi həmin yer Staraya (Əski) Kaşira adlanır. XVII əsrin başlanğıcında Kaşir indiki yerinə - Oka çayının sağına dik yamaca köçürülüb abadlaşdırılmışdır²⁵⁴.

Rus çarı III İvanın vaxtında Kaşir şəhərini Kazan şahzadəsi Məhəmməd Əmin idarə edirdi. Buna səbəb onu göstərmək olar ki, Kazan xanlığının qüdrətindən təşvişə düşən III İvan gizli siyasət işlədərək rus mövqeyinə daha yaxın olan Məhəmməd Əmini dəstəklədi (lakin xan tezliklə bu məkrli planı anlayıb ruslara düşmən mövqeyə keçdi)²⁵⁵. Tatarlarla arası pozulan İvan 1480-ci ildə qəflətən hücum edib Kaşirarı yandırır.

Kaşira Moskva knyazlığının sərhədində Serpuxov və Kolomna kəndləri arasında əlverişli strateji mövqedə yerləşirdi. 1571-ci ilə aid olan sənəddə hələ də tatarların idarəsində olduğu məlum olur. Yalnız 1707-ci ildə I Pyotr zamanında Kaşir şəhəri Moskva quberniyasına daxil edilir. Rusların mühüm sərhəd müdafiə şəhəri kimi əsgəri toplanış məntəqəsi sayılırdı. 1777-ci ildə qəza şəhəri statusu almışdı. Oka çayı üzərində Kaşirdən azca aralı şərqə doğru Baskaç kəndi (indiki adı Kropotov) yerləşirdi. Kənddəki müdafiə qalası XII əsrə aiddir. Kaşir yaxınlığında qədim Koliçevo kəndinin də türk adı Nikitsk olmaqla dəyişdirilmişdir.

Orenburq vilayətində Kaşir və İske Kaşir, Tatarıstanda Yana Koşer, Urta Koşer yaşayış məntəqələri vardır. Türk əsilli rus soy adı olan Kaşirin də həmin adlarla əlaqədardır.

Cənubi rus danışığında işlənən türk dillərindən keçən koşira (mənası mal-qara ağılı, küz, tövlə (müqayisə et: koşara) sözüylə bağlı ola bilər. Nikonov bu mənada Volın vilayətindəki Kamen Kaşirskiy şəhərinin adının da həmin mənbədən olması şübhə doğurmayacağını qeyd edir. "Kaşira (Koşira) türk sözü koşara "ağıl, küz" (heyvanlar üçün) cənubi rus danışığında koşira şəklində rast gəlinir.²⁵⁶ Şəhərin yerləşdiyi Okanın sol sahili maldarlıq üçün çox əlverişli olmuşdur. Eləcə də bu istiqamətdə kuş, koş sözünün daha qədim mənasından - "qərargah, düşərgə" inkişaf edərək yarana bildiyini də ciddiyyətlə qəbul etmək lazım gəlir.

²⁵⁴ Подмосковье. Памятные места в истории русской культуры 14-19 веков, М, 1955, с.36.

²⁵⁵ Бүyük İslam Tarixi, 9 c, s. 351

²⁵⁶ Подмосковье ..., с. 209.

KAZANIN İSTİLASI

Tarixi araşdırmalardan əldə olunan qənaətlər artıq XII əsrdə Kazanın bulqarların gözəl və abad səltənət şəhəri olduğunu yetirməkdədir. Kazanın coğrafi şəraiti də fəvqəladə dərəcədə əlverişlidir: o mühüm su və quru karvan yollarının kəsişdiyi yerdə salınmışdır. Təbii zənginlikləri Kazanın aşib-daşan varlı həyatından, bərəkətindən-bolluğundan səyyahlar da ağız dolusu danışdırlar. Kazan xanlığının geniş ərazilərində tatarlar, moqvalılar, çeremislər, çuvaşlar, votyaklar, abo və arlar, başqurdlar yaşayırdılar. Kazan şəhəri uzun illər Sain Yurt ("şərəfli yurd") adlanırdı²⁵⁷.

...Böyük çara (İvan Qrozniya-rus dövləti onun vaxtında Rusiya, özü isə çar adlanmağa başladı) Kazanı da, Astarxanı da ələ keçirmək vacib idi. Daha doğrusu, niyyət böyük idi; ona Volqa, ardınca böyük Sibir lazım idi. Əslində bu istəkdə "qəbahət"mi var idi? Vaxtilə knyaz Oleq və İqor Svyatoslavoviç də Volqada ağalıq etmişdilər, hətta Xəzərə gedib çıxmış, onun cənub sahillərinə çatmışdılar. Gənc İvan (Qrozni) hakimiyyətə tam yiyələnən kimi 1547-ci ildə (onun qəyyumluqda qalma vaxtı həmin il bitmişdi) Kazana ilk yürüş edir. Lakin tale ilə təbiət birləşərək bu yeniyetmə çarı sınağa çəkir; bütün canlı qüvvəsi Volqada üzərinə ikinci yürüşü idi. Kazan divarları önündə yeni uğursuzluqla üzləşir; buradaca öz gücsüzlüyünü anlayan çar dərək edir ki, səfərlərə necə gəldi çıxmaq olmaz. Bu uzun yol boyu qalalar-dayaq məntəqələri tikmək, bu hərbi düşərgələrə arxalana-arxalana irəliləmək lazımdır. Kazandan az aralıda Zöyə irmağının Volqaya töküldüyü yerdə tatarların Züyə qalasını möhkəmləndirib Sviyajsk qalası adı verir (1551). Bu qala rusların silah və ərzaq deposu vəzifəsini həyata keçirməyə başladı. Həmçinin Volqa keçidləri tutulmaqla şimal tərəflərdən də bəzi mühüm mövqelər ələ keçirildi.

Bu əsnada Sahib Gərayın yerinə yenicə taxta çıxan Kırım xanı Dövlət Gəray xan Kazanlılara kömək üçün Oka çayınadək irəliləyirsə də rusları durdura bilməyir²⁵⁸.

Nəhayət 16 iyulda Moskvadan hərəkətə keçən 150 minlik (qoşun 150 topla təchiz edilmişdir) indi uğurla irəliləyən rus ordusu 30 avqustda Kazanı mühasirəyə aldı. Mühasirə zamanı minalı lağım atırlar; bundan ötrü türk döyüş üsulu olan baştalardan (başnyalar) istifadə edirdilər. Bu dağıdıcı qruplar başlarının üstündə tikilmiş oxların, qaynar qətranın, suyun qarşısını almaq üçün xüsusi qoruyucu dam örtüyünün altında hərəkətə keçirdilər. Belə hücumların birində qalananın mərkəzi ovdanını partladıb şəhər müdafiəçilərini yayın bu qızmar günündə sudan məhrum etdilər. Nəhayət divarların bir neçə yerdən deşilməsindən sonra 2

²⁵⁷ Карамзин Н. История Государства Российского, т. 5. Гл. 1.

²⁵⁸ M.Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, İstanbul, Eren, 2005. s. 49.

oktyabrda ümumi hücumla keçidilər. Kazanın müdafiəsində igidcəsinə vuruşan məşhur ailələrin oğulları - İslam Nank, Başkanda Burun, Süncələ Bahadır, Karamış Oğlan kimi qəhrəmanlar din, vətən uğrunda həmişə ağır mücadilə vermiş ailələrinin şöhrətini bir daha artırdılar. Kazan alındıqdan sonra da çar İvan hələ şəhərə girə bilmirdi. Bundan ötrü Nurəli xan qapısından saraya kimi küçələri meyitlərdən təmizlədilər. İşğalçılar şəhərə daxil olarkən bayraqlarını qoyduqları yerdə müqəddəs ayinlər icra etdilər. "Xaç yürüşü"nü şəhərin təmizlənmiş guşələrində keçirdilər. Bütün küçələrə, yiyəsiz qalmış evlərə müqəddəs su çiləndi indi onlar yeni sahiblərini tapmışdı. Oktyabrın 6-da Cümə məscidi qısa vaxt içərisində Blaqoveşensk kilsəsinə çevrildi²⁵⁹. Zamanın şahidi salnaməçilər açıqca yazır: sağ qalan əhali şəhərdən çıxarıldı; xaçlanmaq istəyən müsəlmanlarsa hələlik türməyə salındı. İnad edənləri güllələdikdən sonra sulara tullayırdılar²⁶⁰.

Kazan xanı iki il əvvəlki döyüşdə öldürülmüşdü. Yurd uğrunda müdafiəyə qalxan əhaliyə xanın dul qadını Suyum Bikə başçılıq edirdi. O, Astarخان əmiri Yusup Mirzənin qızı, "dünya gözəli" titulu almağa layiq fəvqəladə qadın idi. Fəqət ondakı qeyrət heç də zahiri gözəlliyindən geri qalmazdı. Bu füsunkar gözəl "oturanda qadın, duranda erkək" idi.

Suyum Bikə əsir düşür. Yeganə oğlu Ötəmiş Gərayla onu Moskvaya gətirirlər. Bu zaman Ötəmiş Gərayın 7 yaşı vardı; Moskvada balaca şahzadəni xaçlayırlar. Rus bölükləri Kazanətrafi kəndləri qətl-qarətə girişirlər. İstilaçılara qarşı üsyan alovları qalxırdı; Tuqay bəyin oğulları, Hüseyn və Sarıy Batır çıxışlarını ruslar qəddarcasına yatırdılar. Üsyançıları ələ keçirdikləri yerdəcə asır, görk olmaq üçün mütəmadi olaraq ayrıca dəstələri gətirib Kazan Qapılarında dara çəkirdilər.

Kazanın istilası zamanı qırğında ölənlərin qardaşlıq məzarı üzərində elə o zamandan iri bir xatirə daşı - nişangah qoyulmuşdu. 1802-ci ildə tatar əsilzadəsi Q.A.Ötəmişov öz vəsaiti ilə həmin yerdə Cümə məscidi tikdirmiş, iki mərtəbəli, iki salonlu bu məscid Sovet hakimiyyəti illərində məktəb və ambar kimi istifadə edilmişdi. 1990-cı ildən yenidən cami kimi fəaliyyət göstərməkdə və qədimi adını – İskə Taş (Əski Daş) məscidi adını daşımaqdadır.

Kazan qalasının mərkəzindəki Xan Saray kompleksinə daxil olan xanların dəfn olunduğu Xan məscidi, qəbristanlar, mavzoleylər, türbələr, Nur Əli məscidi və s. tikililər Kazan istila olunarkən dağıdılmışdır. Xan məscidinin yerində böyük Dvortsovsya serkov (Saray kilsəsi) tikilmişdir.

Məscidlər dağıdılmağa, məcburi xristianlaşdırmaya başlandı. Dərhal 1555-ci ildə Kazan Eparxiyası açıldı. "Yeni qanunlar" işə düşdü. Məsələn, pravoslavlar və yeni xaçlananlar öz torpaqlarını satmaq hüququna malik idi. Dinini saxlayanların mal-mülkü zorla alınıb xristianlığı qəbul etmiş qohumlarına keçirdi.

²⁵⁹ Алишев С.Х. Казань и Москва, Казань, 1995, с.143

²⁶⁰ Yenə orada, s.145.

Müsəlman xaçlanmış kəndlini işlədə bilməzdi. Kazanda missioner məktəbləri güclənirdi. Artıq bu qatı tədbirlər nəticəsində XVIII əsrin ortalarında çuvaş, mari, mordva, udmurtların böyük əksəriyyəti xristianlığı qəbul etdi.

Məscidlərin dağıdılması kütləvi hal almışdı; 1744-cü ildə Kazan xanlığında mövcud olmuş 536 məscidin 418-i məhv edilmişdi.

Pyotrun rəhbərliyi ilə Azərbaycana və Dağıstana yönələn rus ordusu və flotu Kazanda yerləşdirilmişdi. Kazan admirallığında Pyotrun sərəncamı və bilavasitə iştirakı ilə 200 gəmi və s. nəqliyyat vasitələri tikilib quraşdırıldı. Səfərdə 30 mindən çox Kazan tatarı rus ordusuna qoşuldu. O cümlədən mahir tərcümanlar "tolmaçlar" bu işə cəlb edimişdilər.²⁶¹

Kazan müharibəsinin ideoloqu Maksim Qrek idi. O, hələ 1520-ci ildə pravoslav rus hökumətini Kazan üzərinə müqəddəs müharibəyə çağıran müraciət etmişdi. Kazan onunçün lənətlənmiş şəhər "ilan yuvası" idi. Maksim Qrek 1521-ci ildə çar Vasiliyə yazırdı: biz Kazandan sonra qalan düşmənlərimizlə vuruşacağıq. Kazandan sonra biz onlar üçün daha dəhşətli olacağıq." Maksim Qrek əslən Yunanıstandan idi. Onun düşüncələri və bununla bağlı layihələri bir din ideoloqundan daha çox qəddar bir dinsizin qərəzli fikirlərinə oxşayırdı. Beləliklə, müstəmləkəçi çarla fanatik bir " müəllimin" fikirləri üst-üstə düşürdü...

KAZAR (XƏZƏR). VORONEJ

Rusiyada şəhər. indiki Voronej şəhərinin yerində vaxtilə Kazar (Xəzər) adlı yaşayış məskəni olmuşdur. VII-X əsrlər arası Xəzər xaqanlığının böyük şəhərlərindən sayılırdı. Hazırda arxeoloji və tarixi abidə dəyərində bəhs olunan Kazar şəhərinin xarabalıqları müasir Voronej şəhərinin şimal ərazisində idi. Həmin qədim qalanın yerində indi Qorki adına canotoriya yerləşir. Voronejə aid sənədlərdə Kazar adına tez-tez rast gəlinir. Artıq XVII-XIX əsrlər arası ondan əski şəhər kimi bəhs olunur. Şəhərin ərazisindəki kurqanlardan (eramızdan əvvəl 1-ci minilliyə aid müasir adı Mastyuqin kurqanları olan onlarla kurqan nəzərdə tutulur) zəngin əşyalar aşkar edilmişdir. Şəhər bir tarixi ərazi kimi öz köksündə qədim və yetkin Skif mədəniyyəti nişanələrini yaşatmaqdadır

Kara yaş(nik) məzarlığında kurqanlardan (123 kurqan), qırpaq və sarmat mədfənindən bürünc dövrünə - er. əvvəl III-VI əsrlərə aid tapılmış əşyalar, qədim bəzək nümunələri, gümüş qablar, silah və s. vaxtilə buradakı möhtəşəm mədəniyyətin sirlərini bizə çatdırır.

Artıq 1571-ci ildə şəhərə rus silahlı bölüklərinin basqınları məlumdur.

²⁶¹ ТЭС, с.435.

Nəhayət 1585-ci ildə sərkərdə Semyon Saburovun başçılığı altında buranı zəbt edib Moskva Rus dövlətinin Cənub qalasını tikdilər. Ruslar güclü rəqib hesab etdiyi Kırım tatarlarına və noqaylara qarşı ucaltdığı bu möhkəm ön qaladan onların hərə-kətlərinə göz yetirəcəkdilər. Beləliklə, bu tarixdən başlayaraq Kazar sərhəd qalası kimi Moskva dövlətinin torpaqlarını, onun hüduqlarını mühafizə etmək məqsədilə özünün əlverişli coğrafi şəraitinə görə get-gedə inzibati mərkəzə, nəqliyyat qovşağı, sənaye və mədəniyyət həyatını müvazi yaşayan bir şəhərə çevrildi.

Voronej adının mordva şəxs adı Voroneqdən və ya mordva dilində meşə mənası verən "vir, ver" sözündən yarandığı da söylənilir.

Qədim qıpçaq məskəni olan bu ucqar yer Pyotrın yadına birdən düşdü. Ərazisi başdan-başa çaylarla parçalanmış və meşələrlə zəngin olan bu yer istilacı çara Azova çıxmağa ümid verdi; burada gələcək Azov Rus donanması üçün gəmilər hazırlanmağa başlandı. Şəhərdə ilk kilsə də bu zamandan (1694-1702) tikilmişdi. I Pyotrın 1718-ci il 31 yanvar tarixli fərmanına görə Kazan, Nijeqorod, Voronej quberniyaları tatarları bu meşələrdə gəmi tərsanələri üçün ağac kəsməli. Bu zaman müsəlman tatar, mordva və çuvaşlar pulsuz işləməli, xristian əhalisi isə ödənişli işə cəlb olunmalı idi²⁶².

Voronej və ya qədim Kazar əhalisinin dönmədən xristianlaşdırılmasına başlandı. Xristianlığın yayılmasında sərt tədbirlərdən istifadə edilirdi. Məhz öz coşqun və səmərəli fəaliyyətinə görə Kazarın (Voronejin) ilk yepiskopu Mitrofanıy Voronejski (1623-1703) ölümündən çox sonralar 1832-ci ildə kilsə müqəddəslərindən elan edildi. Çar hökumətinin 1742-ci il 19 noyabr fərmanına əsasən Kazan, Simbir, Astarxan və Voronej quberniyalarında sonradan tikilmiş məscidlər sökülməli və yeni xaçlanan müsəlmanların öz əski inanclarına qayıtdıqları təqdirdə cəzalandırılmalı idi.

Voronejin bütöv yer adları silsiləsi bu günə qədər öz türk məzmununu saxlamaqdadır: Ertıl, Uriv, Kaşir, Kalitva, Kalaç, Bityuq, Mamon... Voronejdə 40 000 hektarlıq məşhur Dəli Orman və ya Teli Orman (öz sıxlığına görə belə adlanmışdır) meşələri vardır.

Tarixçi alim V.Zaqorovski Voronejin tarixinə həsr etdiyi araşdırmaların ayrıca birini bu diyarın yer adlarının tarixinə həsr etmişdi. Burada xüsusi zəngin bir qat təşkil edən türk toponimləri diqqəti cəlb edir: Aydarovo, Elan, Emança (Yamanca) adlı üç kənd və çay adı: Karaçan çayı, Kardail çayı və kənd adı, Kara Dayak (indi: Korotyak), Kurlak çayı və 4 eyniadlı kənd, Mecet çayı və Mecet kəndi, Tokay çayı, Usman çayı və kəndi, Toluçaevka (Dolu çay "gur sulu çay"), Çamlıq çayı, Xava çayı və 3 kəndin adı, Taşlıq çayı və kənd adı...tarixi uzaq Skif tarixilə çulğalaşan Voronejin həqiqətən peçeneqlərinin, poloveslərin, tatarların

²⁶² ТЭС с.223.

yaşayış məskəni olduğunu göstərir²⁶³. Alimin bu saf türk dili nümunələrinin tədqiqi ilə bağlı nəticələri təbii maraq doğurur. Onun qeydlərinə görə Voronej vilayətinin müasir xəritəsində türk yer adları heç də az deyil. Çöllərlə axan çayların çoxu türk adı daşıyır: Kurlak "çay", Kislay "çəşmə", Emança (Yaman çay)... Amma Koroçyak, Toyda, Matira, Osered, Tellerman (meşəsi) adları çox dəyişdiyindən çətinlik törədir²⁶⁴.

Vaxtilə Voronej çölləri "Daş heykəl"lərlə zəngin idi; vilayət muzeyində "Kamennie Babı" adlanan belə hündür, əzəmətli statuyalar mühafizə olunur. Onlar yol kənarındakı kurqanların üstündən götürülmüşdür.

KAZI KIRMAN-YEKATERİNSLAV-DNEPREPETROVSK

Dönə-dönə müharibələrə meydan olan, cəsur türk qalası Kazı Kirmanın yerində Kırım xanı Toxtamış Gəray, (əsil adı Durmuş xan oğlu Doğan xan) bir qala tikdirmişdi. Ona Doğan Qala deyirdilər. (Doğantoğan "şahin quşu" deməkdir) Bu zaman qırpaqları məğlub edib dönən Teymurləng bu qalanı yerlə yeksan edir. Doğan xan qalası belə xarab vəziyyətdə Sultan Bəyazid Vəli vaxtına qədər qalır. Bəyazid qalanın köhnə özülü üstündə bir qala tikdirmiş və ona Kazı Kirman (kazı-qazı türk dillərində "döyüşçü, əskər, şəhid" deməkdir) adı vermişdi. Bu, hər b qalasının daim döyüşlərə meydan olması səbəbiylə belə adlanmışdı.

Bu dəfə də kazaklar qalanı alıb xaraba qoyurlar. Qala təkrar Sultan IV Mehmet zamanında tikilir. Səyahəti zamanı Kazı Kirmana gələn Övliya Çələbi Özü nəhri üzərindəki qayanın üstündə dördguşəli gözəl bir qala kimi ondan bəhs edərək: "Osmanlıda bundan amansız qala yoxdur," – deyərək vəcdlə yazır²⁶⁵.

Yazıçı Aleksey Tolstoy "Birinci Pyotr" adlı tarixi romanında bu torpaqların həmin zamanlara aid tarixi coğrafiyasının real mənzərəsini verməklə türk yer adlarını əbədləşdirmişdi: Orada qədim Oçakov qalası və Kazı Kirman, Arslan Kirman, Şah Kirman kimi möhkəmləndirilmiş türk şəhərləri dururdu.

Qala 1783-cü ildən Rusiyaya keçmiş və Kazı Kirman şəhərinin adı Yekaterinoslav (Ykaterinanın şöhrətləndirdiyi) adı ilə əvəz olunmuşdu(1786). Şəhər bəzi mənbələrdə Koydak da adlanmışdı²⁶⁶. Koydalıq və ya koydak XI-XVII əsrlərdə işlək olan ox növü adı olmuşdur. Rus dilinə keçən türk mənşəli hər b sözlərindən biridir.²⁶⁷

²⁶³ Загоровский В.П. Историческая топонимика Воронежского края, Воронеж, 1973. с.79.

²⁶⁴ Yenə orada, s.276.

²⁶⁵ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII c, s. 335-336

²⁶⁶ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь, с.125.

²⁶⁷ Одитцов Г.Ф. Из истории древнерусских названий стрел. В кн.: Этимология 1983;

1790-cı ildən şəhər planla tikilməyə başlanılmış və genişləndirilmişdir. Şəhərdə şöhrətli knyaz Q.A.Potyomkinin klassizm üslubunda tikilmiş əzəmətli sarayı, daha sonra Böyük xristian məbədi ilk mühüm tikinti olmaqla bu gün də monumentallığını hiifz etməkdədir.

1926-cı ildə Q.İ.Petrovskinin şərafinə adı dəyişdirilərək Dnepropetrovsk qoyulmuşdur²⁶⁸. Q.Petrovski burada 1905-1906-cı illər "I Rus inqilabı" zamanı döyüşçü dəstələri təşkil etmişdi. Bu silahlı bölüklər fəhlə tətillərində iştirak etmiş, onu silahlı üsyana çevirmişdilər.

KERÇ

Kerç - Kırımın şərq hissəsində qədim şəhər; yerli tatarlar Kerç demişlər. Kerçin bir yaşayış məskəni kimi hələ eradan əvvəl XVII-XV əsrlərdə mövcud olduğu göstərilməkdədir. Skif padşahı Savmakın dövründə isə (eradan 100 il əvvəl) Kerçdə mədəniyyətin çiçəklənmə dövrüdür.

Rusların Qara dənizə yiyələnmək arzuları uğrunda nailiyyətləri bu dənizə Kerç boğazı ilə bağlı olan Azaka (Azova) yiyələnməklə əldə oluna bilərdi. Qara dənizə hələ də bir türk dənizi olaraq qalmaqda davam edirdi. Çünkü Qara dəniz uğrunda mübarizələrdə Azak və üzərindəki qalalar ciddi maneələrə çevrilmişdi. Beləliklə, indi maneə olaraq ortada Rusiya və Türkiyə arasındakı sərhədlərin "yumşaq qarnı" sayılan Azak dururdu²⁶⁹. Rusların Azovu ələ keçirməsi səbəbiylə əlaqədar olaraq Osmanlı hökuməti hüdudlarının qorunması qayğısına qaldı; Kerç körfəzində Yeni Kalanı tikdilər.

Osmanlı dövlətinin imzaladığı ən ağır andlaşmalardan olan, çar II Yekaterinanın ömrü boyu mənfəəti ilə öyündüyü Küçük Qaynarca sülhü ilə Qara dəniz artıq Osmanlı dənizi olmaqdan çıxır və tarixdə ilk dəfə Qara dəniz sularına girən Rusiya Qara dəniz və boğazlar yolu ilə Osmanlı idarəsində olan ölkələrlə sərbəst hərəkət imkanı və ticarət imtiyazları əldə edir. Andlaşmanın şərtlərinə görə Qara dənizin şimal qərbindəki Buğ və Dnepr arasındakı sahil şəridi; Kırım yarımadasındakı Kerç boğazına hakim Yenikala, Kerç, Azak dənizi üzərindəki Azak qalaları Rusiyaya verildi.

İtkilər sırasında Kerç də vardır. Kerç nəinki Kırım yarımadasının, habelə dünya mədəniyyətinin ən şanlı nümunələrini sinəsində saxlayan bir sivilizasiya ocağıdır. Kerç yaxınlığında er. əvvəl IV əsrə aid möhtəşəm abidə olan Kül Oba kurqanı (hünd. 21 metr) 1830-cu ildə açılıb tədqiq edilmişdi; abidə elm aləmində ən gözəl və qiymətli tapıntı hesab edilməkdədir. Sahəsindən üzərində

M., 1985, c.124.

²⁶⁸ БСЭ Т.8, с.365.

²⁶⁹ M.Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, s.135.

Skif həyat səhnələri əks olunan elektra (qızıl və gümüşün qarışığı) sənətinə aid edilən zərif işləməli qab, xeyli qızıl əşya aşkar edilmişdir. Bu qızıl nümunələr Skif incəsənəti deyə unikal sənət nümunələri sayılır. Qızıl dəfinə hazırda Rusiya Dövlət Muzeyi Ermitajda mühafizə olunur. Sovet çağlarında qoruq elan olunmalı ikən, əksinə bu abidənin yaxınlığında iri metaltökmə zavodu tikilmişdir.

Tezliklə Kerçə yunanlar, ruslar, ukraynalılar, ermənilər köçürülüb məskunlaşdırılır.

Müasir Kerçdə 18-ci əsrdə tikilmiş məscid (Puşkin küçəsində) qalmaqdadır. Məscidin əlavə tikinti və təmirlərlə xarici görünüşü dəyişdirmişdir.

Kerç boğazı həmişə, lap yaxın illərin müharibəsində II Dünya hərbində də qanlı döyüşlərə səhnə olmuşdur.

Burada kapitan-dərya, vəzir Hüseyn paşa 1790-cı ilin iyulunda admiral Uşakovun komandanlığı altında 32 gəmidən ibarət rus florunu məğlub etmişdi. Yenə həmin ilin avqustun 25-28-i günlərində Kerç boğazında baş vermiş döyüşdə 37 gəmidən ibarət olan rus flotu yenilmişdi²⁷⁰.

Kerçin tarixi həm qədim mədəniyyətin və incəsənətin qızıl dövrünü əks edən, həm də hər b tarixinin qızıl səhifələri tək vərəqlənən bir qiymətli kitabdır.

KEŞENE. KİŞİNEV

Keşene (Kişinev) şəhərinin (moldovanlar Kişinev deyirlər) adının türk mənşəyi haqqında inandırıcı, cəsarətli fikirlər artıq kök salmaqdadır. Məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədiylə qısa tarixi arayışı nəzərinizə çatdırıq: müasir Moldova əraziləri XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Orda, XV-XIX əsrlərdə isə Osmanlı imperiyasına daxil olan ölkələrdən idi, deyə Böyük Sovet Ensiklopediyasında oxuyuruq. Osmanlı idarəsində olan Moldov hakimi Dmitri Kantemir Rusiyanın himayəsinə girmək istəyib moldovanları ayağa qaldırsa da həmin yerindən edilmiş xalqla birlikdə əslən noqay türkü olan Kantemir özü də Purut sülhü (əsil adı Burat olan çayın adından) bağlandıqdan (1711) sonra məğlub olmuş Rusiyanın himayəsinə keçməli oldu. Rus faktoru burada yalnız 1812-ci ildə təsdiq oluna bildi. Bessarabiya Buxarest sülhünə görə Rusiyaya verildi. XVIII əsrdən burada yerləşdirilən ermənilər əsasən ticarətlə məşğul idilər; erməni tacirləri Bəndər türkləri və Kauşan tatarları ilə ticarət edirdilər²⁷¹.

Rus etimoloqu Maks Fasmer Radlova əsaslanaraq rus dilinin etimoloji lüğətində Kişinev adını türk sözü qışlaq (kışlak) sözü ilə bağlayır (bax: adı çəkilən

²⁷⁰ M.Sadık Bilge, s.155.

²⁷¹ Эс т. 29, с.246.

əsr 2 c. s. 242). Kişinev başqa tövr izah olımsa da o, türk mənşəlidir-deyə Melxeyev coğrafi adlara həsr etdiyi kitabında göstərirdi²⁷². Tarixən yerli türk xalqının "Akbaş Keşenev" dedikləri bu şəhər 1436-cı ildən Keşenev şəklində işlənməyə başlayır.

Övliya Çələbi "Keşene" deyərək bu şəhərdən bəhs edir. Ağ qübbəli olduğuna görə Ak baş Keşene deyilən əski türksayağı şəhər Kişinevin elə indiki yerində də yerləşirdi. Akbaş sözünə gəldikdə deməliyə ki, qədim türklərdə, eləcə də Qızıl Opdalılarda tikililərin qübbələrinin rənginin seçilməsi təsadüfi məsələ deyildir. Moldova dövləti formalarında keşenevlərdən danışıldıqda onlar öz rəngləri ilə adlandırılıb fərqləndirilirdi. Bu sözün mənşəcə fars dilindən qədim türk dilinə keçən və həmin zamanlardan işlək olan "kaşanə" sözü ilə bağlılığı şübhə doğurmur.

Kişinev türk mənsubiyyətli sözdür və bu ölkələrin Qızıl Orda dövrü ilə bağlı olaraq yaranmışdı. Kaşanə "qəsr, qalaça, qəbirüstü abidə, sərdabə" deməkdir, - deyərək İ.Dron qaqauzların yer adlarının öyrənilməsinə həsr etdiyi tədqiqlərində yazır²⁷³.

XVI əsrdə Polşa-Litva səfiri Martin Bronevski Kırımın olarkən bu ərazilərdə tez-tez rastlaşdığı mavzoleylər barədə yazırdı: "türklərdə, ya da tatarlara məxsus olan və adətən "kişeni", yaxud "abidələr"adlanan daş xarabalıqlar - sərdabə və məqbərələr görünürdü." Dron da digər yazısında "kişene, keşene sözünün digər türk ərazilərində, xüsusən Türkiyədə abidə-mavzoley bildirməsi faktları çoxdur," - deyərək qeyd edir²⁷⁴. Moldovanın özünə gəldikdə isə burada kişen-kişinev termininin yaşayış məntəqəsi adı kimi tez-tez işlənməsi faktına, XV-XVI əsrlərin tarixi sənədlərində və yazışmalarında tez-tez rast gəlinir.

Get-gedə Moldova ərazilərində belə müsəlman tikililəri dağıdılıb yox edilməyə başlandı. Belə mavzoley və digər inanc -tapınma abidələrinin məhv edilməsi bir-birinin ardınca baş verən Rusiya-Türkiyə çarpışmalarının nəticəsi idi.

Kişinevlə bağlı toponimik paralellər çoxdur: Qızıl Ordanın və digər türk dövlətlərinin keçmiş əraziləri Arak Keşen-Kuma çayı sahilində məscid, qədim başqurd memarlıq abidəsi Tura xan Kəşənə sarayı (hazırda xarabalıqları Aşağı Termi kəndi yaxınlığındadır), keşene adı Çelyabinsk vilayətində, o cümlədən Poloves hakiminə tabe olan keçmiş Rumıny ərazilərindəki Kişenev pe Kins (Kiriş çayı üzərində Kaşanə, yəni "şəhər") və s. şəhər adlarında yaşayır. Material çoxdur. Balkar və Qaraçaylılarda hündür sərdabələr, ehram tipli mavzoleylər keşene adlanır, - deyərək "Qafqaz etnoqrafik toplusu"nda (IV cild, s.129) qeyd olunur. Balkar

²⁷² Мельхеев М.Н. Географические имена, М., Учпедгиз, 1961. с.46.

²⁷³ Гидронимы Гагаузов Молдовской ССР. - Советская тюркология, 1987, №2, с.54.

²⁷⁴ Дрон И.В. Является ли Кишинев латинизмом или тюркизмом? - Советская тюркология, 1989, №1, с.82.

toponimləri arasında tez-tez rast gəlinir: Keşene sırtı, Keşen tüzü, Kabardada da Çeşane toponimləri vardır (Misallar "Balkar toponimik lüğəti"ndən götürülmüşdür. Bax: Kokov, Şaxnazarov. A.k.ə. s.75.)

Beləliklə, Kişinyov şəhər adında "kaşanə" kimi möhtəşəm sözümlər yaşayır:

Hələlik tullamış q xaneyi viranələri,
Dolanıb kişvəri-Tiflisdə kaşanələri.

(*Sabir*)

KOLÇUQ. LENİNİSK-KUZNETSK

Salair dağlarının ətəklərindən axan Meret çayının qolu kiçicik İne çayının üstündə mənzərəli yerdə Kolçuq kəndi yerləşirdi. Kolçuq kəndinə ruslar 1617-ci ildə ilk dəfə ayaq basdılar. Onlar, yəni bu yeni sakinlər əsasən atla döyüşçü dəstəsi və kazaklardan ibarət idi. Onlar bu kəndi öz dillərinə uyğun şəkildə Kolçuqino adlandırdılar. Lakin illər bir-birini əvəz etdikcə Kolçuq kiçik bir qəsəbə kimi yaşamaqda davam etməkdə idi; o heç nəylə heç kəsin nəzərini cəlb etmirdi. Odur ki, bu diqqətdən kənar yaşayış məntəqəsi haqqında ilk yazılı məlumatın (Boçam nahiyəsinə aid olan kənd kimi adı çəkilir) 1782-ci ilə aid olması da bununla bağlıdır²⁷⁵.

Kolçuq qışlağı coğrafi cəhətdən əlverişli bir yerdə yerləşirdi. Buna görə də Kuzbasda dağ-mədən işləri artıb çoxaldıqca və Quryev gümüş mədənlərində iş qızıxdıqca onların da Tom şəhəri ilə olan nəqliyyat əlaqələri güclənirdi. Bu şəhərlər arasındakı o bərəkətli yol Kolçuqdan keçdiyinə görə Kolçuqlular araba karvanları təşkil edib Tomska məhsul daşıyır, evə ticarət malları ilə dönürdülər. 1859-cu ildə kilsə tikilir. Salair dağlarında sənaye əhəmiyyətli işlər genişləndikcə Kolçuqda sənətkarlıq, ticarət işləri də rəvac tapırdı.

1791-ci ildə Salair mədənləri işlər müdiri Şangin burada kömür mədənlərini aşkar etdi. Buranın mədən işləri çox perspektivli görünürdü və 1877-ci ildə iri mədənlərin istismarı qərara alındı. 1883-cü ildə artıq Kolçuqda ilk şaxta işə düşdü. Mədənlər böyük magistral yolun üzərində yerləşdiyi üçün daşınma xərcləri az idi.

Romanov xanədanının 300 illiyi ərəfəsində Rusiya iqtisadiyyatı görünməmiş səviyyədə inkişafa keçmişdi. Rusiyanın varlı təbəqəsi və xarici icarədarlar Sibirə axırdı. Rusiyada oktyabr çevrilişinin ardınca başlayan vətəndaş müharibəsi bitər-bitməz dağ-mədən işlərinə dərhal fikir verildi. Lenin yazırdı: sovet hakimiyyətini yaşatmalı olan sənayeyə "çörək", daha doğrusu, kömür vermək

²⁷⁵ Макисов А.И. Ленинск-Кузнецкий. Кемерово, 1984. С.20.

lazımdır.

Bərpa işlərinə başlayan kimi 1922-ci ildə Kolçuqino şəhərinə Lenino adı verildi. Leninin ölümündən sonra isə şəhər Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə komitəsi tərəfindən fərqli şəkildə Leninsk- Kuznetsk (çünki Sibirdə artıq bir Leninsk şəhəri var idi) adlandırıldı²⁷⁶.

1930-cu illərin axırlarında bura köçürülənlərin hesabına şəhər əhalisi sürətlə artmağa başladı.

Rus dilinə keçən türk mənşəli sözlər içərisində kolça, kolçak (türk əsilli rus soyadı da buradandır) "qolçaq, bazubənd" kimi hərbi terminlər vardır²⁷⁷. Vladimir vilayətindəki Kolçuqino kəndinin adı da şübhəsiz, həmin türk sözü ilə bağlıdır.

KOPIL "ÇOXLU, BOL, MÖHTƏŞƏM" DEMƏKDİR

Kopil adlı şəhər indi Slavyansk na Kubane "Kuban üzərində Slavyansk" adlanır; Krasnodar (keçmiş Kara Su) ölkəsindəki yaşayış məskənlərindən olan Kopil şəhəri tarixən noqay tatarlarının yurdu olmuşdur. Daha dəqiq desək, baş kəndi sayılmışdır²⁷⁸.

Kuban və Azak boyundakı Noqay birliklərinin rus əsarətinə düşməsi bir tarixi fakt olaraq I Pyotrın Azak yürüşüylə başlayır. Bu yürüşün ardınca daha irəli də getmək istəyən Pyotrın çox keçmədən başladığı Purut səfərində noqay torpaqlarının istilası güclənir. Pyotr istila ərəfəsində kalmık hakimi Ayukay xanla birləşərək 1711-ci il iyun ayında noqayların üstünə yeridi. Özünün və general Apraksinin komandanlığı altında kalmıqlarla da birləşərək misli görünməmiş vəhşiliklə müharibəyə yox, qanlı qətliama girişib 4 gün ərzində noqayları kütləvi şəkildə qırıb-çatmağa başladılar. Lakin Purut məğlubiyətindən sonra (çar bu mənhus günləri haqda deyirdi ki, Purut biabırçılığını ölüm döşəyində də unutmayacağam) rusların əli bu yerlərdən üzüldüyündən bir də uzun müddət bu torpaqlara girə bilmədi. Pyotrın qardaşı qızı Anna zamanı feldmarşal Minix komandasında rus qüvvələri 1737-ci ildə Donduk Ombonun yardımı ilə Kubana soxuldu; bu müharibədə Kopil altında minlərcə çərkəz və noqay şəhid edildi. Lakin ruslar daha burada qalmayıb tezcə də çəkilib getdilər.

Şəhərin ruslar tərəfindən həmişəlik istilası bu bölgənin tarixi ilə bağlı ədəbiyyatlarda belə göstərilmişdir: 16 yanvar 1778-ci ildə A.V.Suvorov o qədər də böyük qala olmayan Kopila (indi Slavyansk na Kubane) daxil oldu və rus

²⁷⁶ Волков А. Ленинск-Кузнецкий, Кемерово, 1966. с.28.

²⁷⁷ Баскаков Н.А.Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М., 1985. с.75, 85,151.

²⁷⁸ Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya. s. 99

korpusuna komandanlığı qəbul etdi²⁷⁹. Məsələnin mahiyyətinə gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, çar hökuməti Küçük Qaynarca andlaşmasından sonra artıq bu bölgələrdə rus hakimiyyətini bərqərar etməli idi. Bu məqsədlə 1777-ci ildə Kuban cəbhəsi komandanlığına Suvorov gətirildi. Onun bölgədə "dinclik" yaratması yolunda tökdüyü qanlar səbəbiylə minlərcə noqay Volqanın o biri üzünə köç etmək məcburiyyətində qaldılar. Odur ki, təcili olaraq Kuban və Don arası ovalara rus kəndliləri yerləşdirildi.

Kop, kopıl adı "Çelebi Kopy" şəklində Çelyabinsk vilayətində şəhər adı olaraq rast gəlinir.²⁸⁰ Şəhərin ərazisindən daş kömür çıxarılır. Çelebi Kopinin adı 1933-cü ildə dəyişdirilərək Kopeysk qoyulmuşdur. Buradakı dəmiryolu stansiyası da Kopeysk adlanır. Məlumdur ki, çelebi türk dillərində "ağa, cənab, təriqət başçısı"; kop "böyük, çoxlu, bol, möhtəşəm" deməkdir. Müqayisə edək: Kopetdağ (uzunluğu 650 km. - İranda və Türkmənistanda paralel dağlar silsiləsi). Kop, kopı "çoxlu, bol" sözləri rus dili adaptasiyasında Kopeysk şəklinə düşmüşdür²⁸¹.

Həqiqətən yer adlarının içərisində elə adlar vardır ki, rus dilində anlaşılmayan türk adları təsadüfi bənzərlik əsasında yanlış qəbul edilmişdir. Məsələn, Kırımnda Nasıpköy (Nəsim şəxs adından; yəni Nəsimin kəndi), indi Nasıpnoe (torpaq təpə), Tatarıstanda Balık (yəni "qala, şəhər"), indi Rıbnoe, Elan (sahə, düzənlik, alan), indi isə Zmeinoe (yəni, ilan) və s.

KOSA TUR. ZLATOUST

Müasir Zlatoust (tarixi Kosa Tur) Çelyabinsk vilayətində (Rusiya) şəhər; Cənubi Ural da Ay çayının (Kama hövzəsi) üstündə, Tasma çayının isə ağzında yerləşir. Burada dəmir və mis mədənlərinin istismarı ilə bağlı olaraq Kosa Tur dağının ətəyindəki kiçik Kosa Tur qəsəbəsinin inkişafında yeni dövr başlayır. 1751-ci ildə Tulalı tacir Mosolov qardaşları Kosa Turda ilk dəmirəritmə zavodu tikdi. Tula zavod və fabriklərindən bura təcrübəli fəhlələr gətirildi. Tezliklə Mosolovlar zavodu öz həmyerliləri tacir Luqininə satdılar. Yeni sahibkarın əlində mədənlərin işi canlanmağa başladı. Səyyah-alim P. Pallas ərazidəki dəmir-mis mədənlərinin perspektivliyini yüksək qiymətləndirirdi. Həqiqətən çox keçmir ki, Kosa Tur zavodu Cənubi Uralın ən böyük zavodu sayılmağa başlayır. Rusiyada ilk polad qılınclar burada hazırlanmışdı. Məhz burada ilk Kosa Tur misindən top gülləsi tökülüb. I Dünya müharibəsində də işlənən qılınclar əsasən Kosa Tur qılınca

²⁷⁹ Краснодар, 1968. с.12.

²⁸⁰ Sadıq Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya s. 119

²⁸¹ В.Никонов. Краткий топонимический словарь, с. 212.

idi. Kosa Turun yerli əhalisi olan tatarlar Puqaçov üsyanında fəal iştirak etmişlər; onlar çarizmin müstəmləkə zülmündən cana gəlmişdilər, möhtəşəm Taqanay dağının ətəyindən dəstə-dəstə başqurd üsyançıları axışib gəlir, xalq hərəkatına qoşulurdular. Zavodların idarəçiləri çoxdan qaçib getmişdilər, lakin çox keçmədi ki, üsyan amansızlıqla yatırıldı. Kosa Tur fəalları da tutulub ağır cəzalara məhkum olundular.

Uralın dağ-mədən işlərinə yaxşı bələd olan yazıçı Mamin-Sibiryak 1880-ci illərdə Kosa Tur mədənlərində olmuş, buradakı həyatla yaxından tanış olmuşdu. Dağlarından tutmuş ta ətəklərinədək daşı-torpağı əsil dəfinə olan bu yerlərə yazıçı baxıb-baxıb, acı-acı yazırdı: "qızılın üstündə gəzən adamlar burada acından ölür..."²⁸².

1865-ci ildə şəhərdə tikilən İoann Zlatoust kilsəsinin adıyla bağlı olaraq Kosa Tur Zlatoust adlandırılmışdır²⁸³. Bu sənaye şəhərinin adını daşdığı İoann Zlatoust (407-ci ildə vəfat etmişdir) Şərqi xristian kilsələrinin məşhur ideoloqlarından biri olmuşdur. Genişlənən imperiya torpaqlarına yeni-yeni əlavə olunan ərazilər xristianlığın yayılmasının uğurlu nəticələri tək qiymətləndirildiyindən həmin qələbəni əks edən bu qəbil adların da rəvac tapmasına səbəb olmuşdu.

KOZLUCA. İNDİ SUVOROVO

İndiki adı Suvorovo olan Kozluza Osmanlı şəhəri hazırda Bolqarıstanda Varnadan 34 km şimal qərbdə yerləşir.

1768-ci ildə Rusiya Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəni bir neçə istiqamətdən hərəkətə keçməklə başladı; hərbi əməliyyatlar eyni vaxtda Dunay boyunda, Kırım və Qafqazlarda aparılırdı. 1773-cü ildən rusların fəaliyyətlərində ciddi bir canlanma hiss olunmağa başladı. Rusiyanın daxilindəki üsyan müharibənin sona çatdırılmasını tələb edirdi; təqviyyə qüvvələrilə möhkəmləndirilən rus qoşun hissələri tezliklə Dunayı keçdilər. Rusların burada ilk qələbələri Suvorovun Kozlucanı alması oldu.

1774-cü ildə burada Osmanlı azadlıq ordusu ilə rus qoşunları arasında döyüş baş verdi. İyunun 9-da baş verən bu döyüş müharibənin başa çatmasına səbəb oldu; Suvorovun və Kamenskinin komandanlıq etdiyi rus korpusu Kozlucada türk qoşununu geri oturtdu. Bu qələbə sülhü təmin edirdi; ruslar düz bir ay sonra (10 iyul 1774) sülh bağlayıb Puqaçov üsyançılarının üstünə sövq edilərək

²⁸² Город славных традиций, Челябинск, 1955. с.18.

²⁸³ Челябинская область. Административно-территориальное деление, Челябинск, 1971. с.17.

döyüşə cəlb edildi²⁸⁴. İndi bu qoşun Yekaterinaya "daxili düşməni" ilə haqq-hesab çəkməyə lazım idi.

KÖBƏR. KƏVƏR. NOR BƏYAZİD. KAMO

Müasir Ermənistanda şəhər, inzibati mərkəz. Yerli azərbaycanlı türklərin tələffüzündə Kəvər:

Bizim Ağ kilsəyə xəbər olubdu,
Yaxın mənzilimiz Kəvər olubdu.

(Aşıq Ələsgər)

Kəvər adı 1915-ci ildə Nor Bəyazid (I Dünya müharibəsi zamanı Türkiyədən bura köçüb gələn ermənilər adlandırıldığı kimi: Yeni Bəyazit), sovet hakimiyyəti illərində isə Kamo qoyulmuşdur (Kamo Sovet hökumətinin qələbəsinə öz terrorçu və soyğunçu peşəsilə kömək edən Petrosyanın ləqəbidir)

Köbər - kəvər qədim Xəzərlərdə nəsil adı olan kabar-kavar~kobar~kovar adıyla bağlıdır. Bu nəsil adının fonetik formalarının çoxvariantlılığı eyni zamanda qar "sıxmaq, yığmaq, aparmaq, tutmaq, götürmək, oğurlamaq, durmaq" və s. adlarının əsasında dayanan müxtəlif etimonların da çoxluğunu ifadə edir²⁸⁵.

Köbər adına Azərbaycandakı yer adları sırasında da rast gəlinir: Ağcabədi rayonunun Üzeyirkənd kəndində (keçmiş adı Afşar kəndi) eramızdan XI-II əsr əvvələ aid Qara Köbər abidələri: qədim yaşayış yeri qalıqları, nekropol (qədim qəbristanlıq), təsərrüfat və məişət avadanlıqları vardır. Bu abidələr həmçinin geniş sahəni əhatə edən qədim yaşayış sahəsindən və küp qəbirlər qəbristanından ibarətdir.

Dilimizdə köbər "dik yer, dikdir, dik torpaq qalağı, hündür yer"²⁸⁶. Ona yaxın köbə (paltarın ətəyinə, qoluna köbə salmaq) və kəbər "kiçik tərəcik, alçaq dikdir" sözü də vardır: Mən dəyirman yanındakı köbər üstə oturub başımı aşağı sallamışdım (Ənvər Məmmədخانlı).

²⁸⁴ İslam Ansiklopedisi, 3 c, s. 1068

²⁸⁵ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» с. 36.

²⁸⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c. s. 100.

KUM KƏNDİ. SULTAN STANSİYASI. İNDİ: MİNERLNI E VODI

Şimali Qafqazın cənnət diyarlarından biri də müasir Mineralniye Vodi məntəqəsidir.

Vaxtilə sərin və dadlı çeşmələr guşəsi Kum kəndi, sonra adı Sultan olan indiki kurort şəhəri Mineralniye Vodi şəhəri Kum çayı vadisində (müasir Stavropoldan 170 km aralıda) yerləşirdi²⁸⁷.

Rostov-Vladıqafqaz dəmiryolu çəkilişi (1875) ilə əlaqədar olaraq burada Kum kəndində dəmiryolu vağzal salındı. Rusların istilasına kimi bu ərazilər Sultan Can bəy Gərayın mülkü sayılırdı. Odur ki, bu yeni açılan stansiya da Sultan (Sultanovski) stansiyası adlanmağa başlayır. Çar hökuməti ilk növbədə buraya Rusiyadan dəmiryolu məmurlarını, fəhlə və işçilərini köçürür. Lakin tezliklə Şimali Qafqaz diyarının əsrarəngiz gözəllikləri, təbii, canlı mənzərəsi, gəlmələrə cəlbədicə görünən yaşayış şəraiti buranın başdan-başa zəbt olunmasına səbəb oldu. Sultan qəsəbəsi rahat yaşayış və istirahət guşəsinə çevrilməkdə idi.

Qafqaz canişini İllarion Vorontsov-Daşkov öz adını bura verdi. Sultan dəmiryolu vağzal və qəsəbə bir müddət İllarionovka adlanmağa başladı (1898). Sovet hakimiyyəti illərində şəhərin və stansiyanın çar generalı adını daşımaya dözməyərək adını dəyişərək fəvqəladə dəyərə malik müalicəvi sular çıxan mineral bulaqların çoxluğuna görə Mineralniye Vodi "mineral sular" adlandırmışlar.

Bu yaxınlarda qəsəbədə yerli idarəçilərin qərarınca "Qafqazın baş komandanı" Yermolova heykəl qoyulmuşdur. 1816-a ildən başlayaraq tam on il Yermolovun Qafqz fəaliyyəti ölkənin çarizm tərəfindən ən qanlı istila dövrüdür.

KURQAN

Sibirdə Tobol çayı üstündə şəhər; müasir Kurqan vilayət mərkəzi. Qədim tatar kəndi Kurqanı 1553-cü ildə-Sibirin istilasının ilk çağlarında burada məskunlaşan rusların ilk dəstəsi Çarevo qorodişa (Çar kəndi) adlandırmışlar²⁸⁸. Burada Çar Kurqanı - böyük torpaq təpəsi var idi. Rus qüvvələri tərəfindən Böyük xan dəfn olunan bu təpədə istehkam qala salınır. Bu şəhərdə sürgündə olmuş dekabrist Rozen XIX əsrin 30-cu illərində öz xatirələrində yazır: Kurqan şəhəri öz

²⁸⁷ БСЭ, т. 16, с.282

²⁸⁸ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь, с. 221.

adını hədsiz dərəcədə hündür kurqandan almışdı. Bu təpədə xəndəklə dövrələnmiş qalaça tikilmişdi. Çöllərdən daim gözlənən qırğız ordalarının basqınlarından qorunmaq üçün burada qarovul xidməti aparılırdı²⁸⁹.

Lakin Sibir torpaqları get-gedə istila olunur və sərhədlər daha irəli çəkilirdi. Xüsusən möhkəmləndirilmiş hərbi İşim xətti çəkildikcə Kurqan hərbi qalası kimi əhəmiyyətini itirməyə başladı.

1782-ci ildə rusların yaşadığı slaboda şəhər statusu aldıqda əski türk adı Kurqan rəsmiləşir. 1913-cü ildə Kurqanda 7 kilsə, 1 məscid, 1 sinaqoq var idi.

Kurqan sözünün türk dillərində ilk mənası ağacdən, torpaq və ya daşdan düzəldilmiş qəbirüstü abidə, "tökmə təpə" olmaqla get-gedə "qala, qala divarları, sədd" mənalı qazanmışdı. Kurqan türk sözü rus dilində təpə, istehkam kimi hərbi mənasıyla yanaşı ilkin qədim mənası-mavzoley, ehram mənasıyla da yaşamaqdadır. Rus dilində həm də "kurqannik" sözü vardır; bu da sarıç cinsindən yirtici quş adıdır²⁹⁰.

Kurqan əski türk mədəniyyətinin əbədi abidələri və nişanələridir. Şərqdən Qərbə doğru torpağın köksünə səpələnən bu qədim abidələr - monumental qurğular türk mədəniyyətinin və mədəniyyətinin gücünü, əzəmətini təcəssüm etdirmişlər.

Zəngin türk coğrafiyasında Kurqan yer adı kimi sıx-sıx rastlanır. Tobol çayı üzərindəki Kurqan şəhəri ilə yanaşı Qazaxıstanda Taldı Kurqan vilayəti, Tacikistanda Kurqan Təpə şəhəri, Şimali Qafqazda Kurqan dağı (Beştəu dağı silsiləsində dağ), Kurqan çayı (Başqurdıstanda) və çoxlu sayda kiçik yaşayış məntəqəsi adları olan Kurqan adları, şübhəsiz, öz ərazisində mövcud olan qədim abidələr, kurqanlarla bağlıdır.

Bu adların müəyyən qismi bir sıra qiymətli türk adlarıyla bir sırada dəyişdirilərək başqa adlarla əvəz olunmuşdur. Başqurdıstanda Kurqan (indi Semenkinə), Rusiyada Kurqan şəhəri (indi Ketovski), Nijni Novqorod vilayətində Kurqan (indi Kurlyapşixa) və s. maraqlı görünən faktlardan biri də odur ki, Özbəkistanda Kokand şəhərinin adı 1740-cı ilədək Əski Kurqan olmuşdur.

Kurqanlar Azərbaycan ərazisində də - Naxçıvan, Ağdam, Goranboy, Qara Bulaq (indi Füzuli ray.) diyarında rast gəlinir.

²⁸⁹ Город Курган 1787-1917, Курган, 1992. с. 21

²⁹⁰ БСЭ, т.14., с.25.

KUTAS. KUTAYIS. KUTAIŞI

Kutas adı gürcülərin tələffüzündə Kutaisi - indi Gürcüstanın qərbində Rioni çayı üstündə şəhər. 1770-ci ildə ruslar Osmanlı dövləti ilə olan hərbdə şəhəri ələ keçirmişlər²⁹¹. Övliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə Abaza vilayətinin Souk Su (eyniadlı çayın üstündə yaşayan tayfanın adı da buradandır), Buzuluk, Camba, Art, Kamış... tayfaları sırasında Kutas qəbiləsini də göstərir. Onun yazdığına görə bu camaatın limanı da Kutas(i) adlanır və elat 7 min-lik özünümüdafiə gücünə və öz hakiminə malikdir. Dinc adamdırlar, buğda əkib becərilər, ocaqları da evlərinin ortasında olur, - deyər Övliya Ata təfərrüatı ilə qeyd edir. Kutas XIX əsrdən İmeretiyanın mərkəzidir. Digər Kutas şəhəri indiki Krasnodar (Yekaterinodar "Yekaterinanın hədiyyəsi") vilayətində Abşeron rayonunda Hadıcan stansiyasına yaxın ərazidə yerləşmiş qəsəbə adıdır.

İndi də Kutaisin qədim hissəsi dolama küçə və dalanlı-döngəli bir Şərq şəhəridir. 1770-ci ildə Kutas qalası işğal olunarkən gələcəyin böyük dövlət adamı İ.P.Kutaysov uşaq ikən burada əsir düşür. Çariçəyə hədiyyə olunan bu cazibədar, iri qara gözlü oğlan Yekaterinanın ələ xoşuna gəlir ki, o öz oğlu və vəliəhdi Pavelin yaşadığı olan bu türk oğlunu saraya alır. Xristianlığa gətirib çıxlayır, oğluna dost edir. Zahirə kimi batini də gözəl olan bu türk oğlu Pavelin "ömürlük dostu" şöhrətini qazanır. Xoş taleyin başına sığal çəkdiyi bu nadir insan çoxlarının paxıllığına səbəb olur. Ruslarda Kutaysovlar soyu belə yaranır. Kutaysovun oğlu gənc generalın Borodino döyüşündə həlak olması bu ailəyə bir daha şərəf, göz yaşları içində şöhrət gətirmişdi.

Kutaysov özü Moskva altındakı Rojdestveno malikanəsindəki kilsədə dəfn olunmuşdu. O qədim türk soyunu öz adında əbədiləşdirər bilmişdi.

Kutas hərbi geyimdə, o cümlədən mülki geyimdə, xüsusən baş geyimlərində istifadə olunmaqdadır. Radlovda baş bəzəyi olaraq qeyd olunur (T I c s.992) Sözüün tarixinə nəzər salındıqda Dədə Qorqud dastanlarında qotaz (hotaz) həmin mənədadır: "al məxmuri şalvarlı, atı bəhri hotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq..." Baskakov kutas söz kökündə Radlova əsasən qut (xoşbəxtlik, həyat gücü, qəlb) mənalarının üstün olduğunu qeyd edərkən kutaz/qotaz daşımının da türk xalqlarında xoşbəxtlik əlaməti ilə bağlı olduğunu göstərmişdi²⁹².

Qədim türklər müqədəs saydıqları kəl və ya at quyuğundan tuğ yapmışlar. Tuğ bayraqlarda və hərbi geyimlərdə mühüm elementlərdən sayılmış, bu xalqların tarixi-etnoqrafik cizgiləriylə həmahəng olmuşdur.

²⁹¹ КГЭ, т. 2. с 417

²⁹² Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, 1992. с.111-112.

KULUK. KULIKOVO

Rus tarixində öyünə-öyünə vəsf edilən Kulikovo çölü indiki Tula vilayətində (Kurkinski rayonuna daxildir) Nepryadva çayının Don çayına qovuşduğu yerdə yerləşir. Bu çölün adı ilk dəfə "Zadonşina"da çəkilir. Kulikovo döyüşü 1380-ci ilin sentyabrın 8-də burada baş vermişdir. Bu çöldə Toxtamış xanla Mamay üz-üzə gəlmişdi. Toxtamış xan birbaşa Çingiz nəslindən idi; Cucinin nəvəsi, Çingiz xaninsa nəticəsi idi. Mamayın davası Qızıl Ordanın qanuni xanları ilə idi. Toxtamış xanın arxasında Dmitri Donskoy durmuşdu. Bu müttəfiqliyin əsasını Aleksandr Nevski qoymuşdu. Hətta o özünü Batının mənəvi oğlu sanırdı. Mamayın arxasında isə katolik Litvası dururdu, Litvanın da arxasında Roma kilsəsi gəlirdi.

Həmin gün Toxtamış xanla Mamay üz-üzə gəldi. Bu döyüşdə o, Mamayı məğlub edib Moskvaya "seunç" göndərdi: ümumi düşmən məhv oldu (qeyd: seunç rus dilindəki tarixi türk sözlərindədir; seunç "qələbə xəbəri", seunşik "muştuluqçu, qasid" mənasında işlədilirdi.)

Mamay bu vaxtacan isə 1378-ci ildə Dmitri Donskoyun başçılığı altında Begiçin ordusunu - Vladimir və Moskva knyazlığının birləşmiş ordusunu Voje çayı üzərində məğlub etmişdi. İndi ki, rus familiası Begiçevlər Begiç xandan törəmişlər.

Mamayın qoşunundakı Çelubey Bahadır (mənbələrdə həm də Tolu bey kimi göstərilir, əsil adı Temir Mirzədir) döyüşqabağı ənənəvi təkbətək vuruşda o da Moskvalı əleyhdarı kimi həlak oldu.

Rus tarixçiləri sonradan Toxtamış xanı inkar etməklə bu döyüşdə görünməyən (hətta bəzi mənbələr onun bu müharibədə yerli-dibli vuruşmadığını göstərir) knyaz Dmitrini Kulikovo çölünə "gətirirlər". Bu saxtakarlığı ört-basdır etmək məqsədilə "knyaz Dmitri adi döyüşçü geyimində və adi döyüş səfində vuruşurdu" deyə yazırlar. "Böyük Moskva alayında onun paltarlarını qəsdən geymiş boyar Mixail Brenok həlak olur, knyaz bayrağının da altında qəsdən o gedirdi" kimi cazibədar nağıllara rəvac verilir.

Mamayın müttəfiqi Litva knyazı Yagello köməyə tələssə də, gecikdi.

Etimoloji tədqiqlər göstərir ki, külük-kölkök türk sözləri rus dilində azacıq fonetik dəyişikliklə Kulikovo şəklinə düşmüşdür. Yüngül fonetik adaptasiya mənzərəsi göz qabağındadır.

Külük qədim türkcə "adlı-sanlı" deməkdir, bu mənada şəxs adı da ola bilər²⁹³. Kül "şərəfli, məşhur": Kül tekin - kül"şərəfli", tekin"şahzadə"/ külük

²⁹³ A. Donuk. Eski türk dövlətlərində idari-askeri ünvan ve terimler. İstanbul. 1988. s. 80; Валеев Б.В. О топонимах Сибирских татар,- Советская тюркология. 1989, №2, с. 57.

"şöhrətli adam, qəhrəman"; külbey, külüg çur "adlı-sanlı sərkərdə, igid" deməkdir. Külük qədim türklərdə həm də şəxs adı olmuşdur²⁹⁴.

Bundan başqa kulik ov quşları dəstəsinin və kulik - sağsağan quşu adı rus dilində işlənən türk sözlərindəndir. Rus familiyaları arasında da Kulikov, Kulikovski, Kulik soy adları həmin sözlə və mənalarla ilə bağlıdır.

Tümen vilayətində Kölek kəndi də sonradan Kulikovo şəklinə düşmüşdür²⁹⁵. Çerniqov vilayətində də (Ukrayna) Kulikovka qəsəbəsinin və Mordvada (Tenquş r.) Kulikovo kəndi adı eyni dərəcədə dəyişikliyə məruz qalmışdır.

...Bu çöldə Mamayın qərarı yerləşən Qızıl Təpə yüksəkliyində 1848-ci ildə Kulikovo döyüşünün və qələbəsinin şərəfinə abidə qoyulmuşdur.

KÜR ÇAYI ÜSTÜNDƏ ŞƏHƏR KURSK

Kursk (Rusiya) Kür çayının Tuskari çayına töküldüyü yerdə salınmışdır. Şəhərin qədimi mərkəz hissəsi Kür çayı məcrasının iki yerə ayırdığı təpələrdə yerləşir. Deyirlər, vaxtilə Kür çayı içində gəmilər üzən böyük çay imiş. Şəhərin adı da buradandır. "Kür qədim türk tayfası adıdır. Bu qəbilə XV-XVII əsrlər arasında "köçəri özbəklər" və ya "ilatiya" adı ilə Aral çölündə görünür. Onlar barədə məlumatla Şərq müəlliflərində rast gəlinir²⁹⁶.

O Xəzərlər dövründə də məşhur olan yaşayış məntəqələrindən olmuşdur. Bu şəhər haqqında ilk yazılı məlumat XI əsrə aiddir; buradakı qaladan bəhs olunur. Həmin qala XVII əsrdə sökülmüşdür. Şəhər moңqol-tatar fəthləri dövründə tezliklə baskak idarəçiliyi mərkəzinə çevrildi. Baskak iqamətgahı 1257-ci ildə Kür torpağında yarandı. Xan Noqayın baskakı Kur(sk) da 1283-1284-cü ildə məşhur Axmat xan idi.

Rus mənbələrində isə bu şəhərdən 10 əsrdən bəri bəhs olunmaqdadır, 1032-ci ildə Paterik Peçerskidə rast gəlinir, 1095-ci ildə Lavrenti salnaməsində ondan danışılır.

XVI əsrdən Kur(sk) adı Kırım xanı Mengli Gərayın yarlıqlarında çəkilir. Orada Kırım xanı Aza Gərayın Kurskı Litva böyük knyazı Vitovt Keystutova bağışlayacağından danışılır²⁹⁷.

Qədim türk məskəni olan bu şəhər 1508-ci ildən Moskva Rus dövləti ərazisinə daxil edilmişdir. 1582-ci ilə aid çar sənədlərində Kursk adı "uc şəhər,

²⁹⁴ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М., 1985, с.53, 67, 80.

²⁹⁵ Valeev B.V. у.а.к.э. s. 57.

²⁹⁶ Суперанская А.В. Имя через века и страны, М., Наука 1990, с. 117.

²⁹⁷ Страницы истории города Курска, Воронеж, 1981. с. 11.

kənar yer" deyə çəkilir. Artıq bu zamandan, yəni XVI əsrin sonlarından Kursk qalası Kırım tatarlarına qarşı rusların başladığı hücum və yürüşlərdə onun dayaq məntəqəsi hesab olunurdu. 1596-cı ildə İvan Plev və Nelyub Oqaryovun rəhbərliyi altında Kursk qalası tikilir.

1613-cü ilin yayında Kırmlılar və noqay atlıları Kan Murza və Eş Murzanın rəhbərliyi altında Kurska yetişə bildilər, şəhər uğrunda döyüşlərə girdilər. Bu qanlı toqquşmalar hər bir-iki ildən bir təkrar olunurdu.

Nəhayət dövlət 1638-ci ildə Kurskda köçürülmələrin kütləvi məskunlaşdırılmasına başlayır. Polşa tərəfindən sıxışdırıldığından Ukraynadan qaçıb gələnlər çox idi

XVII əsrdə şəhərdə ilk xristian daş məbədi tikilir. Kurskun tərcümeyi-halında daha bir qanlı tarix: 1645-ci ildə şəhər divarları önündə qızğın döyüş baş verir. Kırım və noqay xanları isə itki ilə barışa bilmir...

1677-ci ildə qala təməmindən təmir edilib bərpa edilir. Kursklılar 1696-cı ildə Voronejdə rus flotunun yaradılmasında iştirak etdilər. Artıq Kursk bir rus şəhəri idi. Pyotrun İsveçlə başladığı müharibə zamanı Poltava döyüşündə yarananlar üçün burada hospitalar tikilir.

Öz mövqeyinə görə Kursk çox əlverişli yerdə - Moskvaya gedən qısa yolun üstündə qərar tutmuşdu.

KİL BURUN. KİNBRUN

Müasir Kinbrun şəhərinin adı Qara dəniz sahilində tarixi buxta və qala adı olan Kıl Burun adından yaranmışdır. Rus orfoqrafiyasında bu adın təhrif olunmuş Kinbrun şəkli bütün mənbələrə, o cümlədən bizim ensiklopedik ədəbiyyatlara da təsir etmiş, hər yerdə Kinbrun işlənməkdədir. Tarixən "Kıl Burun dili" incə, nazik bir mil kimi dənizin içərilərinə doğru uzanan torpaq səddin və bu dilin ucunda tikilmiş hərbi qalasının adı olmuşdur. Bu dil (dil şəkilli quru zolaq) 8-10 km uzunluğundadır. Kıl Burunda türk hərbi qalası 15-ci əsrdə tikilmişdir. Övliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə yazır: "Şərqdən Qərbə uzanan 12 saatlıq yol olan incəcik bir qumsalın ta qərb ucunda Kıl Burun deyilən bir qalacıq vardır. Bu qalaya ona görə Kıl Burun deyilir ki, o qədər incə və qıl kimi nazik burundur ki, hər an Qara dəniz fırtınası bu nazik burunu adlayıb Qara dənizə atar. Buradan Heyhat çölü başlar ki, ta Xəzər sahillərinə qədər sürər." Çələbi Ata Heyhat çölünə əcəm tarixçilərinin "Kıpsak çölü" dediklərini də qeyd edir."Bu səhra ilə iki gün, iki gecəyə Kırım diyarının Ur ağızı adlı qalasına varıb salamat bulurlar"²⁹⁸.

Ruslar ilk dəfə 1735-39-cu illərdəki Rus-Türk müharibəsi zamanı Kıl

²⁹⁸ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, V-VI c, s.1553

Burun qalasını tutmuşdularsa da, nəticədə Kıl Burunu da, Oçakovu da tərk etməyə məcbur olmuşdular. 1768-1774-cü illərin Rus-Türk müharibəsində ruslar qalanı təkrar zəbt etsələr də, yenə əllərində saxlaya bilməmişlər. Bu müharibədə 1771-ci ilin avqustunda qanlı Kıl Burun döyüşləri gedirdi. Kıl Burunu şanlı, şücaətli Abdullah paşa qoruyurdu. Ruslar böyük itkilər verirdi²⁹⁹.

1787-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsində isə ruslar uğurlar əldə etdilər; 1789-cu ildə böyük itkilər bahasına olsa da Kıl Burun və Ocak kala zəbt olundu. İndi Kıl Burunu roşadotli Əyyub ağa müdafiə edirdi. Savaş başlayanda Suvorov gördü ki, burada çoxu "qorxubilməz" kazaklardan olan qoşun belə hücumə keçməyə cəsarət etmir, onda o özü yaşma-başına yaraşmayan bir dəliliklə irəli atıldı. 9 saatlıq vuruşdan sonra qala ələ keçirildi. "İstanbulda bu müharibənin məğlubiyyət xəbərindən sonra 11 hərbi sərkərdə cədam edildi. Rusiyaya yenicə qatılan bu yerlərin Kıl Burun, Ocak kala otfarı ohali - əsası şerkəzlər olan xalq zorla xristianlaşdırıldı"³⁰⁰.

Bu müharibə nəticəsində ruslar Buq (qədim adı Aksu) və Dnestr (qədim adı Turla) arasındakı topraqları və Kıl Burun, Yeni qala və Kerç qalalarına, Azova, Kubana, Böyük və Kiçik Kabardaya sahib oldular.

Lakin Kıl Burun asanlıqla ələ keçmədi; bu qala ruslara baha başa gəldi. Rusların bura atılan beş minlik qoşunundan yalnız 700-ü baş qərargah yerləşən Oçakova qayıda bildi. Qalanın komendantı Əyyub paşanın misilsiz rəşadət və hünəri dillərə düşdü.

Suvorov özü bu döyüşdən sonra qalanın müdafiəçilərinin cəsurluğu haqqında heyrətlə yazırdı: necə igiddirlər... necə qəhrəmandırlar... Mən hələ belələri ilə savaşmamışdım.

Ruslar bu qalanın və buxtanın zəbtinə mühüm yer verdilər. Bu qələbə şəərəfinə "Kinbrun" (Kıl Burun) rus hərbi gəmisini və medalı təsis olundu.

Kıl Burun adı yerin relyef biçimləri ilə bağlı söz olduğundan Kırımın müasir Simferopol rayonu ərazisinə daxil olan başqa bir Kıl Burun şəhəri də olmuşdu. Övliya Çələbinin "Səyahətnaməsi"ndə də bu əski şəhərə həsr olunmuş ayrıca məqamlar vardır. Səyyah Əski Kırım şəhərinin ehtişamından bəhs edərkən şəhərdəki Ulu Camidən rıqqətlə söz açır. Bu caminin Mühəmməd Özbək xan zamanı tikildiyini və Mengli Gərayın vaxtında isə böyük camiyə çevrildiyini qeyd edərək davam edir: bu camidəki mədrəsə İnci bəy Xatun mədrəsəsi adlanır. Mədrəsə qapısı üzərindəki yazıdan aydın olur ki, 733-cü ildə (hicri tarixi ilə) Mehmet Gəray xan zamanı Kıl Burun bəyinin qızı İnci Xatun bu mədrəsəni tikdirmişdir. Bu tarixçə yazılan qapı incə işləməli və çox süslü qapıdır³⁰¹.

²⁹⁹ Hammer, 8 c, s.746.

³⁰⁰ Hammer, 9 c, s.44

³⁰¹ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII c, s.423.

İndi dağıdılmış həmin Kıl Burun şəhərinin yerində Pionersk qəsəbəsi salınmışdır..

KIZIL YAR. KRASNOYAR. KRASNOYARSK

Sibirin istilasası zamanı bu yenicə fəth olunmuş yerlərdə möhkəm, etibarlı rus hərbi qalası tikmək niyyətləriylə əlaqədar əlverişli yer arayan Yenisey voevodası Xripunov çara məlumatında göstərirdi ki, Yenisey çayının sahilində hündür və qızılı rəngli yarğanın üstündəki yer qala tikməyə çox yararlıdır. Kazak hərbi-keşikçi qalası kimi salınacaq bu kəndi Sibir tatarları Kızıl yar (türk dillərində kızıl "qırmızı", yar "yarğan, dik yamac, yal" deməkdir) adlandırdılar.³⁰²

Gələcək Krasnoyar qalasının tikintisinin təşəbbüskarı 1623-cü ildən Yenisey voevodası təyin olan Yakov Xripunov idi. O rus qulluq adamı ilə birlikdə Yeniseyin yuxarılarına ekspedisiya göndərdi. Ekspedisiya Kaça çayının Yeniseyə qovuşduğu yerdə hündür sıldırım sahiləki tatar kəndinin yerini bəyəndi. Kənd Karaul dağlarının uçurumlu ətəklərilə əhatələnmiş, böyük gur sulu çayın sahilində - fəvqəladə strateji əhəmiyyətli keçiddə yerləşirdi. İndi Yeniseyin bu hündür sahili "stolbi" (sütunlar) adlanan yamac dövlət qoruğu elan edilmişdir.

Çarın sərəncamı gələn kimi (1625-cı ildə) hazırlığa başlanılır. Hazırlıq işləri Tobolda gedirdi; tezliklə 400 nəfərlik kazak gücü 4 atamanın başçılığı ilə yola çıxır.

Dövlət nəzarətçisi Dubenskinin məlumatından görüldüyü kimi onlar yerli tatarların ciddi müqavimətilə qarşılaşmışlar; ruslar burada qırğızlar, Kaça və Ar tatarları ilə döyüşə girmişlər. Məlumatda əsir götürülən tatar qadınları və uşaqlarından bəhs olunur³⁰³.

Beləliklə, 1628-ci ildə Kızıl yar kəndi yerində rus hərbi qalası salındı. Bu tarix müasir Krasnoyarsk şəhərinin doğum tarixi sayılmaqdadır.

Türk toponimləri içərisində yar (yarğan) sözünün iştirakı ilə rəng adlarının qovuşmasından yaranan çoxlu yer adlarına rast gəlmək mümkündür: Beloyar, Çernoyar, Ak yar, Kızıl yar, Qarayar, Sarıyar və s. Tataristanın yer adları içərisində iki Kızıl yar kəndlərinin adları da (Zur Kızıl yar, Keçe Kızıl yar) Krasnoyar şəklində dəyişdirilmişdir³⁰⁴.

Kızıl yar-Krasnoyar Sibirin Rusiyaya ilhaq edilməsində müstəsna rol oynadı. Sibirin tam məskunlaşdırılması işində rus köçkünlərinin Orta Yenisey boyunca yerləşdirilməsində dayaq məntəqəsi mövqeyinə malik idi. Demək olar ki,

³⁰² Никонов В.А. Краткий топонимический словарь, М., Мысль, 1966, с. 214.

³⁰³ Город у Красного яра, Красноярск, 1981, с. 23

³⁰⁴ Татарская АСР. Административно-территориальное деление, Казан, 1966

yüz illər ərzində Krasnoyar söztün həqiqi mənasında sərhəd qalası-forpost adını təsdiqləyərək şimali monqol "altın xanlarının", Cünqar hakimlərinin, nəhayət Yenisey qırğız atlı bölüklərinin işğalçılara qarşı hücumlarını dayandırmaqda idi. Ucsuz-bucaqsız bu zəngin çöllərdə azad yaşamış yerli xalqlar bu əsarətə dözə bilmir, qul boyunduruğuna girmək istəmirdi. Hətta XVII əsrin 60-cı illərində belə, bu müqavimət hərəkatı qırılmırdı. Qırğız xanı Erenyak İşeev (Ərənək İşiyev) rus qüvvələri üzərinə aramsız basqınları ilə onları göz açmağa qoymurdu. Yalnız 1703-cü ildə ruslar ciddi nailiyyətlər əldə etdilər, qırğızları Abakana qədər geri oturdan rus hərbi qüvvələri yerli xalqı rus çarina itaət etməyə məcbur edə bildilər.

Müharibələr bitdi. Bununla da Krasnoyar tarixinin də hər b dövrü bitdi. O hər b qalasından şəhərə çevrilməkdə idi. Şəhərin adı ruscaya tərcümə edilərək tədricən dəyişdirilmişdir. Rus dilində olan ədəbiyyatlarda şəhərin əvvəlki adlarına rast gəlmək mümkündür: Yenə də qayıqla üzmək lazım gəlirdi. Amma burada da Krasnı yarıdakı əhvalat baş verdi (A.Çexov. Sibirdən məktublar. f.6.)

QARA BULAQ. KARYAGİN. FÜZULİ

Bakıdan 318 km. aralıda Köndələnçayın (Araz çayının qolu) sağ sahilində yerləşir. Qara Bulaq keçmişlərdə bölgənin adı kimi mövcud idisə də, mərkəzi qəsəbənin adı Xan kəndi idi. Bunun da səbəbi var idi. Qarabağ xanları bu bölgəyə mənsub oymaqlardan çıxmışdı.

Qara Bulaq adı 1821-ci ildə dəyişdirilərək Karyagin qoyulmuş, rayon 1959-cu ilədək bu adla yaşamışdır. 1959-cu ildə Karyagin adı Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin şərəfinə Füzuli adı ilə əvəz olunmuşdu. Əsil adı Qarabulaq olan bu yurd böyük bir dövr boyunca işğalçı generalın adını daşıyırdı.

Pavel Petroviç Karyagin 1761-ci ildə Poltavada zadəgan ailəsində doğulmuşdu. 1778-ci ildə çar Rusiyasının Kırımını zəbt edən işğalçı qoşunu tərkibində ilk döyüş təcrübəsinə yiyələnmiş, bu alayın tərkibində də 1784, 1791-ci illərdəki Rus-Türk müharibələrində iştirak etmişdi. General Valerian Zubovun Azərbaycana hərbi yürüşü Karyaginın qarşısında geniş yollar açdı. Azərbaycana 1796-cı ildən başlayan hərəkatda iştirak edir, 1806-cı ildən Qarabağın hərbi rəisliyi ona həvalə olunur. Bu torpaqların istilasını zamanı göstərdiyi fəaliyyətlərə görə aldığı təltiflər içərisində şübhəsiz, adının bu torpaqda əbədiləşdirilməsi daha yadda qalan hadisə oldu³⁰⁵.

Abşeron rayonu müqəddəs Şıx kəndinin də adı 1939-cu ilədək Karyagin, sonra Xanlar olmuş, qəsəbə nəhayət bu günlərdə öz əsl adına qovuşmuşdur.

³⁰⁵ Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü, Bakı, 1977, s. 79

Vaxtilə böyük bir ərazinin adını bildirən Qarabulaqda hazırda XIX-cu əsrə aid məscid, rayonun ərazisində Qarğabazar kəndində XVII əsrə aid məscid, Karvansapa, türbə, Qoç Əhmədli kəndində XVIII əsrə aid məscid və s. qalmışdır.

Azıx mağarası qədim Qarabulaq torpağında (indi rayon mərkəzinə yaxın) yerləşir. Azıx mağarası yer kürəsindəki 5 tapıntıdan biridir. Məhz bu tapıntıya görə Azərbaycan Avropanın ən qədim sakinləri xəritəsinə daxil olmuşdur.

Şəhərin yaxınlığında, ondan 1-1,5 km aralı Köndələnçayın sağ sahilində orta və son Tunc dövrünə və Dəmir dövrünənsə əvvəllərinə aid (eramızdan əvvəl II minillik) qəbir abidələri keçmiş mədəniyyətin möhtəşəm izləridir. Buradakı 20-yə yaxın kurqanlar - "Qara bulaq Kurqanları" - günümüzədək saxlanılmışdır³⁰⁶. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qara Bulaq sancağı deyə nahiyyə təşkil edilmişdi.

Yaxın illərədək Naxçıvanda, Xanlar r. və Qarabağda Stepanakert yaxınlığında Qarabulaq kəndləri (bu kənd də Köndələnçay üzərindədir) olmuşdur. Qara Bulaq Çeçen İnuş Respublikasında (Sunca ray.) və Qazaxıstanda (Taldı Kurqarı vil.) qəsəbə adıdır. Şəki rayonu ərazisindən də Qara Bulaq çayı axır. Vaxtilə Gürcüstanda da Orta Qara Bulaq, Kiçik Qara Bulaq kəndləri var idi. Ermənistanın Azərbaycan vilayətlərində Qara Bulaq adlı iki kənd, İraqda Kərkük vilayətində Qarabulaq adlı kənd olmuşdur. Qırğızıstanda (Tıyan Şan ray.) Kara Bulak yaşayış məntəqəsi vardır.

Təəssüf ki, rayonun adı dəyişdirildikdə onun belə qədim və dolğun mənaya malik köhnə Qara Bulaq adı heç kimin yadına düşməmişdir.

QARADONLU. İMIŞLİ

Sovet dövründə kütləvi addəyişmənin qurbanlarından biri olan Qaradonlu yaşayış məntəqəsinin adı 1938-ci ildən İmişli rayonudur. İranla sərhəddə yerləşir³⁰⁷. Prinsip etibarilə hər ikisi həmin ərazi ilə bağlı adlar olub, habelə hər iki toponim mənşəcə türk əsilli adlardır. Lakin Qaradonlu adının İmişli adına nisbətən daha qədim olduğu hiss olunmaqdadır. Qaradonlu Azərbaycanın etnoqrafik yer adlarındanıdır. Bu xüsusiyyətinə görə də daha dəyərlidir. Hələlik bu ada bir yerdə rast gəlmişik: Karaton Quryev vilayətində (Qazaxıstan) Embek neft rayonunda qədim qəsəbədir; müasir neft çıxarma mərkəzlərindəndir. İran ərazisindəki "siyah-puşlar" etnik qrupu Qaradonlu qəbilə adının sadəcə analoqudur.

³⁰⁶ F.Əsədov, S. Kərimova. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər, Bakı, Gənclik, 1993, s. 78.

³⁰⁷ ASE IV, s.430

Geyim qədim xalq mədəniyyətinin ən mühüm şərtlərindən biridir. Tarixi-etnoqrafik istiqamətdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, milli geyimlər xalqın həyatında mühüm yer tutduğu üçün bu həyatın xarakterini, baş verən tarixi prosesləri öyrənmək üçün ciddi material verir.³⁰⁸

Öz geyimi ilə fərqlənən qəbilə və tayfalar get-gedə əsil adlarını özlərinin yaşayış məskənlərinin adında saxlaya bildilər. İndi hazırda bu adlardan müəyyən qismi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində - Qara Bөрk (Ucar r.), Sarı Köynək (Gədəbəy r.), Ağ Köynək (Qazax r.), Qara Dolaq, Şiş papaqlar (Ağdam r.), Sarıbaş (Zaqatala r.) habelə Bakıda İçərişəhərin əsas əhalisi olan Ağ Şalvarlar, cənubi Azərbaycanda Qayış Qurşaq (Savalan ərazilərində) və s. kənd adları şəklində yaşamaqdadır.

BÖYLƏR MƏKANI QARAMAN

Aşıq Qaramanlıdır,
Xalın qara manlıdır.
Yarın soyuq üzündən
Yenə qar amanlıdır.

(bayatı)

Qaramanlar və ya karamanlar əsas etibarilə Kiçik Asiyada məskunlaşmış böyük türk qəbiləsinin adıdır.

Rəşidəddinin göstərdiyinə görə Səlcuq hökmdarı Toğrul zamanı (1038-1068) Anadoluya yerləşmişlər.

Qaramanlar Oğuzların Salur tayfa birliyində güclü ellərdən olmuşdur. 1252-ci ildə Orta Anadoluda müstəqil bəylik qurmuşlar. Qaraman bəyliyi Anadoluda 1483-cü ilədək hökm sürmüşlər³⁰⁹.

Tarixən Amu Dərya boylarından qopub yürüş edən qaramanlar Azərbaycanda da yerləşmişlər. Göyçay, Yevlax, Salyan, Qubadlı rayonlarındakı Qaraman kəndləri, eləcə də Qaraman çay (Qax r.), Qaraman dağı (Şamaxı) Qaraman kanalı (Şəmkir çaydan çəkilmiş qədim arx), Tovuzda Qaraman tapı həmin yürüşdən yadigarıdır.

Səfəvilər ordusunda Qaraman bəyləri fəal mövqeyə malik idilər.

Volqa çayının qolları Karaman Bolşoy, Karaman Malıy çaylarının adları ilə yanaşı (Saratov vil.) vaxtilə bu ərazilərdə Karaman kəndi, qarovul

³⁰⁸ ASE 3 c, s. 49

³⁰⁹ Bu barədə bax: ASE, III c 63 .

məntəqələri var idi; strateji mövqedə yerləşən belə məntəqələrə ruslar "stan" - duracaq (stanitsa sözü buradandır) deyirdilər. Qazaxıstanda mövcud olan Karaman şəhəri bu tayfanın yayılma miqyasının genişliyini göstərir. Türkmən alimi Ataniyazovun göstərdiyinə görə Karaman, habelə Akman ən böyük türk tayfası; Salarların tayfa rəisləri olmuşlar³¹⁰.

Hazırda Türkmənistanda Böyük Qaraman və İkinci Qaraman (Saraqat r.), Qaramanlı dağı (Türkmənbaşı limanı), Qaramanlı dərəsi (Qızılbat r.) həmin böyük tayfanın adı ilə bağlıdır³¹¹.

Əski türk coğrafiyasının geniş arealında dəyişdirilən türk adları içərisində Karaman adı da vardır. Qazaxıstanda (Kustanay vil.) Karaman qəsəbəsinin indiki adı Vostok, Kırımnda (Azov r.) isə Mixaylovkadır.

Ermənistanda tarixi türk yurd adları içərisində Qaraman adı da olmuşdur. El şairi Zəki islam tarixi yurd adları sırasında Qaraman adını da vəsf etmişdir:

Qaraman, Qarabulaq,
Daşkənddə gəz soraq-soraq.
Qanlı, Kərkibaş, Qırxbulaq
Bu yerlərə axanda gəl.

QARANQU ÇAYI

Müasir Ermənistan ərazisində Arpa çayın qollarından biri Qaranqu adlanırdı. Çayın adı qədim türk abidələrində, o cümlədən Mahmud Kaşğarinin Divanında "tutqun, çirkli, şüphəli" mənaları ifadə edən qaranqu sözü ilə bağlıdır³¹².

Çayın adının bu şəkli "qaranlıq" sözünün qədim arxaik variantı olan "qaranqu" sözünü yada salır.

Füzulidə:

Xurşidsiz oldu ruz ta şəb,
Oldu başına qaranqu məktəb.

Və ya

Müqəbirdən güzər etdim,

³¹⁰ Атанийазов С. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабат, Ылым, 1988, с.17.

³¹¹ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı, 1983, s. 91

³¹² Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı, Gənclik, 1983, s.63.

Əcaib mərdüman gördüm
Qaranqu topraq altında
Yatır cismiylə can gördüm

(*Molla Qasım*)

Qaranqu Cənubi Azərbaycanda da çay adıdır; Qaranqu çay Səfidruda (əslı Ağsu çayı) qovuşan çaylardandır. Bununla bərabər Quba rayonu ərazisində Qaranlıq çayı (Baba çayın sağ qolu), Laçın rayonu ərazisində İldırımsu çayının sol qolu, Tovuz rayonu ərazisində Kürün sağ qolu vardır.

Ermənistan ərazilərində Qaranlıq adlı iki kənd olmuşdur: Qaranlıq Dərə (İndi Lüsadzor) və inzibati rayon mərkəzi adı Qaranlıq (indiki adı Martuni şəhəri). Eynilə Azərbaycanın Qarabağ diyarında Aşağı Qaranlıq kəndinin də adını dəyişdikdə (1939) Ermənistanda olduğu kimi bu şəhərin də adını Martuni qoymuşlar. İstər Azərbaycanda, istərsə də Qərbi Azərbaycan ərazilərində yaradılan müasir Ermənistanda ermənilər türk adlarının areallığını söküb qırarkən də yenə erməni adlarının paralelliyini (Azərbaycanla Ermənistan arasında (!) yaradıb əsaslı, düşünülmüş məqsəd güdürdü.

QARA YAZI "BÖYÜK ÇÖL" DEMƏKDİR

İndiki adı Qardobanıdır. Gürcüstanda kütləvi surətdə dəyişdirilən türk yer adlarından biri də Qara Yazıdır. Bölgə və şəhərin adı 1947-ci ildə dəyişdirilmişdir. Şəhər Qara Yazı düzündə yerləşir. Qara Yazı düzü Azərbaycanda Qazax rayonu ərazisində Kür çayının sol sahilindən başlayıb indiki Gürcüstan ərazilərinə də daxil olur və orada sonradan dəyişdirilməklə Aşağı Kartli düzü adlanır.

Qara Yazı diyarı (indi mərkəzi Qardobanı olan ərazi) həmişə Azərbaycan türklərinin vətəni olmuşdur. Azərbaycanda Qara Yazı meşəsi Qazax rayonu ərazisində Tuqay meşəsi adıdır; habelə Qarayazı qoruğu (Kürsahili meşələr) və Qazax, Göyçay rayonlarında Qara Yazı kəndləri vardır. Qara Yazı türk dillərində qara "böyük, əzəmətli, möhtəşəm", yazı isə "çöl, səhra, düzənlik" mənasını daşıyır. (Müqayisə edək: Borçaklı Yaz (Tatarıstan); Türkiyədə Kara Yazı isə hüduqları Ərzurumda Araz çayının sağ sahilinə dayanan böyük bir ovalıq və düzün adıdır³¹³).

Bu ad xalq şairimiz Səməd Vurğunun vəsf etdiyi doğma yurd adlarındandır; məhəbbət ünvanlı yer, ocaq, diyar adıdır. Şairin uşaqlığı bu yerlərdə

³¹³ Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fethi, s.121, 245.

keçmişdir:

Qara Yazı meşəsində anadil adlı bir quş var,
Mənim sevdalı qəlbim tək asılmışdır ayağından.
Yolum düşə Salahlıya, o qəbrə diz çöküm, bir də
Anam Məhbubu yad ilə öpəm solğun yanağından.
Aman tale! Nə möhnətmiş onun dərdi, mənim dərdim,
Bahar fəslində ayrıldı qızılgül öz budağından.

...Bu kitabda itirilmiş Vətən guşələrinin tarixçələri var. Minillik Azərbaycan torpaqları - Borçalı, Vedi, Basarkeçər, Dərələyəz, Qaraqoyunlu, Göyçə elləri - babalarımızın odu sənən ocaqları... Qara Yazı onlardan biridir.

QARKINLAR BOYU. QARXUN KƏNDLƏRİ

Qarxun Ermənistanın yer adları içərisində möhkəm qat təşkil edən türk yer adlarındandır. Tarixən bu ərazidə Aşağı Qarxun və Yuxarı Qarxun deyə iki kənd olmuşdur. Eçmiədzin rayonuna daxil olan Aşağı Qarxun kəndi 1946-cı ilədək öz doğma türk adıyla yaşamaqda idi. Həmin ərazidəki Yuxarı Qarxun kəndi (indiki adı: Crarat) 1978-ci ilə kimi bu şöhrətli adı daşıya bilmişdi. 1918-ci il qırğınlarında hər iki kəndin əhalisinin sağ qalanları başını götürüb kəndlərini tərk etmiş, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra öz yerlərinə dönə bilmişdilər³¹⁴.

Tarixi mənbələrdə bu boy Karkın, Karkun, Qarkın, Qarxın şəkillərində rast gəlinir. Mahmud Kaşqarının göstərdiyi tayfa adları içərisində Karkınlar da vardır. Qarkın Rəşidəddin və Əbülqazidə bəhs olunan 24 türkman tayfasından biridir. Bu müəlliflər Qarkının Oğuz xanın nəvəsi olub, onun oğlu Yıldız xanın dördüncü oğlu olduğunu söyləmişlər. "Qarxun"un "Qara Hun" adından da yarandığı söylənilməkdədir.

Qarxınlar Azərbaycanda, Əfqanıstanda, tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, Türkiyədə, Kırımın cənub sahillərində yaşamışlar³¹⁵.

Bu tayfa haqqında türkmən tədqiqatçısı A.Cikiyevin etnoqrafik xarakterli məlumatları maraqlıdır. O Rəşidəddinə (XIV əsr) əsaslanaraq karkınların birbaşa Oğuz xanın nəslindən çıxdığını göstərir. O qeyd edir ki, karkınlar tarixən Ürgənc, Amu-Dərya boyu və indiki Əfqanıstanın sərhədləri içərisində qalan ərazilərdə, Türkmənistanın Cərcou vilayətində yayılmışlar. XX əsrin başlanğıcında artıq karkınlar ayrıca tayfa qrupu deyildi, onlar müxtəlif türkmən

³¹⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu, Bakı, 2008, s.89

³¹⁵ Атанязов С. Словарь туркменских этнонимов, Ашхабад, Ылым, 1988, с.46.

tayfalarına qaynayıb qarışmışlar³¹⁶.

Karkın Ağrı ilində əski nahiyə və Ərzincanda "Karkın çayırı" adları ilə Türkiyə torpaqlarında yaşayır³¹⁷. Hazırda Türkiyədə bu ada 10-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adında rast gəldik.

Həmçinin Türkmənistanda həmin ərazidə onlarla kənd adında yaşamaqdadır. Azərbaycanın yer adları içərisində də Aşağı Qarxun və Yuxarı Qarxun (Yevlax ray.) deyə iki kəndin adında mühafizə olunur.

Bundan başqa tədqiqatçılar (o cümlədən mərhum alim Qiyasəddin Qeybullayev) Quba və Naxçıvandakı Qarxun kənd adının da qarxınlarla bağlı olduğunu təsdiqləmişlər.

Azərbaycanın tarixi keçmişində müəyyən yeri olan el qəhrəmanı Qarxınlı Əşrəf bəy bu adı daşımışdır:

Qarxınlı Əşrəf bəyin
Dəstəsi keçən yerlər
El-obaya Əşrəfin,
Xosrov bəyin, Soltanın
Qeyrətindən deyirlər.

(İlyas Tapdıq)

QASIMOV. MÜASİR KASIMOV ŞƏHƏRİ QASIM XANLIĞINDAN YADİGARDIR

Müasir Kasimov şəhəri Ryazan vilayətində (Rusiya) Oka çayının sahilində yerləşir. Qasım xanın şərəfinə adlanan bu şəhərin ilk adı Xan Kirman olmuşdur. Karamzin ondan "Oka çayı üzərində mişar tatarlarının şəhəri" deyə bəhs edir. Moskva knyazı Yuri Dolqoruki 1152-ci ildə Xan Kermenə zəbt etmiş, onun "xan" adına dözə bilməyərək yerli əhali olan meşer və ya mişar tatarlarının adı ilə Meşer şəhəri adlandırmışdı³¹⁸. Şəhər beş qatlı torpaq qala içərisində idi. Qızıl Orda qərarگاهında Batı xanla görüşdən qayıdan knyaz Aleksandr Neveki burada vəfat etmişdir.

³¹⁶ Джикиев А. Этнографические сведения о каркыпах и сакарах конца XIX- начала XX в. - В кн.: Очерк этнографии населения южного Туркменистана, Ашхабат, 1979, с.3-5

³¹⁷ Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fethi (1451-1590), Ankara, 1998, s.319,107

³¹⁸ Карамзин Н.М. История Государства Российского, т.VI, с. 399

1376-cı ildə Meşer şəhərində monqol-tatarların hakim olduğu göstərilir; XV əsrdə Qızıl Orda dövləti parçalandıqda Qasım xanlığı meydana gəlir. Xanlığın mərkəzi Oka çayı üzərində Kasım şəhəri idi. 1452-ci ildə artıq Orda xanı Ulu Məhəmmədin oğlu şahzadə Qasım xanın mülkü sayılırdı. Şəhər də həmin ildən onun adı ilə adlanmağa başlayır. Qasım xanın qardaşı Moskvanın qənimti Mahmudək isə Kazan xanı idi.

Qasım xan müharibələrdə rus dövlətinin müttəfiqi kimi çıxış edirdi. 1467-ci ildə rusların Kazana (İbrahim xana) qarşı hərbi yürüşlərində iştirak etmişdi. Qasım xan 1469-cu ildə vəfat etdi. Onun şərafinə şəhərdə Qasım xan məscidi tikilmiş, 1702-ci ildə isə I Pyotr onu dağıtmışdır. (1835-ci ildə isə yerli tatarlar onu bərpə etmişdi, hazırda muzeydir)

Tarixən Moskvada Kremlin yaxınlığında - indiki Myasnitskaya küçəsi ərazisində Qasım xanlığının səfirliyi yerləşirdi. Qasım xanın oğlu Daniyar, onu da Nur Dövlət xan (1486), onu da Satılqan xan, sonra Canay əvəz etdi.

Qasım xanları cəlair, mangit, arqın, qıpçaq nəsilələrindən seçilirdi. Get-gedə yarımmüstəqil vəziyyətə düşən xanlıqda Seyid Burhanın vaxtında xristianlıq güclənir. Zorla xristianlaşdırmaya cavab olaraq tatarların 1656-cı ildə başlayan üsyanı məlumdur. Qasım xanlığının sonuncu hakimi Fatimə Sultan olmuşdur. Fatimə Sultan Bikə rus mənbələrində Fatimə Sultan və ya Sultan Saitovna adı ilə yad edilir. Əri Araslan xan* öldükdən sonra (1627) xanlığı idarə edirdi. Romanovlar sülaləsinin ilk çarı Mixail Fyodoroviç tərəfindən atası Seyid Ak Mühəmmədlə birlikdə körpə oğluna qəyyum təyin edildi. Sonradan rus hakimiyyətinin onun oğlunu (şahzadə Seyid Bürhan Araslanoviç-xaçlamadan sonra Vasiliy adını götürmüşdü, onun da oğlu şahzadə İvan Vasilyeviç adlanırdı) rus şahzadəsi ilə evləndirməsi, xaçlanması səbəbiylə Moskva dövlətindən narazı qalmış, get-gedə zorla xaçlanmaya, müsəlmanların mal-mülkünün müsadirə edilməsinə, dini etiqadlarını saxlaması ucundan zorakılığa məruz qalmalarına qarşı çıxış etmişdi. Fatimə Sultan 1681-ci ildə ölmüşdü.

I Pyotr hakimiyyətə gəldikdən sonra Qasım xanlığını ləğv etdi, əhalisini isə Voronej gəmi tərsanələrində işə qovdu.

...Xəzər sahillərinə yürüşə çıxan Pyotr əvvəl flotiliyası ilə Kasım şəhərinə çatır. Axşam alatoranında şlyapasını çıxarıb uca minarələri kilsə qübbələri zənn edib xaç çevirir; üst-üstə içdiyi şərab başına vurmuşdu. Yanındakılar fitnəkarcasına onu qızıqsındıraraq: əlahəzrət, o kilsə deyil, siz məscidə xaç çəkib dua etdiniz. Dəli çar heç şəhərə ayaq basmadan əmr edir: Sökün o "kalançanı". Çar həqarətlə kalança deyir minarəyə. Pyotr əyan-əşrənlə Müqəddəs Qriqori kilsəsinə dua etməyə yollanır. O bu

* Araslan xan Sibirin xanı məşhur Kuçumun nəvəsidir. Bu nəsil Çingiz xanın oğlu Cucidən başlayır. Toxtamış xan da bu nəsiləndir. Habelə gələcək rus knyazı soyu Urusovlar bu nəsilə mənsubdur.

kilsəni 1700-cü ildə tikdirmişdi. Yanına aldığı əyalara bir-bir Kasim xanlığının kəndlərini, meşələrini əta edir. Kasim şəhəri ətrafında balta görməmiş sağlam küknar meşələrini elə oradaca sərəncamla dövlət xəzinəsinə keçirir. O bu ağacların gəmiçiliyə yararlı olduğunu görmüşdü. Pyotrun dənizlərə çıxmaq planı həyata keçməkdə idi; Azak dənizi artıq əlində idi.

Şəhərdə qədim məscidlər, xan sərdabələri, o cümlədən Şahəli təkyəsi (XVI əsr), məscid (XV) bu gün də qalmaqdadır. Yerli tatarlar öz şəhərlərini sadəcə Kirmən (şəhər, qala) adlandırırlar³¹⁹.

Vaxtilə Kasim xanlığının əhatə etdiyi Meşer torpaqları onun indiki hüduqlarından kənar qalmışdır.

Türk əsilli rus soylarından olan, Oktyabr inqilabı qəhrəmanı Pyotr Akimoviç Babayev (1883-1920), məşhur arxeoloq Aleksey Alekseyeviç Mansurov, tarixçi, Rus dövlət adamları kimi tanınan Oleninlər nəslə mənşəcə Kasim tatarlarındandırlar.

QUSAR YOXSА QUZAR

Azərbaycanın qədim diyarlarından olan və ölkənin səfəli guşələrindən biri sayılan Qusar Qızıl Qaya dağ silsiləsinin ətəyində yerləşir. Qusarın ərazisi qədim yaşayış yerlərindən olmuşdur. Bunu keçmiş müdafiə qalasının qalıqları olan və xalq arasında Qızıl Gül təpələri adı ilə tanınan qədim yaşayış yerinin qalıqları sübut edir³²⁰. Rayonun ərazisindəki Qızıl Gül təpələri çay daşlarından tikilmiş, enli xəndəklə əhatələnmiş orta əsrlərə aid müdafiə qalalarının qalıqlarıdır. Bundan başqa Qızıl Gül təpələrindəki qədim qala qalıqları zəngin tarixdən xəbər verir.

Azərbaycanın qədim yaşayış məntəqə adlarından olan Qusar şəhəri və inzibati rayon mərkəzi adı tarixi özündə əks edən ana dilimizin şəffaf və parlaq örnəklərindən biridir. Bu adı qusar hərbi terminiylə (qusar Rusiyada inqilaba qədər yüngül kavaləriya nəfəri və zabiti, həmçinin alayı) əlaqələndirmələrin (guya rus işğalı zamanı burada qusar alayı yerləşmişdir) həqiqətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu qeyri-ciddi mülahizələr sadəcə, mübahisələrə şərait yaradır, fantaziyaya qol qanad verərək uydurmaçılığa qədər onu yüksəldir. Qusar adı hətta Xəzərlər səltənətindən də əvvəlki dövrlərlə səsleşir, Hun dövründəki yerleşimləri ifadə edir. Azərbaycanın şimal hüduqları və bu hüduqların kənarında indi qalan ərazilərdəki tayfa və nəsilələrin, habelə dillərin müxtəlifliyi, zənginliyi keçmiş keşməkeşli həyatdan, bir tərəfdən isə əlverişli şəraitdən xəbər verir.

³¹⁹ Саттаров Г.Ф. Ойкономические термины со значением «цпрод и село» в истории татарского языка и топоними - Советская Тюркология, 1988, №1, с.49

³²⁰ Бах : ASE III с, s. 161

Bu qədim və gözəl diyarın adı 1938-ci ilədək Hil kimi işlənmişə də, həmin ilə aid 19 iyul tarixli dövlət fərmanı ilə onun əsil adı bərpa olunmuşdur. Özbəkistanda Qarşi şəhərindən 58 km aralıda yerləşən Quzar şəhəri və inzibati rayon mərkəzi adı, Tacikistanda Qusar və ya Quzar qəsəbəsi (hər iki şəkildə istifadə olunur), Qırğızıstanın Oş vilayətində Uzgen rayonu ərazisinə daxil olan qədim yaşayış yeri³²¹. Adları onun "qusar alayı" adından deyil, quz - ar (quz+lar) adından yarandığını söyləməyə imkan verir. Qədim ar (ər) şəkilçisinin tayfa, nəsil adına qoşularaq cəmlilik, çoxluq bildirməsi halları geniş yayılmış; ucar, tatar, macar, suvar, avşar, kəngər və s. tayfa və birlik adları bu qəlibdə formalaşan onomastik vahidlərdir.

QUŞÇU BABA. QUŞÇU KƏNDLƏRİ

Qarabağda Əsgəran rayonunda Quşçu Baba kəndinin indiki adı Moşxmhat kəndidir.

Bu yer adlarının tərkibindəki quş~qoş~qovuş "qərargah, düşərgə", kuşbegi "naib, canişin, əyaləti idarə etməkdə xanın dərğası"; quşbəyi "cənab" - quş "düşərgə" bəy "cənab" mənalarındadır³²². Quş~koş sözünün bu mənaya yaxın çalarlarda: mal-heyvan yatağı, ağıl mənalarında işlənməsi halları məlumdur.

Şübhəsiz, Quşdar, Quşdan kimi zahirən "mənasız" görünən tarixi adlar sözdəki həmin arxaik mənə qatları ilə əlaqədardır. Həmçinin "quşçu" adı ilə bağlı çoxlu sayda yer adları da bu fikri sübut edir. Bu mənada baxmalı: tarixi Qərbi Azərbaycan yer adları sırasında (məc: Quşçu, Quşçulu kəndləri, Quşçu Qaya, Quşçu Dərəsi, Quşçu Balık), eləcə də yurdun Şamaxı, Tovuz, Gəncə bölgələrindəki kifayət qədər adlar həmin nəslin adıyla əlaqədardır.

Əlbəttə hər yerdə, hər zaman qoş ~ quş həmin mənalarda istifadə olunmamışdır. Zira bəzi tədqiqatçıların göstərdiyi kimi "quş, quşçu hunlara aid olan tayfa adlarındadır"³²³.

QIPÇAQ

Əmioğluynan gedən gecə Qıpçağa,
Ay da çıxdı, atlar gəldi oynağa,

³²¹ Словарь географических названий Киргизской ССР, Фрунзе, Ылым, 1988, с. 60

³²² Баскаков. И.А.Титулы и звания в социальной структуре бывшего Хивинского ханства. - Советская тюркология, 1989, №1, с.61.

³²³ İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk toponimləri, s.253.

Dırmaşırıdıq, dağdan aşırıdıq dağa.
Məş Məmişan göy atını oynatdı,
Tüfəngini aşırıldı, şaqıqlatdı.

Cənubi Azərbaycanda Qırçaq kəndi vardır. Şəhriyar "Heydərbabaya salam" poemasında Vətən adları sırasında bu adı da əbədiləşdirmişdir.

Qırçaq adına geniş coğrafiyada saysız-hesabsız şəkildə rast gəlinir. Dəyişdirilən adlar içərisində Qırçaq adlı kəndlər- Kırımın Bayoğlu Kırçaq, Kullar Kırçaq, Kurulu Kırçaq, Sarı Kırçaq, Kap Kırçaq, Kırçaq kimi onlarla kənd adları olmuşdur. Bunun çoxluğunun bir səbəbi də bu tayfanın Kırımın yerli əhalisi içərisində üstünlüyü ilə bağlıdır. "Kırımın ən nüfuzlu boylar- Şirinlər, Arqunlar, Barınlar, Qırçaqlar idi, - deyər Rəfiq Özdək "Türkün qızıl kitabı"nda yazır³²⁴.

Amu Dərya çayında Nukusdan 70 km aralı məsafədə Qırçaq keçid və rayon adıdır; Qırçaq çölü və ya Dəşti Qırçaq "Böyük Çölü Övliyə Çələbi böyüklüyünə və vəhşətinə görə həmin tarixi ərazini Heyhat səhrası adlandırır.

Ermənistanda Qırçaq, Qırçaq Vəngi kəndləri olmuşdur. Qırçaq kəndi (indiki adı Ariç) Qırçaq düzündə yerləşirdi. Yurdumuzun sinəsində də Qırçaq adını yaşadan yer adları vardır. Qırçaq kəndi (Qax r.); Qırçaq çayı (Zaqatala ərazisində) və s. Dr. Nəbi Əsgərov yurdun bu bölgəsində qırçaq adının çoxluğunu nəzərdə tutaraq həmin adlar barədə yazır: Qax rayonu ərazisində Qırçaq kəndi, habelə Qırçaq dərəsi, Qırçaq düzü, Qırçaq təpəsi bu xalqın adını yaşatmaqdadır³²⁵.

Qırçaqlar rus mənbələrində geniş şəkildə adı keçən poloveslərdir (çöl adamı); Bizans mənbələrinə əsasən Avropada kuman adlanmışlar. Mahmud Kaşqaridə sadalanan böyük türk boyları içərisində qırçaq tayfasının da adı vardır.

Bu böyük türk tayfası Şərqdən Qərbdək yayılaraq bu ərazilərdəki xalqların ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar.

QIZIL BURUN

İndiki adı 1954-cü ildən Siyəzəndir.

Yaşayış məntəqəsinin əsil adı olan Qızıl Burun indiki Siyəzən şəhəri yaxınlığındakı qədim yaşayış məskəninin adı ilə bağlıdır. Qızıl Burun şəhərinin xarabalıqları Xəzər dənizinin sahilində günümüzədək qalmaqdadır. Vaxtilə burada aparılan arxeoloji axtarışlar nəticəsində daş qutu qəbirlər aşkar edilmişdir. Ərazidə

³²⁴ Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı, s. 179

³²⁵ N. Əsgərov. Qırçaq etnonimi areal türk onomastikasında Azərbaycan Dilçiliyi problemləri, Bakı, 2001/5. s.100.

tapılmış çoxlu məmulat nümunələri onun XI-XII əsrlərdə abad şəhər olduğunu göstərməkdədir³²⁶.

Yer adı qızıl (qiymətli metal adı; burada şübhəsiz, rəng mənasında istifadə edilmişdir) və burun (relyef xüsusiyyəti ifadə edən coğrafi termin) sözlərindən yaranmışdır. "Burun" və ya "dimdik" dağın qayanın qabağı, Ön hissəsi; yer adlarının formalaşmasında iştirak edir. Məs: Bayıl burnu, Daş Burun, Kıl Burun; Ermənistanda Qızıl Burun (Abaran ray.) kəndi olmuşdur.

Dağlıq Qarabağ MV-nin paytaxtı Stepanakert şəhərini də qədim adı Qızıl Burun olmuşdur. Xankəndi adı daha sonralar meydana gəlmiş, xalq arasında, xüsusən, Qarabağ xanlığının yaranmasından sonra yayılmışdır. Amma əsil qədim adı Qızıl Burun unudulmuşdur; şəhərin adı Azərbaycan sovet hökumətinin 1923-cü il 10.8 tarixli fərmanı ilə dəyişdirilmişdir³²⁷. Belə dəyişmələr çox sərrast olaraq "kabinet addəyişməsi" adlandırılmışdır. Həqiqətən keçmiş SSRİ məkanında hökumətin hər bir təsadüfə əl saxlamadan gördüyü bu qeyri-ciddi iş xalqın tarixinə olunan ciddi müdaxilə idi.

QIZIL SU. KRASNOVODSK. TÜRK MƏNBAŞI

Xəzərin sahilində Quba dağın ətəyində liman şəhəri. Vaxtilə Qızıl Su körfəzində (indi Krasnovodskiy zaliv) kiçicik kənd olmuşdur. Şəhərin yerləşdiyi Qızıl Su boğazı dənizdən Qızıl Su və Çələkən dili ilə ayrılmışdır.

I Pyotrun Xəzərboyu yürüşündə göndərdiyi ekspedisiyalar zamanı 1715-ci ildə artıq xəritədə öz türk adının tərcümə olunmuş variantında - Krasnovodsk kimi qeyd olunmuşdur. Qeyd: xaçlanana qədər əsl adı Dövlət Gəray olan, Pyotrun böyük ümid bəslədiyi Aleksandr Bekoviç Çerkasski bu yerdə Xəzərin sahillərinə çıxmış, gizli bir qala tikdirmiş - o, buradan ehtiyatla varlı şəhər olan Xivəyə yürüş edəcəkdə. Lakin səfər ərəfəsində vaxtsız ölümü ilə bu tədbir gecikir. Ruslar bir də burada 1869-cu ildə görünür. Stoletov həmin qalanı bərpa edir. Qızıl Su adı da Krasnovodsk kimi rəsmiləşir. Bütün Xəzərboyu Rusiyanın idarəsinə keçdikdən sonra general N.Q.Stoletovun* rəhbərliyi altında hərbi qala dəniz limanı şəklində də yeniləşdirilir. Bura hərbi məmurları köçürülür, tezliklə erməni tacirləri burada əsaslı şəkildə məskunlaşırlar.

General Stoletov igid təkəllilərlə dəfələrlə qızğın döyüşlərə girmişdi. O,

³²⁶ Bax: ASE III c, s. 159

³²⁷ Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü, Bakı, 1977.s.82

* Stoletov Nikolay Qriqoryeviç (1834-1912) rus hərbi xadimi. Kırım müharibəsinin (1853-1856), Rus-Türk müharibəsinin (1877-1879) iştirakçısıdır. Qafqazın, Xəzərin Şərq sahillərinin, Türkünstan ölkələrinin istila olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Qızıl Su, Asxabad (Aşqabad), Göytəpə vuruşlarında təkəllərin hər dişin altında sınımayan kənək qoz olduğunu görmüşdür. 1896-cı ildən bura dəmiryolu çəkilişlə şəhər inkişafa qədəm qoyur. Bakı ilə geniş ticarət və mədəni, həmçinin sıx sosial əlaqələr saxlayan və günü-gündən böyüməkdə olan Krasnovodsk Azərbaycanda Təzə Şəhər adlanırdı. Bakıda sahilədən başlayan (köhnə limandan) böyük bir küçənin də adı Krasnovodsk olmuşdur. (İndi Səməd Vurğun küçəsi adlanır) Bu küçə Bakının o zamankı dəniz limanına bağlandığına görə bir xatirə ad daşımada idi. 1962-ci ildə Bakı ilə Orta Asiya ölkələrini birləşdirən dəmir-yolu bərəsi işə salınmış yerdirdir.

Atrek çayı üzərində (Xəzər dənizinə axır) "Qızıl Su" qoruğu yerləşir.

QIZILCA KƏNDİ SLAVYANKA

Slavyanka (Qızılca) kəndi Şəmkir – Gədəbəy şosse yolunun üstündə yerləşir. Qızılca kəndi bu yerlərə ruslar köçürülənədək dağlar qoynunda kiçik bir kənd idi. Gözəl havasının, suyunun cənnətdən, nə də onun Kövsər bulaqlarından bir fərqi yox idi. Kənd Qızılca adı ilə tanınırdı; Qızılca dağının sinəsinə sığınmışdı. Bu Qızılca kəndi çox qədim bir mədəniyyəti yadigarı idi. Onun arxasını söylədiyi dağın ətəyi eramızdan əvvəl XII-XIV əsrlərə aid abidələrlə zəngindir. Bu abidələr Azərbaycan tarixində öz yeni adı ilə "Slavyanka abidələri" adı ilə tanınır. Burada qədim nekropol aşkar edilmişdir; bu qəbiristanlıqda daş qutu qəbirlər, siklop tikililəri (yonulmamış daşlardan, iri qayalardan hörülmüş qalaca) var idi. Bu tikililər bir qayda olaraq eramızdan əvvəl II-I minilliyə aid edilir.

Kəndinsə adı yeni, tarixi qədim....Ruslar bura 1830-cı illərdə, çarizmin "ucqarları ruslaşdırmaq" siyasətinin həyata keçirilən ilk mərhələsində köçürülmüşdür. Bu kəndin adı onların köçürülmə kampaniyalarını həyata keçirməyə müvəkkil olan rus zabiti Slavin fəmilialı məsul şəxsın şərafinə Slavyanka qoyulmuşdu.

Bu kəndlə yanaşı dağlar qoynunda müsəlman kəndləri ərazisində Saratovka (əvvəl adı: Fındıklı), Novo Qorelovka (indiyə təkrarən Ərtəpə), Novotroitsk (Günəş) kəndləri də salınmışdır³²⁸.

Qızılca isə türk toponimləri sırasında rəng bildirən yer adlarından biridir. Bu məna Ankara altındakı Qızılca Hamamlı kəndi adında, Kərkükdə Qızılca şəhəri, yurdumuzda isə Xanlar rayonuna aid kənd adında hiş olunmuşdur.

XIX əsr böyü, qismən də XX əsrin əvvəllərində ruslar Azərbaycanda məskunlaşarkən bir qayda olaraq köhnə yurd adlarını yeni fəth olunmuş yerlərdə

³²⁸ Bax: M. Təkləli. Qərbdən Şərqə ulu türk adlarının dəyişdirilməsi tarixində, Bakı, 1999, s.231, 238

yeni məskənlərə qoyurdular. Bununla yanaşı bəzi hallarda kənddə ilk doğulan uşağın, eləcə də dövrün böyük məmurunun və ya yeni yerin relyef xüsusiyyətlərilə bağlı qoyulan adlar da var idi. Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana qarşı bu siyasət XVIII əsrdən başlayaraq xüsusilə güclənmişdi. Belə ki, I Pyotru bahalı hədiyyələr və yağlı vədlərlə ələ alan erməni keşişləri və tacirləri rus qoşunlarını Qafqaza yeritməyə, bu torpaqları zəbt etməyə çağırırdılar³²⁹. İmperiyanın maraqları erməni casuslarının niyyətləri ilə üst-üstə düşürdü: Qafqazda vahid xristian dövləti yaratmaq.

QIZIL YAR

Mənası və şəkli cəhətdən türk dilinin çox parlaq və aydın nümunələrindən olan bu ad müxtəlif mənbələrdə Kızılyar, Kızlar, Qızlar kimi çox cüzi fərqlərlə işlənməklə, əslində ciddi təəssürat doğuran fərqlər yaratmağa səbəb olmuşdur.

Qızıl türk dillərində qırmızı (rəng) mənasını daşımışdır. Sözün kökü tarixən qız "od" qızıl "od rəngli" qırmızı deməkdir. Yer adlarının tərkibində də məhz rəng adı bildirməsilə əlaqədar olaraq geniş istifadə olunur: Ural çayının sağ qolu (Orenburq vil.) Kızıl çayı; Qızıl Boğaz, Qızıl təpə, Zəngəzur silsiləsində dağlar, Qızıl Burun Eçmiədzində, Qızıl dağ (Yeni Bəyazid bölgəsində dağ) adları bu sözün iştirakı ilə yaranaraq saysız-hesabsız adlardan sadəcə bir neçəsidir³³⁰. Bunun kimi geniş türk coğrafiyasında yar (yarğan, uçurum, "sahil" mənasında) çox işlənən sabit topoforantdır: Krasnoyar, Bəloyar, Babiy Yar, Karayar...

Nijni-Novqorod vilayətində də vaxtilə 1960-cı illərədək üç Kızıl Yar kəndi olmuşdur.

Pyotrun planlaşdırdığı Xəzərboyu yürüşün başlanğıcında ilk ayağı döyən strateji cəhətdən mühüm məntəqələrdən olmuşdur.

Terek çayı üzərindəki Qızıl yar qalası 1735-ci ildə kazakları bura köçürməklə qəsəbə halına gətirildi. Ruslar Qafqazın istilasında açar mövqeyində oları belə məntəqələrə üstünlük verirdilər. Odur ki, işğalçılar bir az da irəliləyib Sulak çayının üstündəki Aqraxan çağlayanı ətrafına da təcili 1000 kazak ailəsini köçürüb yerləşdirdilər.

Tarixi mənbələrdə Kızılyar işlənmişdir. Çariçə Annanın Kızılyar qalası komutanlığına təyin etdiyi Hessen Hamburqskinin təlimatıyla 1736-cı ilin noyabr ayında Donduk Ombo rəhbərliyində 20 min kalmıq, Elmirzə Bekoviç Çerkasskinin

³²⁹ F. Əsədov, S. Kərimova. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər, Bakı, 1993, s.13

³³⁰ Misallar Ensiklopedik lüğətdən (ЭС) götürülmüşdür; bax: т.29, s.50.

başına topladığı iki min nəfərlik Kabarday birliyi, 50 minlik kazak qoşunu Kuban bölgəsinə hücum etdi; Kopiş bölgəsinə sıxışdırılan minlərcə noqay və çərkəz qılıncdan keçirildi. Lakin Osmanlı topçusunun da dəstəyi ilə çəçen, kabarday birlikləri Arqun irmağı boyunda rus qoşununu yendilər, Hessen Hamburqski qaçıb Kızılyara sığındı³³¹. Bu torpaqlar uğrunda ardıcıl müharibələrə girişən II Yekaterina zamanı çarpışmalarda təkrar rusların əlinə keçmişdir. Puşkin "Qafqaz əsiri" poemasının epiloqunda qürurla yazırdı: Hər şey rus qılıncına itaətdədir.

Qızılyar 1763-cü ildə Mozdok qalası möhkəmlənənəndək rusların Qafqazdakı idari və əskəri mərkəzi olmuşdu³³².

LEBEDYAN

Müasir Lebedyan Rusiyada şəhər; Don çayının hər iki sahilində yerləşir. 16-cı əsrədək bu kənddə tatarlar yaşamışdır. 1779-cu ildə şəhərə çevrilmişdir. Lebedyan bədii təxəyyülün müəyyən mənada hədəfi olan və buna görə də maraq kəsb edən yer olmuşdur; İ.Turgenevin "Ovçunun xatirələri" əsərində bu şəhərdən danışılır. Lev Tolstoyun "İki qusar" povestində də hadisələr əyalət şəhəri Lebedyanda cərəyan edir.

Pyotrün istilaçı yürüşü nəticəsində Rusiya Qara dənizin kilidinə sahib olmaqla bərabər ucsuz-bucaqsız torpaqlara da yiyələndi. Pyotr özü bu qələbənin əsil dəyərini, Rusiya üçün böyük səmərəsini bilirdi. Azov səfərində əsas qüvvələrinin komandanlığında ona yoldaşlıq etmiş dostu general Patrik Qordonun az sonra dəfnində (1699) Pyotr onun məzarı üstündə bunları demişdi: İndi mən onun gözlərinə bircə ovuc torpaq ata bildim. O isə mənə Azov dənizini və onun ucsuz-bucaqsız sahillərini verdi³³³.

I Pyotr Azov səfəri nəticəsində yenicə ələ keçirilmiş bu şəhərlə tanış olduqda Lebedyan şəhərinə maraq göstərmiş, ona adına uyğun olaraq üstündə lebed (ququ quşu) təsviri olan gerb əta etmişdi³³⁴.

Şəhərin adı olan bu onomastik vahid haqqında Türkiyəli alim Ramazan Özeyin mülahizələri bizim düşüncələrimizlə çox maraqlı bir ortaqlıq təşkil etdi. O yazır: Altaylar Şimal və cənub altay türkləri deyə iki qrupa ayrılır. Şimal Altay türkləri öz növbəsində kumandılar, Lebed tatarları, Kara orman (Tubalar) olmaqla üç boya bölünürlər. Lebedlər Lebed çayı boyunca yaşamış və ququ quşundan (lebed) törəndiklərinə inanırlar; özlərinə də buna görə ku-kiji (Qu adamı)

³³¹ M. Sadıq Bilge. Osmanlı devleti və Kafkasya, İstanbul, Eren, 2005, s.119

³³² Yenə orada, s.88

³³³ СИЭ Т.4, с.539.

³³⁴ Моложавенко В.С. От Иван-Озера до Азовскою моря, М., Профиздат, 1982, с.36-37

deyirlər³³⁵.

Qeyd etməliyik ki, rus dilindəki qədim türk sözlərindən olan lebed bu dildə iki omonim məna daşıyır. Hələ rusların ilk ədəbi-tarixi abidəsi olan "İqor alayı haqqında dastan" da işlənən türk mənşəli söz lebed "ququ quşu", habelə lebeda; lebeda tatarskaya "yarpaqları unlu bitki" adı kimi işlədilmişdir.

Azərbaycan türkcəsində "unluca", "yağlıca" kimi adlandırılmaqla yanaşı, ləbədə şəklində də işlədilməsinə rast gəlinir: Bir aralıqdakı qapı açıldı, həyəət girdilər. Böyük tut ağacları baş-başa vermişdi, kənardə ləbədə, keşniş, kəvər və tərşun ləkləri gözə çarpırdı (Y.V.Çəmənəminli "Həkim").

MANQUP QALA. İNDİ FEODORA

Bu torpaqlarda səyahət etmiş və nəhəng bir qaya üzərində dikələn bu qalanı gəzmiş Övliya Çələbi Manqup qalasını "Qəhqəhə Manqup qalası" adlandırır, onu vəsf edərək, "Kırım vilayətinin kahkəsi Manqup qala" deyərək bu möhtəşəm qəsir-qaladan qürurla bəhs edir. Sərkərdə Gedik Əhməd paşanın burada şahid olmasını xəbər verir.

Manqup Qala Sevastopoldan (keçmiş adı Aktıyar) 20 km Baxçasarayə doğru şərqdə yerləşirdi. İndi bu möhtəşəm orta əsr şəhərinin xarabalıqları durur. Vaxtilə inzibati dairə mərkəzi olmuşdur. Əhalisi əsasən dəri aşılması ilə məşğul idi. Feldmarşal Minixin Kırımı başdan-başa viran qoymasından sonra (1739) bir çox yaşayış məskənləri kimi Manqupun əhalisi də bu dağıdılmış yurdu tərk edib dağılıbmışdılar.

İndi XV əsrə aid (ilk qalanın VI əsrdə inşa edildiyi məlumdur) qala divarlarının bəzi hissələri, həmin dövrə aid möhtəşəm sarayın qalıqları, XVI əsrə aid camilərin xarabalıqları və s. tarix nişanələri durmaqdadır. Ehtimal ki, qala son zamanlar gözdən düşən və paytaxtdan uzaqlaşmalı olan xanzadələrin sığınacaq yeri olmuşdur.

Manqup Qalanın seyrinə dalan Övliya Çələbinin təsviri çox əyanidir; onun canlı təhkiyəsi nəticəsində sanki özün də qalanın tərəqqi dövrünün şahidi olursan: Manqup Qala göyə millənmiş bir bəyaz qayanın burnunda uca divarlarla əhatələnmiş bir qaladır. Bu qayanın çevrəsi cəhənnəm dərələri kimi dərin və qorxunc uçqunlardır. Qaya özü bir göbələyi andırır; bu minlərlə arşın dərin dərəlikdən o bir sütun kimi ucalır və get-gedə qayanın başı enlənir. Qaladan baxıldıqda qayanın dibi görünmədiyindən onun boşluqdan yüksəldiyini güman edirsən. Qalaya girmək imkanı yoxdur. Allahın hikmətindəndir ki, qayada sulu

³³⁵ Ramazan Özey. Sibiriya Türk yurtlarından esintilər-Yeni Türkiyə .Türkoloji araçdırmalar, 2002, №1, c.311.

çəşmələr vardır³³⁶.

Övliya Çələbi Manqup Qalada gördüklərindən bəhs edərək qala içində məscid və kirəmit örtülü böyük cəbbəxana binası, iç qalada Sultan Bəyazidin camisindən danışır. Maraqlısı odur ki, həmin Sultan Bəyazid camisinin qarısında qalanan adının "Kalayi-Manqup Kahkaha" deyə nəql edildiyini də göstərir.

Qala mənbələrdə Manqup, Manqup Kala, Mankop, Manqut, Man Kerman adıyla yad edilir³³⁷.

Kırımın yer adlarının tədqiqatçısı V. Buşakov Manqup Qala adının mənasını "yenilmiş, gözdən düşmüş, çökmüş" deyə izah edirsə də³³⁸. Belə məzmununda qala adı olmanın mümkünsüzlüyü bir yana, bütün hallarda adın tərkibində man "güclü, möhkəm" hissəciyi iştirak edir. Kırımın istilas zamanı adı dəyişdirilərək Feodora qoyulmuşdur.

Qalada tatarlarla yanaşı karaimlər (karaylar) da sakin idi. Sonuncular mahir dəri ustaları idi.

MAN KİRMAN, KİYEV. TƏBİİ GÖZƏLLİKLƏR DİYARI

Dneprin (qədim türklər bu çayı Uzu "uzun" adlandırdılar) sağ sahilində şəhər. Müasir Ukraynanın paytaxtı. Əlverişli coğrafi mövqeyinə görə qədimdən məlumdur. Man Kirman "möhkəm şəhər" - Kiyev ərazisində skif dövrünə aid sikkələr tapılmışdır. Orta osrlərdə yerli tatarlar indiki Kiyev şəhərini Man Kerman adlandırdılar³³⁹. Tatar etimoloqu Sattarov həmin məqalədə bulqarca man "böyük, əzəmətli" yəni "böyük şəhər" mənasını bildirdiyini göstərmişdi. Onu da qeyd edək ki, man türk dillərində həm də "hasarlanmış yer, ətrafına divar çəkilmiş ərazi, sahə" deməkdir. "Şəhər, qala" mənasını bildirən kirman -kerman sözünün tərkibində də man vardır. Təsadüfi deyildir ki, Sattarov bunu nəzərdə tutaraq yazır: Volqa bulqarlarının dilində "şəhər, qala, kənd" anlayışlarını ifadə etmək üçün oykonomik termin olan "kirmən" sözündən istifadə edirlər. Dilimizdə azman və canlı danışqda man bilməmək (qorxmamaq, çəkinməmək" söz və ifadəsini də həmin mənaya bağlı nümunə kimi qəbul etmək olar. Yer adları tərkibində də işlənərkən həmin mənələrdədir: Mangüz (güz "mal-qoyun yatağı) Ermənistanın Amasiya rayonunda kənd adı olmuşdur, Manqışlaq - Qazaxıstanda

³³⁶ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII, c 373

³³⁷ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб. 1886, т. 36. с. 528.

³³⁸ Бушаков В.А. Тюркская этнонимия Крыма. Автореф. канд. ф. н., Херсон, 1992, с. 10.

³³⁹ Саттаров Г.Ф. Ойконимические термины со значением «город» и «село» в истории татарского языка и топонимии- Советская тюркология, 1988, №1, с. 49

şəhər; Manqis tau- Manqışlaq yarımadasında dağ adı, Kırımın Man Kirman kəndləri və s.

Man Kirmanda (Kiyevdə) mədəni həyat artıq VI əsrdə başlamışdı.

Müasir Kiyev şəhərinin adının XI əsrə qədər Man Kirman adlandığını akademik Serebrennikov da söyləmişdir. Oljas Süleymanov da Kiyev adının X əsrdən qabaq, hələ slavyanlarla məskunlaşdırılmadan əvvəl Man Kirman "Böyük Şəhər" olduğunu göstərmişdir³⁴⁰.

Mankirmanlılar 988-ci ildə xristianlığı qəbul etmişlər. Kiyev şəhərinin adını salnaməçi Nestordan gələn rəvayətə görə əfsanəvi Kiyanın adı ilə bağlayırlar. Güya şəhərin əsasını Kiya qoymuşdur. Lakin bu məlumat hələ Nestorun öz vaxtında belə şübhələrlə qarşılanmışdır³⁴¹.

Müasir Kiyev hazırda iri mədəniyyət, elm, sənaye mərkəzlərindən biri sayılmaqdadır. Təbii gözəlliklər diyarı Dnepr çayı boyunca öz vəsiyyətinə görə Ukraynanın azadlıq şairi T.Şevçenko dəfn olunmuşdur.

MEÇET. ZERNOQRAD

Meçet (Məscid) Rus çarizminin Azov yürüşündə əldə etdiyi sayısız-hesabsız ərazilərdən biri idi. I Pyotr-un II Azov yürüşündən sonra Meçet və ətrafı, ümumilikdə Azov boyu böyük ərazilər Rusiyaya keçdi. Nahaq yerə Pyotr bu hərbi səfəri "oyun" adlandırmamışdı; naviqasiya məsələlərinə ciddi şəkildə girişən gənc çar Hollandiyaya gəmi sifarişi göndərərək gələcək uğurların məstedici planlarından ruhlanaraq polyakların üstünə gedir. Bu hərbi manevr "Kojuxov yürüşü" adı ilə məlumdur. Buradan zəfərlə dönüb 1695-ci ildə Don ağzına üz tutur. Dövlət qoşunundan çox macəra və qənimət arayan talançı şaykaya bənzəyən bölüklərinə üz tutub: "Kojuxov altında zarafatlaşdıq, indi Azov altında oynamağa gedirik"³⁴² deyərək qarşıdakı səfərin ciddi mənfəətini nəzərə çarpdirmişdi.

Bu illərdən Azov ətrafı istila olunsay da rusların buraya yerləşib məskunlaşması 1768-1774-cü illər Rus-Türk müharibəsindən sonra başladı. I Pyotr hələ 3 noyabr 1713-cü ildə Kazan, Azov quberniyalarının müsəlmanları üçün fərman vermişdi: yarım il müddətinə bu quberniyanın müsəlmanları xristian dininə keçməlidirlər. Əks təqdirdə onların mal-mülkü, torpaqları dövlət xəzinəsinə keçiriləcəkdir. Bu təhdidədi fərman ən güclü tədbir sayılmalıdır; bundan sonra

³⁴⁰ Олжас Сулейменов. Азия, Ллма-Ата, Жалын, 1989, с.146

³⁴¹ КГЭ т.2. М, 1961, с. 273; История городов и сел Украинской ССР, Киев Институт Истории АНУ, Киев, 1979, с.22.

³⁴² БСЭ XV т., с. 125

xüsüsən adlı-sanlı təbəqələrin xristianlığa keçməsi sürətləndi³⁴³.

Meçet qəsəbəsi Azak (indi Azov) yaxınlığında Sal çölündə, Don çayı vadisində yerləşirdi. Buranın təbiəti heç nə ilə əlverişli sayıla bilməzdi; çöldə daim sərt küləklər əsirdi. Həqiqətən də bu torpaq haqqında "bu çöllərdə yalnız dəvələr dözüb qala bilər" deyimi özünü doğruldurdu.

Türk yurdu Temernik (müasir Rostov) yaxınlığında bütöv ərazilər kimi bu torpaqlarda da əkib-becərmə baş tutmazdı. Rus çarizmi bu torpaqlarda möhkəmlənəndən sonra əvvəllər həmin ərazilər knyaz Trubetskoylara məxsus idi. O torpağı becərməyi alman ziraat mütəxəssisinə tapşırırsa da nəticəsi olmamışdır. Alimin zəhməti hədəf getmişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində təbiətdən mərhəmət gözləməyən, istədiyi anda onu özünə qul edən sovet qurucu xalqı qara küləyin əlindən və susuzluqdan indiyədək heç nə bitirməyən bu xam torpaqları becərməyə girişdi.

1928-ci ildə Meçet kəndi burada təşkil olunmuş toxumçuluq müəssisəsinə görə Zernovoy, 1960-cı ildə isə indiki adıyla Zernoqrad ("Toxum şəhəri") adıyla əvəzləndi: ətrafda təşkil olunmuş 15 taxılçılıq kolxozu da ona bağlandı³⁴⁴

MİŞER. QORBATOV

Klyazma çayının Okaya axıb töküldüyü yerdə Okanın hündür, dik sahilində qədim Mişer şəhəri yerləşirdi. Bu yerlər füsunkar təbiətə malik, mənzərəli gözəl bir yerdir; Oka çayının buralarda eni 400 metrə çatır.

XI-XII əsrlərdə bu torpaqlarda Oka sahillərinin həqiqi sakinləri olan mişerlərin (və ya mişarların) yaşadığı məlumdur. Bu ətrafda Mişer adlı yaşayış məntəqələrinə də tez-tez rast gəlinir.

"Povest vremennix let" də bu ərazilərin əsil tarixi, əhalinin kimliyi barədə xüsusi qeydlər vardır: Oka boyunca və Okanın Volqaya töküldüyü yerin öz dili, Muromun öz dili, Çeremisin, Mordvanın öz dili vardır³⁴⁵. Ruslar özlərini bu yerlərin qədim sakinləri saysalar da Mişarın əski təpintiləri əslində türklərin bu torpaqlarda çox qədimdən məskun olduğunu göstərir³⁴⁶.

...Mordva qalası Çulkala (indiki: Nijni-Novqorod) zəbt olunub istila edilən kimi Oka ağzında rusların məskunlaşması güclənir. Buna baxmayaraq bu torpaqlarda rus əhalisinin artması IV İvanın (Qroznı) Kazanı istila etməsindən

³⁴³ Татарский энциклопедический словарь, Казань. 1999. с.223

³⁴⁴ Зайднер В. И., Забегайло Г.И. Город в степи, Ростов, 1971. с.12

³⁴⁵ Города нашей области, Горький, 1974, с.91.

³⁴⁶ İslam Ansiklopedisi, 3 c, s. 385-386

sonra daha da şiddətlənmişdir. Məsələn, XV əsrdə əsası qoyulan Dudin monastırı Kazanın zəbt edilməsindən sonra özünün geniş fəaliyyət çağına girir. Monastır yeni xristianlardan ibarət dəstə-dəstə yeni insan qruplarını hədiyyə alırdı. Ruslar sürətlə bu yerlərə axışdırdılar; başdan-başa keçilməz meşələr olan Mişer ormanlarını balta və yanğınlarla təmizləyib, düzləyib məskən salırdılar, əkib becərirdilər.

Mişer (və ya Mişar) diyarı XVI əsrdə knyaz Andrey Şuyski-Qorbatovun mülkü idi. Kəndin gələcək adı da onunla bağlı olacaqdı. Meşer kəndi də böyüyüb abad məntəqəyə çevrilmişdi. Moskva-Nijni - Novqorod yolu Meşerdən keçirdi. 1565-ci ildə Meşer kəndi Qorbatov adıyla əvəzləndi.

Mişerin əhalisi binayi-qədimdən ticarətlə məşğul olurdu; bir çox adlısanlı tacirlər bu torpaqdan çıxmışlar. Şəhərdə çoxlu emalatxana və sexlər var idi. Ətrafi meşələrə bol olan Mişer şəhərində evlər taxtadan tikilirdi. Mordva və Mişer xalqının memarlıq sənətində mühüm yeri olan ağac bəzəkli (krujeva) evlər burada geniş yayılmışdı, rus izbalarının pəncərə ətrafi və karniz işləri ənənəsi bu mənbədən doğmuşdu.

II Dünya müharibəsinin qəhrəmanları Bazanova, Uryadov qardaşları, Kopilev qardaşları Mişerli idilər.

MUXŞA. NAROVÇAT

Muxşa - Narovçat şəhərinin qədim adıdır. Müasir Narovçat Penza vilayətində (Rusiya) hazırda inkişaf etmiş böyük bir şəhərdir. XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Orda dövlətinə daxil olan Naruçad Ulus Mukşa adlanan tatar xanlığının mərkəzi olmuşdur. Muxşa (Mukşa, Mokşa) Mokşa çayının üstündə yerləşmişdi. 1313-1367-ci illərdə Qızıl Ordanın sikkələri burada kəsilirdi. Müasir ruslar bu sikkələri özlərinin ilk pulları hesab edirlər: Qızıl pullar türkcə tenka "denqa", mis pullar "pul", "pulo" adlanırdı. Karamzinin və başqa nüfuzlu tarixçilərin göstərdiyi kimi bu sikkələrin hər iki üzünü tatar yazısı ilə yazılmışdı. Bu zaman şəhərin ən çox yayılmış adı Muxşa idi. 1360-cı ildə Taqay bəy tərəfindən, 1367-ci ildə isə Mamay xan tərəfindən tutularaq tənəzzülə uğradılmışdı³⁴⁷.

XV əsrdən isə Rus dövlətinə daxil edilir. Lakin Mordvalıların Nijni Novqorod (əvvəl Çul xala, Daş Qala) və Ryazan əyalətləri isə daha əvvəldən - XII əsrin birinci yarısından Rusiyaya keçmişdir. Odur ki, ruslarla bərabər olub soydaşları tatarlara qarşı olan məşhur Voja (1378), Kulikovo (1380) döyüşlərində onlarla üz bəüz gəldilər.

Şəhərin qədim adı olan Mukşa-Mokşa buranın yerli əhalisi sayılan mordva-mokşa tatarlarının adı ilə bağlıdır. Tarixən şəhərdə tatar və mordvalılar yaşamışdılar. Şəhərin qədim adı Mokşa da, çayın da Mokşa adı Mokşa tatarlarının

³⁴⁷ Татарский энциклопедический словарь, с.380, 596.

adını əks etdirir. Mokşalar mordva tatarlarının etnik qoludur. XII-XIII əsrlərə aid rus salnamələrində Mordvadan Purqas feodal dövləti kimi bəhs olunur³⁴⁸. İndi mərkəzi Rusiyadakı Pelqusovo şəhər adı İjorun hakimi, habelə Aleksandr Nevskinin tərəfdarı və silahdaşı Burqas (Purqas) adlı bir əyandan yadigarıdır³⁴⁹.

Mordva knyazı Burqas (Purqas) bura köçüb yerləşmiş, şəhər onun adıyla salınmış və indi də onu xatırlatmaqdadır. Daha əvvəl, X əsr Bizans mənbələrində Mordiya deyə göstərilməkdədir.

Daha erkəndən xristianlaşmağa məruz qalan mordvalıların zorla xaçlanması Kazan xanlığı işğal olunduqdan sonra daha xüsusi bir qəddarlıqla coşdurulur. Odur ki, mordvalılar da kütləvi şəkildə İvan Bolotnikov, Stepan Razin, daha sonralar Yemelyan Puqaçovun çarizmə qarşı qaldırmış olduğu üsyanlara qoşulurlar. XV əsrdən başlayaraq Mordva tatarlarının üsyanları tez-tez qızıışmaqda idi.

Xaçvari, romb və kvadrat şəkilli tikililərlə bəzədilmiş köynəklər, döşlüklər, sarafanlar, süfəo, pərdə, müxtəlif örtüklər əslində Mordva tatarlarının milli mədəniyyət nümunələridir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Narovçatda məscid, hamam, kərpiç evlərin qalıqları, müsəlman sərdabələri aşkar edilmişdir.

NALCIQ. NALÇIK

Kabarda Balkar Muxtar Respublikasının paytaxtı Nalçik şəhəri Elburus dağ silsiləsinin ən yüksək dağları olan Koştan tau, Xatın tau, Cəngi tau ilə əhatələnmişdir. Tarixən adı Nalçiq olan bu yaşayış məntəqəsi şübhəsiz, öz adını üzərində yerləşdiyi Nalçiq çayının (Terek hövzəsində) adından götürmüşdür. Nalçiq çayı isə həqiqətən dağların ətəyində nal şəkildə qıvrılıaraq axır. Kabarda Balkarın hələ faktiki olaraq 1577-ci ildə Rusiyaya qoşulmasına baxmayaraq bu diyar qəti şəkildə istilasını XIX əsrin başlanğıc illərində tamamladı.

Qafqaz müharibələrinin birinci mərhələsində Şimal-Qərbi Qafqazda Azov Mozdok xətti boyu hər b qalaların tikilməsi başa çatdı. (1768-1780) 1817-ci ilə Yermolovun süngüsü ilə Böyük Kabarda torpaqlarına yol açıldı. Malka (əvvəl: Balık Su), Baksan, Çegem və b. çaylar üzərində rusların hər b qalaları tikildi. Bu qalalar sırasında Nalçiq da var idi. Nalçiq qalası özlüyündə kiçik olsa da Qafqaz möhkəmləndirilmiş xəttində mühüm fort sayılırdı³⁵⁰. Gürcü missionerləri fəal

³⁴⁸ БСЭ т.16, с.566-567

³⁴⁹ Попов А. И. Топонимика древних мерянских и муромских областей. В кн.: Географическая среда и географические названия, 1974, с.15

³⁵⁰ Рауф Бураев. Нальчик, изд. Елбрус, 1985, с. 4

idilər³⁵¹. Rahiblərin zorla xristianlaşdırıb həbsə saldıqları, ürəyi qubar bağlayıb həlak olan gənc müsəlman -Lermontovun "Mitsiri" poemasının qəhrəmanı kimi talesizlər yüzlərcə idi. (Mitsiri gürcü dilində "yeni xristian" deməkdir). 1818-ci ildən ruslarla məskunlaşdırılan qalanın kənarında 1838-ci ildə hərbi köçürülmələr ayrıca slabodada yerləşdirilir. Elə bu illərdə də Nalçıqda ilk pravoslav kilsəsi və sinaqoq tikilir³⁵². Rusların idarəsinə keçənə kimi Nalçıq və ətraf diyar yerli xan Küçük Canxota mənsub idi. Qafqazın canişini Yermolovun yanında işləyən A.Qriboyedov qohumuna göndərdiyi məktubda rusların bu ailəyə tutduğu divandan bəhs edirdi.

Kənd istila olunan kimi Nalçıq sözü rus tələffüzünə uyğunlaşdırılır, tezliklə Nalçıq adı Nalçik kimi rəsmiləşdirilir. "Nalçik sözünün yalnız türk mənşəyi haqqında düşünmək olar, bu terminin türk təbiəti o qədər aydın sezilir ki, sübuta ehtiyac qalmır. Türk dillərində, o cümlədən Qaraçay-Balkar və noqay dillərində nal "podkova", çik "kiçiltmə" şəkilçisidir. Bununla Nalçik asanlıqla "podkova" - nalçıq kimi tərcümə edilir³⁵³. Kabardalılar öz paytaxtlarına Nalçık, Balkarlar isə Nalçıq deyirlər. Şəhərin gerbi naldır.

OCAK KALA. OCAKOV

Müasir Ukraynanın Nikolayev vilayətində şəhər. Əvvəllər bu şəhərin yerində kiçik türk keşikçi məntəqəsi Daş Ev qalası yerləşirdi. Polşadan edilən basqınlarda dağıdılan bu kiçik qalanın yerində şanlı, qüdrətli Mengli Gəray xan 1492-ci ildə Kara Kermen istehkam qalasını tikdirir. "Kermen, kirman" qədim türk dillərində qala, şəhər deməkdir. Sonralar qala inkişaf edib böyüdükcə adı da dəyişilmiş, Ocak kala və ya Ocak Kermen adlandırılmışdır. Qala öz adını ruslar buranı işğal edəndə kimi (1789) saxlayırdı. Türk dillərində "ocaq" çoxmənalı sözdür: ocaq öz əsil, həqiqi mənasıyla yanaşı həm də "nəsil, ailə, yurd, mərkəz" deməkdir.

1735-1739-cu illərdəki Rus-Türk müharibəsində ruslar qalanı ələ keçirir. Məhz 1737-ci ilin iyununda türk qalası Ocak Kala tutulur, döyüşdə qalanın valisi, sultanın damadı ruslara əsir düşür və ölüncəyə qədər bir daha vətənə dönə bilməyir³⁵⁴

Düşmən bu qalanı alıb Kırımı ilk dəfə ayaq basır; gözəl, bərəkətli Kırım 40 minlik rus qoşununu tapdağında qalır. 12 min nəfərlik kazak və kalmık

³⁵¹ Кавказский этнографический сборник. IV т., с.94.

³⁵² ЭСт. 40, с. 512

³⁵³ Кавказский этнографический сборник, IV т., с.74-75.

³⁵⁴ Hammer. Büyük Osmanlı tarihi, 4 c, İstanbul, 1990 s. 292.

gücləri də ordarla birlikdə istilaya girişdilər; Kalmık xanının oğlu Qalan Nəriman isə ayrıca öz qüvvəsiylə Arabatı talan etdi. Bu arada fədakarlıq göstərən türk-tatar birləşmiş qüvvələri arxada təkrarən Ocak kalanın geri alınması uğrunda ölüm-dirim vuruşuna girişmişdilər. Bu təşəbbüs türk qüvvələrinə 20 min qurbana başa gəldi³⁵⁵. Belqrad sülhünə görə, qala Türkiyəyə qaytarılır. Həmin dövrün memuaristi A.Smirnova-Rosset xatirələrində yazırdı ki, Qara dəniz kompaniyasını təşkil edən Potyomkin sanki türklərin əlindən zara gəlmişdi. Odur ki, çox sevdiyi Suvorova onların axırına çıxmağı tapşırırdı. Ocakov hərbi, hədsiz-hesabsız rus puluna başa gələn Ocakov müharibəsi beləcə başa çatdı³⁵⁶.

1787-1791-ci illər Rus-Türk müharibəsi zamanı ildən artıq çəkən mühasirədən sonra 1788-ci il dekabrın 6-da tarixdə misli görünməmiş qanlı döyüşlərdə Ocak kalanı böyük və qanlı qəbirə çevirən son hücumda qala alındı. Bu gündən birdəfəlik Rusiyaya keçdi. II Yekaterina şəhəri öz təbii üstünlüklərinə görə "Rusiyanın cənub Kronşdatı" kimi qiymətləndirdi.

Sultan I Əbdülhəmid Ocak kalanı işğal edən rusların qala əhalisini son nəfərinə kimi necə qılıncdan keçirdiyi xəbərini -"Sədarət təzkiərsi"ni oxuyarkən beyin qanaxmasından vəfat etdi".³⁵⁷

Bu qələbə Rusiya dövləti üçün elə əhəmiyyət daşıyırdı ki, qanlı Ocak kala savaşı və qələbəsinə görə təltif medalları buraxılır. Bu medal xalis qızıldan olmaqla qatı fitnəkar məqsədləri ifadə edirdi. Onun üstündə aypara üzərində yüksələn xaç rəsm edilmişdi. Rus bədii dilində "köhnə zamanlar" "şöhrətli keçmiş" mənasında "vo vremeni pokorenie Oçakova" qanadlı ifadəsi yarandı.

Puşkinin "Kapitan qızı" əsərində ömrünü isveçlilərlə, türklərlə müharibədə keçirmiş qoca kapitan Mironovun evində Ocakov qalasının zəbt edilməsini əks edən şəkil asılmış, şairin "Qorodok" şerində rast gəldiyimiz "Ocakov medalları" ifadəsi rus hərbi şöhrət simvollarını nəzərdə tutur.

Rus dövlətinin əyanlarından olan knyaz Lobanov-Rostovski Oçak kala döyüşündən sonra Moskva altındakı dədə-baba mülkünü Ocakov adlandırdı. Bu qələbə şərafinə öz möhtəşəm evini kilsəsayaq təmir etdirib ailə kilsəsinə çevirdi.

OĞURBƏYLİ. BERKANUŞ

Müasir Ermənistanın yerli əhalisinin etnik tərkibinin tarix boyunca köklü, eyni zamanda adlı-sanlı türk boylarından təşkil olunduğu sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Bu adlardan bəziləri isə qədim oğurlarla əlaqədardır. Oğurbəyli-Ermənistanın indiki Artaşat rayonunda (tarixi Qəmərli diyarı) kənd adı

³⁵⁵ Yenə orada VII c, s. 470.

³⁵⁶ А.Смирнова-Россет. Воспоминание. Письма, с.99

³⁵⁷ Yılmaz Öztuna. Büyük Osmanlı tarihi. V c, İstanbul, 1994. s. 85

olmuşdur. Rayon mərkəzindən 3 km şimal qərbdə Qorni çayından ayrılan kiçik bir çayın üstündə yerləşirdi³⁵⁸. Bu kəndin də adı digər minlərlə qədim türk yer adları kimi dəyişdirildi. (1945).

Kəndin qədim Oğurbəyli adı oqur ~ uqur hun-bulqar əsaslı tayfa adındandır. N.Baskakov oğur və ya uğurların hun və bulqarlara məxsus nəsil adı olaraq bu tayfanın daha yaygın adı olan oğuz adınının həmin etnonimin daha yeni forması olduğunu göstərir³⁵⁹

Ermənistanın türk yer adları içərisində oğurlar tayfası ilə bağlı Göyçə mahalında Oğurca başqa bir yaşayış məntəqəsi adı da var idi.

Yurdumuzun xəritəsində oğurlarla bağlı adlar qeyd olunmuşdu; bir vaxt Cəlilabad və Salyan rayonu ərazisində Oğurkənd və Oğurbulaq kəndləri var idi. Burada isə kəndin adının oğurlarla, çapqınçılarla əlaqədar olduğunu güman edərək dəyişdirmişlər. Belə hallar - "tələsik qərarlar"ın ağır nəticələri təəssüf doğurur. Hər halda ixtisas sahiblərinin, ziyalıların bu məsələ ilə mövqeyi təəssüf alınmalıydı. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əslində bu kəndlərin adları Böyük Hun tayfa ittifaqına daxil olan və tarixən Qafqazda məskunlaşmış oğurlarla bağlıdır. Bu özü isə qədim türklərin miqrasiyası mənzərəsini izləmək, öyrənmək baxımından da maraqlıdır.

Görkəmli tədqiqatçı Qiyasəddin Qeybullayevə görə isə oğur adı əslində sadəcə-tatar yürüşləri zamanı Azərbaycanda məskunlaşmış "uyğur" tayfa adının cüzi şəkildə təhrif olunmuş şəkildir.

QARABAĞDA OĞLANQALA (XOXANA BERD) VƏ AĞOĞLAN (HADRUT) ABİDƏLƏRİ

Oğlanqala Azərbaycanın Qarabağ vilayətində Xaçın çayının sağ sahilində tarixi qaladır. Xalq arasında digər adı ilə də-Tarxan qala deyə tanınmışdır. Qarabağ vilayətində tarixi ərazi olan Xaçın diyarının mərkəzi olmuşdur. Xaçın çayının sağ sahilində yerləşirdi. İndi xarabalıqları durmaqdadır. Bura Ağdərə rayonunun Vənq ərazisindədir. Saxta erməni tarixində - ermənidilli mənbələrdə Xoxanaberd kimi göstərilən Oğlanqala sonralar ermənilər tərəfindən əsil tarixi "bərpa etmə" məqsədilə dəyişdirilib rəsmən Xoxanaberd qoyulmuşdur. Yurdun bayatısında isə Oğlanqaladır.

Bu qala Oğlanqala

³⁵⁸ Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, s. 481.

³⁵⁹ Баскаков Н.А.Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М., Наука, 1985, с. 36, 37.

Qız qala, Oğlan qala.
Daşdan zireh geyinmiş
Oğlandı Oğlanqala.

Bununla yanaşı Oğlanqala Naxçıvanda Arpaçay sahilində Qaratəpə dağında eramızdan əvvəl 2-1-ci minilliklərə aid hərbi istehkam-tikinti, qala adıdır. Malatyada (Türkiyə) Kara oğlan dağı, Masallı rayonu Qəriblər kəndində də Oğlan qala abidəsi vardır.

Tarixən oğlan~uvlan~ulan "xan ailəsi üzvü, şahzadə" mənasını ifadə edirdi. Sonralar get-gedə oğlan, ulan dedikdə "xan mühafizəçiləri" nəzərdə tutulurdu. Kırımın toponimiyasında Ulan Duvanköy, Ulan Eli, Ulan kənd adları, Tula vilayətində (Rusiya) Ulanovka, Türkmənistandakı Oğlanlı dağı və yaşayış məntəqəsi adı, Tataristandakı Ulan, Ulanovo (əski Ulan Eli) kənd adları şübhə yox ki, xan ailəsinə məxsus torpaqların adlarını bildirmişdir. Azərbaycanda da həmin qədim semantika ilə səsləşən Ağ Oğlan (indi Hadrut) və Ağoğlan çayı, Üçoğlan (Ağdam rayonu), Qara Oğlan (Ağdaş və Goranboy rayonlarında) yer adları vardır.

Qədim türk yazılı abidəsi olan Talas abidəsində də oğlan (Oğlan Çur) titul yerində işlənmişdir³⁶⁰.

1923-cü ildən (zorakı yolla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılarkən) qədim Ağ Oğlan qəsəbəsinin də adı dəyişdirilərək Hadrut qoyuldu. Lakin adını ərazisindəki Ağ Oğlan məbədidən götürən yaşayış məskəninin adı müxtəlif mənbələrdə hər zaman Ağ Oğlan olmuşdur. "Qrabağnamə"də: Həmin ilin oktyabrında Ağzıpara adı ilə məşhur olan general-mayor Kotlyarevski gecə Ağ Oğlandan Aslandüzə Abbas Mirzənin üzərinə hücumla keçib onun qoşununu dağıtdı (Mirzə Yusif Qarabaği "Tarixi-Safi"). Burada adı çəkilən Kotlyarevski Rus-İran müharibəsində əlahiddə bölüyə komandanlıq edirdi və öz amansızlığı və qəddarlığı ilə seçilirdi. Rəssam Vereşşagin "General Kotlyarevskinin Lənkəran qalasını alması" tablosu vardır. Onu Puşkin də mədh etmişdi:

Hey! Kotlyarevski-Qafqazın qənim!
Qəhrəman! Səni vəsf edirəm!
Qəzəb içində hara can atdınsa,
Qara taun kimi sənin yürüşün
Yerli qəbilələri qırıb-çatırdı.

"Oğlan" sözü qədim türklərdə olduğu kimi rus dilində də titul kimi işlənmiş (oqlan-ulan "gənc, şah oğlu"), get-gedə bu dildə hərbi terminə çevrilmişdi. Rus Ordusunda xüsusi qoşun hissəsi-kavaleriya xüsusi alayı və kavalerist nəfəri

³⁶⁰ Малов С. Е. Памятники древней письменности, М-Л., 1951, с.75.

mənasında olan "ulan" hərbi termini ulan-oğlan sözü ilə bağlıdır³⁶¹.

Odur ki, qalanın və ya tarixi yaşayış məntəqəsinin digər adı Tarxan (qala) adı da qədim türklərdə oğlan sözü kimi şərəf rütbəsi olduğundan bu adların hər ikisinin müvazi şəkildə işlənməsi təbii görünməlidir.

OMPU, OMSK

Sibir fəth olunmuşdusa da İrtiş çayı boyu yerli xalqlar rusların burada məskunlaşmasına, idarəçilik işlərinə mane olurdular. Hələ 1628-ci ilə çar Mixail Fyodoroviç Om çayı ağzında qala tikilməsi barədə sərəncam vermişdi. Lakin Om qalası yalnız XVIII əsrin başlanğıcında tikilə bildi.

Pyotrun ekspedisiya rəhbəri təyin etdiyi Buxoltsın bölükləri yolda böyük məhrumiyyətlərlə üzləşmişdilər. Əsir İsveç zabiti artilleriya mühəndisi Kalenderin rəhbərliyi altında İrtiş çayına tökülən Ompu (Umpu) çayı üstündə eyni adlı kiçik tatar kəndində rus hərbi qalasını tikməyə girişdilər. (Radlov şəhərin adını Ombu göstərir) Bax: I. 1172)

Qala Om (Ompu) çayının sol sahilindəki yüksəklikdə ucalırdı. Dərhal qalanın mərkəzindəki meydanda Sergey Radonej kilsəsi də tikildi. Pyotr bu zaman Stokholmda idisə də Sibirin qubernatoru ilə mütəmadi əlaqə saxlayırdı. İlk vaxtlar qala əhalisi yalnız hərbiçilərdən ibarət idi.

Bura göndərməli olan əhali könüllü olaraq köçürülməyə razı olmadıqda Pyotrun əmrilə onları qandallayıb bura yola saldılar³⁶².

Maraqlı odur ki, çar hökuməti bu yeni istila etdiyi torpaqları əldə saxlamaqdan ötrü heç bir vasitədən çəkinməmişdir. Məsələn, yüksək sərəncama görə Ural ətrafı yerlərdən, Totma, Solviçeqda, Ustyuydan tək qadınları, o cümlədən məhkum qadınları toplayıb Omska evlənməyə göndərirdilər. Bununla rus ailələrini burada məskunlaşdırıb çoxaldırdılar.

Ruslar çayı Om adlandırmağa başladılar. 1716-cı ildə isə şəhərin adını Omsk deyər dəyişdirdilər. Om çayı boyunca yaşayan tatarlar hələ də bu çayı Umpu adlandırırdılar³⁶³.

Om(sk) XIX əsrin başlanğıcında Qərbi Sibirin ən böyük qalası hesab olunurdu. Burada sərhəd Komissiya İdarəsi yerləşirdi. Qazaxların idarəçiləri olan Juzun özünü idarə edir; Buxara və Daşkəndlə bağlı əlaqələr burada qurulurdu. Om(sk) çarizmin həbsxana yeri idi. Dostoevski "Ölülər evindən qeydlər" əsərində Omsk katorqasını ədəbiyyat aləmində əbədiləşdirmişdir. N.Baskakov Ombu nəslini

³⁶¹ Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», с.91

³⁶² Юрасова М.К. Омск, 1972, с.16.

³⁶³ Валоев Б. В. О топонимах Сибирских татар - Советская тюркология, 1989, №2, с.51

haqqında "Türk mənşəli rus fəmiliaları" kitabında yazırdı ki, bu soy türk - monqol əsilli ombu (omba) topa, tərəcik, məsələn, omba qar "kuça sneq", əlavə mənada isə nahamar yer, rəhmsiz adam (bessabaşnıy) anlamına gəlir. Odur ki, monqol, tibet ələmində şəxs adı olaraq "monarx, hakim, əmir" mənaları ifadə edir.

ORENBURQ ÖRƏNQALA DEMƏKMİŞ....

Orenburqun yeni tarixi qırğız-qaysaq torpaqlarının yeni əhali ilə məskunlaşdırılmasıyla başlayır. 1730-cu ildə Orenburq rəhəmləndirilmiş hərbi xətti çəkildi. Həmin keşik xətti Ural dağları və Ural çayı boyunca keçirdi. Bu xidməti kazaklar aparırdı. Orenburq hazırda Ural çayı üzərində böyük bir şəhərdir. Yəqin ki, tarixdə az şəhər tapmaq olar ki, Orenburq qədər yer dəyişsin. Əvvəl o, Or çayının üstündə, onun Yayık (indi Ural) çayına töküldüyü yerdə yerləşirdi. Qala 1735-ci ildə tikilmiş, lakin bu məntəqəni tez-tez su basdığından hərbi qala olmaq əhəmiyyətini itirməyə başlamışdı. Odur ki, 1740-cı ildə yeri dəyişdirilərək azacıq aşağılara Yayık boyuna - indiki Saraktaş rayonu ərazisinə köçürülmüşdü.

1743-cü ildə isə bugünkü yerinə daşınaraq yenidən tikilir. Bu yerdə isə əvvəl Berd qalası dururdu. Onu da Sakmara çayı sahilinə köçürürlər. Berd qalasında gələcəkdə Puqaçovun qərargahı yerləşəcəkdi. Orenburq qalasının tikintisində mindən artıq adam çalışırdı. Qala dərinliyi 4 metr olan xəndəklə əhatələnmişdi; həmçinin qala ətrafına 4 m. hündürlüyündə torpaq sədd tökülmüşdü³⁶⁴.

İndi Orenburq şəhər hüdudlarında qalan Aktübə tərəsində qədim şəhərin qalıqları durur. Vaxtilə burada Noqay xanı Basmanın hərbi düşərgəsi qərar tutmuşdu. Döyüşdə öldürülən Basman xan həmin tərədə dəfn olunmuşdur³⁶⁵.

Şəhərin adı çox güman ki, örən, ören, (türk dillərində "düz, düzənlik, çöl" - örüş "mal-qara otlağı" sözündə də həmin mənə saxlanılmaqdadır) sözüylə bağlıdır. "Burq" alman mənşəli söz "şəhər" mənasını ifadə edir. Məsələn, ölkəmizdə Örən qala tarixi yaşayış yeri, Ankarada şəhərdaxili tarixi yer adı Keçi Örən, İstanbulda Örən köy, Çanakkalada Karaca Ören, Van ilində Örən kala (Baş kala şəhərinin mərkəzində), Ermənistanın türk yer adları sırasında Qızıl Örən, Qarabağda (Mardakert r.) Eren Düz və s. Adları həmin sözlə bağlı yaranmışdır. Həmçinin N.Novqorod vilayətində Uren çayı və Uren qəsəbə adı (indi Urenskiy), Urun Bair (Ruminiyada Tulça yaxınlığında tarixi düşərgə olmuş tərə) şübhəsiz, örən sözü ilə əlaqədardır. Tədqiqatçılar oran, uran, aran adının həm də qırçaq

³⁶⁴ Города Оренбургской области, Челябинск, 1974, с. 22

³⁶⁵ Усманов А. Н. Добровольное присоединение Башкирии к Русскому Государству, Уфа, 1982, с.64.

tayfalarından birinin adı olduğunu da göstərilər. Eyni zamanda Aran vilayət adını da "örən"lə bağlayanlar vardır. Şəhərin adına əlavə edilən "burq" kəlməsinin də öz tarixçəsi var. Bu torpaqlar istila olunduqdan sonra bura köçürülən ruslarla yanaşı çar hökumətinin alman kolonizatorlarını da bu bərəkətli torpaqlara cəlb etməsi ilə burada alman ailələri məskunlaşıb çoxalırdı. Bu da şəhərin adında öz ifadəsini tapmışdı.

Orenburq əvvəlcədən düşünüldüyü kimi, Rusiyanın Şərqlə ticarət və diplomatik əlaqələrinin mərkəzi rolunu oynamış və 1797-ci ildən şəhərə çevrilmişdi. Puqaçov üsyanı tarixində Orenburq döyüşləri xüsusi səhifələrdir. Orenburqda memarlıq incisi sayıla bilən abidələr mövcuddur; məşhur memar Bryullova layihəsi əsasında tikilmiş (1837-1846) kilsə, habelə qədim karvansaray və həyətidəki nəhəng, az qala 30 metrlik minarə və səkkizguşəli məscid yaddaşlarda keçmiş tarixi təzələməkdir.

OR KAPI QALASI. PEREKOP

İndiki Perekop şəhərinin əski adı Or Kapı olmuşdur. Tarixin şanlı, lakin uzaq keçmişində Kırım yarımadasını materiklə birləşdirən quru zolaqda, əhəmiyyətli bir keçiddə (bu boğaz özü də tarixən Or Kapı boğazı adlanırdı) tatar müdafiə qalası Or kapı qalası dururdu. Or Kapı qalasının çox qədim tarixə malik olduğu söylənilsə də, fəqət onun adına ilk dəfə I əsrə aid yazılı sənəddə rast gəlinir. XI-XV əsrlərdə türklər müdafiə məqsədilə bu boğazda quru sahə boyu bəndlər çəkmiş, enli və dərin səngərlər qazmışlar. Or Kapı həmişə strateji əhəmiyyətli möhkəm bir qala olub. Hətta vətəndaş müharibəsində Vrangel ordusunu təqib edən Qırmızı Ordu hissələri Or Kapını keçə bilmirdi.

Qalanın adı Or Kapı (or "xəndək, kanal" - kapı "qapı, keçid, darvaza" deməkdir) buradandır. Kırım yarımadası açıq ərazidən bu enli xəndəklə ayrılmışdır. Bu xəndəyin üstündə daş qaya ucalırdı. Qayada daşdan inşa edilən 6 bürclü istehkamin arxasında Or Kapı qalası dururdu ki, bu qala Kırım yarımadasını bütün istilalardan qorumaq idi. Tatarlar Or kapı istehkamlarını qürurla "Kalıncak istehkamları" adlandırırdılar³⁶⁶. Bəzən "Ur hisarı" deyə mənəb və sənədlərdə adı keçir: Sahib Giray, Or hisarında bir neçə gün konakladıqdan sonra Noqay torpaqlarına girdi³⁶⁷.

Dəfələrlə Kırımda olmuş Övliya Çələbi öz "Səyahətnaməsi"ndə yazırdı: Çingiz xan oğlu Cuci xan Kırım adasını torpaqla - Qırçaq çöli ilə bağlanan

³⁶⁶ Hammer. Böyük Osmanlı tarixi, 7 c, İstanbul, 1991 s.455

³⁶⁷ M. Sadıq Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, s. 48

hissəsində ur "xəndək" qazdırdığından bu qalaya Ur qalası "Xəndək qalası" deyirlər. Bu qazılan xəndək Azakla Qara dənizi birləşdirib Kırımı ada şəklinə salmışdı. Bu xəndək elə dərinidir ki, insan içinə baxmağa cəsarət edə bilməz. İki dənizi birləşdirən xəndək iki saatlıq yoldur. Sonra Çingiz oğullarından Sahib Gəray bu qalanı təməlindən başlayaraq yenidən qurdurdu, adını da uğurla "Fərəh Kirman" qoydu. Tatar tarixçiləri daha çox Fərəh Kirman deyirlər. Qala birbaşa keşik və müdafiə məqsədilə salınmışdı.

Sonra Məhəmməd Gəray dənizdən dənizə bu xəndək uzununu qala divarları yapdırır. Ur qalası iki qat divarlı, beşgüşəli qala olub 20 ədəd uca bürcələri vardır ki, bu qüllələr Heyhat səhrasının (Qıpçaq çölü) hər tərəfindən 5 qonaq (mənzil) məsafədən görünür. Bütün gecələri və gündüzləri qapı və divarlar üstündə qala nəfərləri keşik çəkir. Ur qalasında Sahib Gəray camisi, anbarlar, cəbbəxanalar və su quyuları vardır. Ak kazaklar və kalmıqlar hücumə fürsət gəzərlərsə də, qala möhkəm, içindəkilər əmin idi.

Məşhur səyyahın təsvirindən sonra qeyri-ixtiyari hələ ki, Ur kapı Kırımın sərhəd kilididir; - deyə düşünürsən. Lakin həmin an da bunlar hamısı keçmişdə qalmışdır, - deyə real vəziyyətə dönürsən. Heç bir qala divarlarının dözə bilməyəcəyi fırtınalar qabaqda idi.

Kırımı ilk girən rus generalı Ernest Minix özünün kəşfiyyat xarakterli qeydlərində yazırdı: Kırım boğazını kəsən, uzunluğu 7 verst və ya 1 alman mili olan bu quru xəndək Qara dənizdən Azov dənizinədək uzanır. Bu xəndəyin eni 12, dərinliyi 7 sajendir. Bunun üzərində tək bircə daş körpü var ki, o üzündə Or qalası-başqa cür adlandırsa, Perekop yerləşir. O zamanlar üçün bu güclü mühəndis qurğusu idi.

Bütün boğaz tökmə sədd və möhkəmləndirilmiş qüllələrlə hasarlanmışdı.

3 may 1736-cı ildə, 34 günlük mühasirədən sonra rusların Purut müahidəsi ilə Türkiyəyə verdikləri Azakı almaları yeni bir savaşa səbəb oldu. 16 haziran 1736-cı ildə Rusiyaya hərbi elan edildi. Ruslar 28 mayısa tarixdə ilk dəfə olaraq Or kapı boğazını aşaraq Kırımı girdilər³⁶⁸.

Pyotrun qardaşı qızı imperatriçə Anna general Minixə bu müharibədə tam sərbəstlik vermişdi. Minix də Anna İoannovnanın sevimlisi, özününsə soydaşı Birona müharibəni dörd ilə qələbə ilə başa çatdırmaq və bayraqlarını Konstantinopol üzərində sancmağa söz verdi. Böyük rus alimi və şairi Lomonosov da öz mədhiyyəsinə Anna İoanovnaya "Konstantinopol müşkülünü" həll etməyi tövsiyə edir. Bu böyük niyyətlər yolunda əsas, həm də ilk hədəf Kırım idi. 17 mayda rus qoşunları əsasən kazak və kalmıq qüvvələri ilə Or Kapı istehkamlarına yaxınlaşdılar. Ruslar Or Kapını aşıb Kırımı girdilər.

³⁶⁸ Yılmaz Üztuna. Böyük Osmanlı tarixi, V c, İstanbul, Ötügen neşriyyatı, 1994. s. 11.

1735-1739-cu illərin Rus-Türk müharibəsi Rusiyanın Qara dənizə çıxmaq uğrunda böyük çarpışmalarının başlanğıcı idi.

ORYOL

Mərkəzi Rusiyanın müasir Oryol şəhəri Volqanın sağ qolu olan Oka çayı ilə (bu ada Buryat və İrkutda çay adı kimi rast gəlinir. Oka~Aka Anqara çayının sol qolunun adıdır) Oryol (və ya Orlik) çayının qovuşduğu yerdə yerləşir. Adı da həmin çayın adındandır.

Qədim tarix boyunca poloveslərin (qıpçaqların) yurdu olduğu söylənilir. 1157 və 1185-ci illərdə bu torpaqda ruslarla poloveslərin toqquşduğu da xəbər verilir.

Kazan xanlığını məhv etməklə artıq öz gücünə inamı güclənən İvan Qroznı 1566-cı il oktyabrın 28-də Oryolu ələ keçirdi. Şəhərin rus yazılı sənədlərində adı ilk dəfə məhz həmin tarixdən çəkilir. Çar qoşunları Oryolu tutarkən onu dağıdıb xaraba qoymuşdular. 1566-cı ildən Rus dövlətinə daxil edilən bu məntəqə Dövlətin cənub sərhədlərini müdafiə etməliydi. Oka və Orlik çaylarının birləşdiyi yerdə hər iki çayın arasındakı adayabənzər yerdə, bu çayların yarıqları üstündə sərhəd qalası olaraq salındı. Yeni qalaya voevoda knyaz Rostovski təyin edildi və qalada tatarlara qarşı müntəzəm keşik çəkən qarnizon yerləşirdi. Artıq Rus qalası sayılan Oryol "Tatar Çölü"ndən axışıb gələn tatar basqınlarından qorunmaq üçün hazır idi; onun əsas funksiyası Moskva yolunda vacib qorovul gözətçi məntəqəsi olmasında idi. Bu rus qalası tirlərdən yapılmış ikiqatlı basar və örtülü bürclərlə dövrələnmiş möhkəm istehkam olaraq tikilmişdi. Qala hasarından arxada dərin xəndək salınmış və torpaq sədd ucalırdı, səddin kənarına və xəndəyin dibinə itiuclu pazlar sancılmışdı. Yenicə əldə olunan bu qalada yerləşdirilmiş hərbi qarnizon yola nəzarət edirdi.

1570-ci ildə rus səfiri Novosilstov Sultan Səlimə rus çarının salamduasını və xoş arzularını çatdırdıqda sultan onun bu sözlərinin səmimiyyətinə inanmadığından onu çox soyuq qarşılayır. Çünki salam göndərən rus çarının "əliuzunluğu" onu hiddətləndirmişdi.

Çox keçmir ki, rus qüvvələrinin özbaşmalığına cavab olaraq Kırım xanı Dövlət Gəray Moskvaya doğru hərəkəto keçir. Bundan nəticə çıxaran ruslar Oryolu köçürülməzlə sürətlə moskun-laşdırmağa girişirlər. Oryol yaxınlığındakı Saburova kəndində həmin zamanlara aid olan qalanın xarabalıqları durmaqdadır. Vaxtilə şəhər altındakı qədim Karaçev kəndi isə indi daim inkişaf edib böyüyən şəhərin daxilindədir. Əvvəl Karaçev yolu adlandırılan küçə indi "Sakko və Vançetti" küçəsi adlanır. Oryol torpaqlarındakı Bakayev yolu da tatar şahzadəsi

Bakay Mirzədən yadigardır³⁶⁹.

1570-ci ildə Bakay Mirzə istila ilə barışmayaraq rus çarı ilə döyüşə girmişdi. Öz torpaqlarında tikilən rus hərbi qalasına dözə bilməyən tatarlarla olan bu davadan sonra IV İvanın göstərişi ilə Oryol daha da möhkəmləndirilir. Sərhəd qalası Oryol daim dövləti düşündürürdü. 1638-ci ildə keşikçi qarnizonunu gücləndirmək məqsədilə 100 çerkes (kazaklar nəzərdə tutulur-müə.) daimi yaşamaq üçün Oryolda məskunlaşdırılır³⁷⁰.

1673-cü ildə Oryolun bir qismi yandığından qalanı Yam dağına köçürmüşlər. Dövlətin sərhədləri genişləndikcə Oryol artıq qarovul - keşikçi qalası olmaq funksiyasını itirir; XVIII-XIX əsrlərdə isə güclü ticarət mərkəzinə çevrilir.

İndi də işləməkdə olan Oka və Orlik çayları üzərindəki körpünü əsir türklərin (1875-77 rus-türk müharibəsində) tikdiyi söylənilir.

Oryol türk əsilli soylardan olan Türgenevlərin, Buninlərin vətənidir.

Bu fikrə gəlmək mümkündür ki, Oryol şəhər və çay adlarının kökündə olan "or" sözü xüsusi məzmun daşıyır. Or-türk dillərində "dər in xəndək, kanal, yarğan, çay məcrası" deməkdir. Orel, Ayrel, Oryel-Dneprin sol qolunun, Xabarov vilayətində Amur çayının ətrafında göl adı; Tumen vilayətində Biy Orlyuk (indi Orlovka) yaşayış məntəqəsinin adı olaraq yaşayır. Bunlarla yanaşı Kırım yarımadasının keçid qapısı olan Or Kapı (indiki adı Perekop), Ural çayının sol qolu olan Or çayı və onun üstündəki Orsk şəhər adını göstərmək olar.

Etimoloq alim, toponimist V.Nikonov isə Oryol yer adının türkçə "künc, bucaq, əyri" mənasında yerin relyef biçimi ilə bağlı söz olduğunu göstərir³⁷¹. Görkəmli leksikoqraf alim Yelizaveta Şipova Radlova istinadən türk dillərindəki relyef bildirən "aral" sözünün "çayda kollaqla örtülmüş ada" mənasını qeyd edir³⁷².

RYAZAN- ERZYANLARIN YURDU

Ruslar bu torpaqlarda məskunlaşsana kimi buralar Oka çayının orta axarına qədər mordva tatarlarının tayfasından olan erzyanların yurdu idi³⁷³. XVIII əsrə qədər də həm ölkə, həm də şəhər Erzyan "erzaların yurdu" adlanırdı. Rəşidəddin "Cami ət təvərix" əsərində mokşa, burtas və arcanların (erzyanların)

³⁶⁹ Yılmaz Üztuna. Büyük Osmanlı tarihi, V c, İstanbul, Ötügen neşriyyatı, 1994. s. 11.

³⁷⁰ Летопись города Орла (1566-1977), Тула, 1980, с.14.

³⁷¹ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь, с.323.

³⁷² Е.Н. Шилова. Словарь тюркизмов в русском языке, с. 28

³⁷³ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь, М., 1966, с. 362.

adını çəkir.

Ryazan indiki yerinə XIV əsrin başlanğıcında köçürülmüşdür. Qızıl Ordalılar bu əzəli tatar torpağını qoruyub saxlaya bilmədilər. 1444-cü ildə şahzadə Mustafanın sərkərdəliyi ilə Qızıl Orda qoşunu Ryazan torpağına girirsə də, onu təkrar ala bilməyib geri çəkildilər.

Beləliklə, artıq XIV əsrin axırlarından tatar, mordva və meşeryakların torpağı ruslarla dolmuşdu. Rusların qırıcı bölükləri mordva tatarlarını bu bölgələrdən qovurdular. 1480-ci ildə artıq demək olar ki, bütün mordva torpaqları Rus dövləti ərazilərinə qatıldı³⁷⁴.

Mordvalılar (özlərini mordva, həm də erzə, mokşa adlandırırlar) karataylar, turyuxanlar (turxanlar), digər adı ruşanlar kimi etnik qollara malikdirlər. Hazırda bu xalqlar tamamilə xristianlaşdırılmışlar, pravoslav etiqaqlıdırlar.

Mordvalılar çox möhkəm və rəngarəng etnoqrafik irsə malik olmuşlar; əl işləməli köynəklər, müxtəlif geyimlər, əlvan şəridlər, tasmalar, qaytanlar, gözəl baş geyimləri - bunlar müasir rus folklor ansamblındakı geyimlərdə heyran qaldığımız sənət nümunələri mordva tatarlarının sənət töhfələridir.

Ryazan diyarına aid məntəqə adları içərisində müasir Sasovo (saz, sas "bataqlıq" sözündən) yazıçı Turgenevin anasının mülklərindən olmuşdur; Yermiş, Temnik, Azey, Narma, Elat (ma), Tokmak (ovka), Karaul (ovo), Kadom, Karaç(evo), Purqasov (Burqas), Uzi gölü və s. bolluca dil faktları həmin tarixi gerçəkliyin faktlarıdır.

Ryazan torpaqlarına daxil olan müasir Pronski rayonu əvvəllər Poloves (Qırçaq) çölü adlanırdı. Məhz bu ərazidə arxaeloji qazıntılar nəticəsində xan qəbirləri aşkar edilmişdir.

Elatmada 16-17-ci əsrlərə aid möhkəm qalanın qalıqları durmaqdadır. Ryazanın ruslaşdırılması siyasətinin ən amansız çağı Pyotr dövründə başladı. Çar Pyotr Ryazan torpaqlarını dostu, böyük dövlət adamı Menşikova bağışladı; Menşikov orada Oranenburq adlı (xalq arasında Ranenburq adıyla tanınırdı) qala-şəhər saldı. Pyotrun anası Natalya Nənşkina Ryazanlı idi. Onun ata-babası mordva tatarları ailəsinə mənsub idi³⁷⁵. Dünya gözəli, üstəlik dilli-dilavər, cazibədar Narişkina yetim və yoxsul olsa da bu gözəlliklər heç bir var-dövlətin aç bilmədiyi bəxt qapılarını onun üzünə açmışdı. Pyotrun ana xətt ilə bağlı olduğu Ryazan torpaqlarından Rus dövlətinin bir çox məşhur əyanları çıxmışlar. Ryazanın müasir gerbində türk müsəlman sənəti nümunəsi olan "Monomax şapkası" adlanan tac həkk olunmuşdur.

³⁷⁴ Кизилов Ю. А. Земли и народы России в XIII-XV вв., М., 1984, с. 74.

³⁷⁵ Дмитрий Коновалов. Рязанские истории, Моск. Раб., 1990, с.29

SALAREVO

Moskva yaxınlığında Salarevo adında iki kəndə vardır: Setun çayı üstündə Podolsk şəhərindən 23 km aralıda yerləşən Salarevo və Zveniqorod yaxınlığındakı digər Salarevo kəndi. Bu sonuncu ad indi Soloslovo şəklində təhrif olunaraq işlədilir³⁷⁶.

Bu kəndlər Moskva böyük knyazı Dmitri Donskoya yaxın olan tatar Salarov qardaşlarının mülkü olmuşdur. Onların adına "Mamaevo poboişe" (Mamay döyüşü) salnamə-povestində rast gəlinir. Aydın olur ki, varlı və nüfuzlu tacirlər olan Salarov qardaşları Dmitri Donskoyun cənuba səfəri zamanı təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, daha doğrusu, bu yolları yaxşı tanıyan etibarlı bələdçi kimi onu müşayət etmişdilər. Çünki Qızıl Orda dövləti hüduqlarında bu varlı və şöhrətli qardaşların hörməti də böyük idi; imkanlı kreditor kimi Moskva əyanları arasında böyük hörmətə malik idilər. Salarov qardaşları Moskva və Sudak ticarətini aparan (qeyd: Sudak liman Kırımında ticarət mərkəzi idi) varlı tacirin törəmələri idilər. Xristianlığı qəbul edib Mixail və Dementi Salarov adını almışdılar.

Artıq XV əsrdə Setun çayı üstündə Salarevo Danil Salarevo məxsusdur. Danil Salarevdən oğlu Fyodr Salarevə, XVI əsrin ortalarında isə nəvə Timofey Salarevə keçdiyi məlum olur³⁷⁷.

Salarov soy adı qədim türkcə salar, solur, solar "bahadır, qəhrəman" mənası bildirirdi. Salur Qazan, Salari-milli (milli qəhrəman) Xalq sərkərdəsi, Səttarxanın silahdaşı Bağır xanın titulu həmin mənə ilə bağlıdır.

SAFARİNO. SAFRİNO

Safarino (müasir Safrino) Moskva vilayətində şəhər və dəmiryolu stansiyasının adı. Moskvadan 45 km şimalda yerləşir. Bu yerlər vaxtilə varlı tacir, adlı-sanlı adam olan Safarin fəmilialı tatar məxsus olmuşdur³⁷⁸.

Kənd hələ XV əsrə aid olan yazılı sənəddə Safarino adlanırdı. Ryazan knyazlığı ərazisində də daha bir Safarino adlı kənd olduğu məlumdur. Kənd indi də öz adını saxlamaqla mövcuddur.

Bu onu deməyə imkan verir ki, Safarin dövrünün adlı-sanlı adamlarından olmuşdur.

Moskva altındakı kənd XV əsrdən İvan Safarinə məxsus olmuşdur. Get-gedə bu ad təhrif olunaraq Saforin, Sofarin, nəhayət Safrino şəklinə düşmüşdür.

³⁷⁶ Подмосковье, М., Московский рабочий, 1955 с. 386

³⁷⁷ Москва - Энциклопедия, М., 1980, с.302

³⁷⁸ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь, с. 391.

Kəndin adının Safrino şəklinə düşməsi ilə bu adın müəyyən vaxt Rus taxtına sahib olmuş hökmdar Sofyanın adından əmələ gəlməsinə dair rəvayətlər meydana çıxdı. Lakin kəndin adının daha əvvəlki sənədlərdə Safarino şəklində qeyd olunması həmin fikrin rəvac tapmasına mane olur.

XVII əsrdə Safarino boyar Fyodor Saltıkova məxsus idi. I Pyotr-un böyük qardaşı çar İoann Saltıkov-un qızı ilə evlənərkən gəlinin cehizi üçərində bu varlı Safarino kəndi də var idi. Tezliklə Safarino malikanəsini saraya çevirirlər. Bu sarayda rus çarları Pyotr, Anna İvanovna, Yelizaveta Petrovna yaylaq kimi aylarla yaşamışlar. Çariçə Anna İvanovnanın anasından qalan bu miras mülkü müsadirə edilərək məşhur dövlət adamı Yaqujinskiyə keçmişdir³⁷⁹.

Maraqlıdır ki, Safarino kəndi lap əvvəl Supenov (Subhanov) adlanırdı. Subhanovlar Safarınlarla bir nəsil olmuşlar, yoxsa tamam başqa qohum soydur, qəti demək mümkün deyil. Hər halda Sübhanovlardan (Supenovlar) Safarınlar bu mülk hansı yolla keçə bilməmişdir. O məlumdur ki, torpağın hər iki sahibinin müsəlman tatar olması şübhəsizdir.³⁸⁰

SAMARCİK. NOVO MOSKOVSK

Müasir Novomoskovsk (tarixi Samaraq) Ukraynanın Dneprepetrovsk vilayətinə daxildir. Samara çayının üstündə yerləşir. Son illərdə sənaye şəhəri kimi inkişaf etmişdir. 1650-ci ildə burada Samarcıq türk qalası salınmışdı. 1687-ci ildə isə Rus dövlətinin cənub-şərq hüduqlarında olan türk hərbi qalası Samarcıqın adı dəyişdirilərək Boqoroditsa adlanmışdı. Qala əslində tamamilə 1770-ci ildə rusların ixtiyarına keçmişdi. Lakin o özünün kilsə adını çox saxlaya bilməmiş qalaya tam hakim olan ruslar buraya yeni köçürülənlərin çoxalması ilə böyüyən bu yaşayış məskəninə Novoselitsa (Yeni sakinlər) adı vermişlər. 1784-cü ildə isə Dneprboyu torpaqlarda və Kırımında tam yerləşən Rus dövlətçiliyinin gücünü əks etdirmək məqsədilə Novomoskovsk (Yeni Moskva) adlanmışdı³⁸¹.

Şəhərdə qədim tikililərdən olan Troitsk məbədi buradakı ilk xristian kilsəsidir. Burada tarix-diyarşünaslıq muzeyi yerləşir.

Novomoskovsk adlı daha bir rus istilas yadigarı vardır ki, bu da əski Butyuq qalasının müasir adıdır.

Digər Samara şəhəri eyniadlı çayı (Ural çayının sağ qolu) üzərində yerləşir. Vaxtilə kiçik yaşayış məntəqəsi olan bu yerdə Uralın ruslarla məskunlaşdırılması işi gedişində 1668-ci ildə hərbi kazak qalası tikildi. Qala həmin

³⁷⁹ Подмосковье, М., Московский рабочий, 1955 с. 256, 279, 386.

³⁸⁰ Москва - Энциклопедия, М., 1980, с.481.

³⁸¹ Никонов. В.А. Краткий топонимический словарь, с. 296

zamanın hər bə qaydalarınınca dərin xəndəklə əhatələnmişdi.

Çar hökuməti bu kəndi əmin yer saymırdı, onu qaçaq-quldur yuvası zənn edirdi. 1710-cu ildə I Pyotr əhalini çayın o biri üzünə sağ sahilinə köçürtdü və Kamış Samara limanı Tatışev* adıyla əvəz edildi³⁸².

XVIII əsrin I rübündən başlayaraq bura alman kolonizatorları köçməyə başlayır, Kamış Samara 1780-ci ildən şəhərə çevrilir.

Kamış Samara həm də Ural vilayətində Xəzər ətrafı çökəklikdə göl adıdır. Nijni-Novqorod vilayətində Samarina kəndi olmuşdu. Uralda bir vaxt böyük Samara şəhərinin də adı sovet illərində Kuybişev adlandırılsa da, təkrar öz adına sahib olmuşdur.

SARAY BATU, SELITRENNOE

Batı xana qərb tərəfdən: Karpat, Visla, Neman, şimaldan Volqanın mənbəyi, cənub tərəfdən Qara dənizədək və Qafqaz dağlarınadək olan böyük ölkələr tabe idi. Onun imperiyası Qızıl Orda adı aldı. Bu dövlətin mərkəzi Aşağı Volqanın qolu Aktubo üzərində möhkəmləndirilmiş xan düşərgəsi olan Saray idi.

Saray Batu həm də Böyük Saray adı ilə məşhur idi. İndiki Astarxan vilayətinin Xarabalı rayonunda Selitrennoe kəndi onun ərazisindədir. Saray Batu və ya Böyük Saray Qızıl Orda imperiyasının çiçəklənən şəhəri olmuşdur. 1254-cü ildə Böyük Saraya Saray Batu adı verilir. O, Qızıl Ordanın siyasi mərkəzi hesab olunurdu. Xan iqamətgahı da burda yerləşirdi. Batı xan (1255-ci ildə Volqa sahillərində ölmüş və burada da dəfn olunmuşdur) Qızıl Orda dövlətinin banisi olan Çingiz xanın böyük oğlu Cuci xanın oğludur. Batı xan görkəmli sərkərdə, mahir siyasətçi idi. Atasının ölümündən sonra onun ulusu (Cuci Ulusu) Batıya keçdi, Cuci ulusu məhz Batının vaxtında güclənərək Qızıl Orda adlanmağa başladı. Beləkilə imperiyanın iki mərkəzi var idi; dini mərkəz Moskva və daha güclü, idarə mərkəzi Saray idi³⁸³. Şəhərdə çoxlu saray, məscid, sənətkarlıq emalatxanaları var idi. XIII-XIV əsrlərdə şəhərin zərbcanasında Cuci ulusu xanlarının pulu kəsilirdi, mis sikkələr pul adlanırdı: sikkələrin üzərində beləcə "pulo" yazılırdı. XV əsr və XVI əsrin başlanğıcında Cuci pullarının nümunəsi əsasında Moskva, Tver və digər qədim rus şəhərlərində "pulo" yazısı ilə kəsilirdi.

Teymurun Qızıl Orda xanı Toxtamışa qarşı yürüşü bir çox Qızıl Orda

* Tatışev V.N. (1686-1750) rus dövlət xadimi, tarixçi. Pyotrın müxtəlif hərbi-diplomatik tapşırıqlarını yerinə yetirmişdir. Uralda dövlət zavodlarını idarə edirdi.

³⁸² Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.27, с. 234.

³⁸³ Вернадский Григорий. Два подвига св. Александра Невского. Монгольское иго в русской истории - Наш современник, 1992 №3, с. 161

şəhərləri kimi Saray şəhərinin də iqtisadi-siyasi həyatını sarsıtsa da, Moskva knyazı III İvanın 1472-ci ildəki hücumu Saray şəhərini tamamilə dağıtdı. Böyük Moskva knyazı III İvan (1440-1505) Vatikanda təbiiyə görə Vizantiya şahzadəsi Sofya Paleoloqla evləndikdən sonra onun məkrli siyasətinin təsirinə düşür. Məhz III İvanın dövründə tatarlarla düşmən münasibətinin təməli qoyulur. (Qeyd: Axırıncı Bizans imperatoru Konstantin özünün Dmitri və Foma adlı qardaşlarına ayrı-ayrı vilayətlərin hakimiyyətini tapşırırdı. Dmitri öz qızını Sultan Mehmetə verib rahat yaşamağa başladı. Foma ailəsi və əyanları ilə Romaya pənah gətirdi. Xristian təssübkeşi olaraq II Papa Piy onu ləyaqətlə qarşıladı. Fomanın oğulları kefcil olsa da, qızı ağıllı idi. Ona ləyaqətli nişanlı axtaran papanın nəzərləri dul qalmış rus çarı III İvana çevrildi. Onu Bizans şahzadəsinin əlilə türklərə qarşı yaxşıca çevirmək olardı. Gəlin rusa öz cehizlərilə bərabər (cehiz əsasən kitablardan ibarət idi) iki başlı qartal həkk edilmiş Bizans gerbini də gətirmişdi³⁸⁴.

Dövrü canlandıran mənbələrdə yazır ki, hiyləgər Sofya İvana deyirmiş: Mən hələ çoxmu xanım köləsi olacağam?!

Böyük Orda xanı Axmat (1481 -ci ildə ölüb) rus flotunun Sarayı qəsb-qarət etməsinə cavab olaraq Rus üzərinə yürüş təşkil etmişdi. Türk düşmənliliyini öz dövlət siyasətinə çevirən III İvana xoş təsadüf kömək etdi. Onun gözünlün odunu alan Axmat xan 1481-ci ildə öz düşməni Aybəklə (bir çox mənbələrdə İbak) döyüşdə öldürüldü. Karl Marksın yazdığı kimi İvan bir tatarı digərinin əli ilə tora saldı.

SARAY BƏRKƏ, İNDİ TSAREV KƏNDİ

Orta əsr şəhəri Saray Bərkənin adı mənbə və məxəzlərdə həm də Saray əl-Cədid, Şəhr əl-Cədid əl Məhrusə, Orda əl-Cədid kimi də çəkilir. Qızıl Orda imperiyasının paytaxtı olmuşdur. Saray Bərkənin xarabalıqları Volqoqrad vilayətinin Lenin rayonuna daxil olan Tsarev kəndi (Aktübə çayı üzərində) ərazisindədir. Şəhəri 1260-cı ildə Qızıl Orda xanı Bərkə xan (1256-1266) saldırmışdı. Batı xan öldüyü il, hakimiyyətə Batı xanın qardaşı Bərkə (və ya Bərkay, Bərkə Oğul) keçir. Bərkə müsəlman idi; tarixdə ilk müsəlman Qızıl Orda hökmdarı olaraq keçən Bərkə xan islamiyyəti hələ qardaşı oğulları zamanında qəbul etmişdi³⁸⁵. Bərkə xanın İdil kənarında geniş düzənlikdə saldırdığı Saray Bərkə şəhəri geniş küçələri, böyük və dolu bazarları olan möhtəşəm bir şəhər idi. Həqiqətən vaxtilə Sarayda olan səyyahların göstərdiyi kimi XIV əsrin I yarısında şəhər özünün tərəqqi dövrünü yaşamaqda idi. Belə ki, 1333-cü ildə Saray Bərkədə

³⁸⁴ Карамзин Н.М. История Государства Российского, VI.т. с.421-422

³⁸⁵ İslam Ansiklopedisi, 5 c, s.506

olmuş İbn Bəttutə Saraydan böyük (səyyahın qeydinə görə onun ətrafını atla bir günə dolanmaq olarmış) abad şəhər kimi bəhs edərək burada bir çox xalqların-monqollar, aslar, qıpçaqlar, çərkəzlər, ruslar və b. xalqların yaşadıklarını göstərir³⁸⁶.

Saray Bərkədə Cuci ulusu xanlarının sikkələri (bunlar elm aləmində Cuci sikkələri adı ilə məşhurdur) – kəsilirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu nümunələrdən Azərbaycan ərazisində də tapılmışdır. Bu XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Ordada kəsilən gümüş və mis sikkələr idi. Üstündə şir, ikibaşlı quş və tamğa - Cuci xanədanının tamğası "məhürü", digər üzündə xanın adı və zərb olunduğu yer və il göstərilirdi. Qızıl Ordanın süqutundan sonra XV əsrin ortalarına qədər Kazanda kəsilməkdə idi.

Öz qayını Berdi bəyin (Berdi bəy məşhur Özbək xanın nəvəsidir) vasitəsilə Kırıma, faktiki olaraq isə Qızıl Orda dövlətinin qərb hissəsinə hakimiyyət edən Mamay bütöv hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlarkən Saray əl Cədidi dəfələrlə ələ keçirib talamışdı.

Nəhayət Qızıl Orda xanları ilə ardıcıl müharibələrə girişən Əmir Teymur 1395-ci ildə Saray Bərkəni tamam dağıtdı.

Çarizmin Astarxanın fəthindən sonra aşağı Volqa əraziləri Rus dövlətinin tərkib hissəsinə çevrildi. Saray Bərkədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində külli miqdarda maddi mədəniyyət nümunələri və sikkələr tapılmışdır.

Bu tapıntılardan biri də XIV əsrdə məhv edilən bu şəhərdən qazıntı nəticəsində ələ keçmiş bürünc qələm ucluğudur. Bununla da mədəniyyət aləmi məhz bu ərazidə yayılmış erkən metal pəro ilə qarşılaşır. Qələm fayans mürəkkəb qabı ilə birlikdə Dövlət Ermitajına verilmişdir³⁸⁷. Deməli, bütöv Avropada əgər belə qələm ucluğu yalnız XVIII əsrdən istifadə edilməyə başlanılmışsa da Volqaboyunda onunla xeyli əvvəl tanış olduqları məlum olur.

MÜASİR SARATOV - RUSİYADA ŞƏHƏR

Saratov vilayətinin mərkəzi. Volqa çayının sağ sahilində Sari Tav (dağ) ətkələrində yerləşir.

Rusiyanın Baltik dənizinə çıxmaq uğrunda apardığı Livon müharibəsi (1558-1583) bitən kimi İvan Qroznının varisləri Orta və Aşağı Volqada hərbi qalaları tikməyin zəruriliyini hiss etdilər. Çünki artıq Volqaya çıxan ruslar noqay türklərinə çox yaxınlaşdıqlarını duyurdular. Volqa üzərində tam hakim olmaq məqsədilə Moskva hökumətinin layihələri Böyük Noqay Ordasında həyəcən yaratdı.

³⁸⁶ Очерки по истории Волгоградская края, Волгоград, 1974, с.32

³⁸⁷ Усманов М. А. Жалованные Акты Джучиева улуса XIV-XVI вв., Казан, 1979, с.93

1586-cı ildə Samara qalasının əsası qoyulandan sonra Sarıtsinin və Saratovun növbəsi çatdı. "Həmin ildə noqay hakimi Urus xan Fyodr İvanoviçə yazdığı çox sadə məntiqli, lakin həyəcan dolu məktubunda elə beləcə soruşurdu: Mənə aydın olub ki, son Uvekin, Samara və Ağsu çaylarının üstündə şəhər salmaq istəyirsən. Sualıma cavab ver: atan və baban həmin yerlərin yiyəsi olublarmı? Məktub cavabsız qaldı"³⁸⁸.

Artıq 1586-cı ilin sentyabrında Samara çayı üzərində Samara qalası, 1589-cu ildə qədim Sarıtsin şəhərində Sarıtsin qalası (tarix boyu tatarlar Volqanı bu keçiddən çayın dayaz yerindən keçiblər), bundan sonra isə 1590-cu ildə rus sərkərdəsi Q.Zasokin Saratov qalasını tikir. Beləliklə, ruslar istila etdikləri Volqa yolunu artıq geriye sıxışdırılmış tatarlardan qorumaq üçün öz mövqelərini hərbi qalalarla möhkəmlədə bildilər. Çar Rusiyasının torpaq hərisliyi, kazakların özbaşınalığı Volqa sahilləri boyunca yaşayan türk xalqlarını müstəmləkə boyunduruğuna sürükləməkdə idi. Saratovlular çarizmin zülmünə qarşı dəfələrlə xalq hərəkətlərində o cümlədən Stepan Razin və Yemelyan Puqaçov üsyanlarında iştirak etmiş, can vermişdilər. 1616-cı ildə şəhər başdan-başə yanmış, əhali Volqanın o biri üzünə yerləşdirilmiş, lakin 1674-cü ildə təkrarən sağ sahilə köçürülmüşdür.

Saratovun yuxarı hissəsindən Tanbalıq çayı keçir. Aşağısında qədim Karaman şəhəri yerləşir. Bütün araşdırmaçılar Saratov adını yekdilliklə "sarı dağ" sözüylə bağlayırlar. Lakin digər bir mülahizə də ağlabatan görünür: "atav" noqay dilində ada (sarı ada), beləliklə: Sarı ada: caratov-sarı ada. Ola bilər ki, yer tatarlarda Sarı atav ovlağı olub. Əvvəllər ada təkcə su ilə əhatələnmiş meşəlik, ovalıq mənasını da ifadə edirdi"³⁸⁹.

SARAYCIQ

Saraycıq, yəni "kiçik Saray" yerli qazaxların tələffüzündə Sarayşık. Sarayçuk (o belə adlanırdı) noqay ordasının mərkəzi idi-(Qeyd etməliyik ki, bu ittifaq və xalq öz adını Noqay xandan almışdı. Noqay xan Cucinin nəticəsidir. Bərkə xanın qoşun sərkərdəsi kimi çox döyüşlərdə iştirak etmişdi. Bizans imperatoru Mixail Paleoloqun qızına evlənmişdi (1273). Noqay Toxta xanla döyüşdə öldürülmüşdü. (1300) Müasir Stavropol əski noqay yurduudur. Terek və Kuma çayları arasında çöl Noqay çölü adlanırdı). Möhtəşəm Qızıl Orda şəhərlərindən biri oları Saraycıq müasir Qazaxıstanın Quryev vilayətində Yayık (indiki Ural) çayının aşağı axarında yerləşirdi. Uzun müddət Qara dəniz

³⁸⁸ В.А.Осипов. Очерки по истории Саратовского края, Саратов, 1976, с. 14.

³⁸⁹ Yenə orada, s. 26

sahillərindən və Aşağı Volqaboyundan Orta Asiyaya (Şərqi Türkünstanə) gedən ticarət yolu üstündə mühüm şəhər olmuşdu³⁹⁰.

Burada böyük nekropol-əyan-əşrəfin dəfn olunduğu qədim qəbiristanlıq var idi. Bu fakt şəhərin baş şəhər iqamətgah olduğundan xəbər verməkdədir. Bu on böyük ordanın ərazisi Volqa və Yayık çaylarının arasında yerləşib Xəzər dənizindəkə uzanıb gedirdi. Onu mərkəzi Yayık çayı üstündə yerləşən Saraycıq şəhəri idi. 1385-ci ildə Əmir Teymurun yürüşləri zamanı dağıdılmış, lakin çox keçmədən tikilib bərpa edilərək Noqay Ordasının siyasi mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhərin süqutu irəlidə idi: Yayık çayı boyunca yerləşdirilən talançı kazaklar şəhəri 1580-ci ildə yandırıb külünü göyə sovurmuşlar, Saraycıq şəhəri bundan sonra bir daha özünə gələ bilmədən tənəzzülə uğradı. 1861-ci ildən başlayaraq və daha sonrakı illərdə 1937, 1950-ci illərdə Saraycıqda arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır.

Saray sözü türk, eləcə də fars dilində iqamətgah, malikanə, tikili mənalari daşımaqla həm də türk xalqlarında abad, zəngin yaşayış məntəqəsini bildirir. Odu ki, adətən mərkəzi şəhərlərin, siyasi mövqeyə malik məntəqənin, xan iqamətgahlarının yerləşdiyi baş kəndin adının Saray olması təbiidir. Azərbaycanda da indiki Beyləqan rayonunda Gədəklər kəndi yaxınlığında Saray Təpə arxeoloji abidəsini göstərmək olar. Bu ərazidən arxeoloji axtarışlar zamanı tapılan küllümiqdə maddi mədəniyyət nümunələri eramızdan əvvəl II minilliyə aid olmaqla şəhərin qədim tarixindən xəbər verir. Xəzər dənizinin adları içərisində Saray dənizi adı da var. Sultan Saray, Saraylı, Saraymin, Orta Saray adlı Kırım, həmçinin Ermənistanda, Tacikistanda indi adları dəyişdirilən yaşayış məntəqələri olmuşdur.

SARI KİRMAN, KORSUN, XERSONES

Ardıcıl aparılan Rus-Türk müharibələrinin top atəşləri bitər-bitməz Peterburqdan bu ölüməsağan güllələrdən fərqlənməyən sərəncamlar uçub gəlirdi. İmperatriça II Yekaterinanın paytaxtdan "məsləhət gördüyü" yunan adları onun məkrli imperiya siyasətinin mahir gedişlərindən biri idi. Simferopol "xeyirli, uğurlu şəhər", Stavropol "xaçlı şəhər", Nikopol "qələbə şəhəri", Melitopol "Arı şəhəri" və s. eləcə də qədim türk adlarının yunan paralellərini yaradıb bu yeni adlara rəvəc verməyə girişildi: Balıklava-Çembala; Dəmirçi dağı-Funa, Cur-Cur şalələsi-Kremasto Nero, Ulu Uzen çayı-Meqa Potam və s.

Sarı Kırman ilk dəfə Minix qoşunları tərəfindən hələ 1737-ci ildə tutulmuş, ruslar limanın üstünlüklərini, yəni onun həm çay limanı, həm də dəniz limanı kimi əlverişli cəhətlərini qiymətləndirə bilmişdilər. Dnepr çayının Qara

³⁹⁰ BCƏ. T.18. c.88.

dənizə töküldüyü yerdə çayın sağ sahilində türk qalası Sari Kirman dururdu. Bu torpaqlara səyahət edən Övliya Çələbi Sari Kirman qalasını əski zamanlarda Ak Kirmanın sahibi Salsaloğlunun tikdirib ucaldığını söyləmişdi. "Sari Kirman qalası iki böyük liman arasında bir burunda yapılmışdır" – deyə onun coğrafi üstünlüyünü dilə gətirir. Övliya Çələbi həm də qalanın polyakların hücumu vaxtı yandırılmış əski divarlarının xarabalıqlarını da gördüyünü qeyd edir³⁹¹.

Türk qalası Sari Kirmanın adı dəyişdirildikdə "mifik Xersones adı yada düşdü"³⁹². Çünki bu türk şəhəri yunan mənbələrində Xersones, ruslarda isə Korsun adlandırılırdı. "1778-ci ildə Kırımın xarabalıqları duran "Tavriya Xersonesi" nin xatirəsinə adı Xerson qoyulur. Qala yenidən qurularaq Qara dəniz flotiliyası üçün gəmiqayırma verfinə çevrildi. "Xerson-Kerson yunan adıdır. Xersonesi tatarlar Sari Kirman adlandırırlar."³⁹³.

Sarı Kirmanın tarixi taleyində skiflər, hunlar, peçeneqlər, səlib yürüşləri müəyyən rol oynamışlar; eradan əvvəl III əsrdə skiflər, IV-V əsrlərdə hunlar, ardınca Xəzər xaqanlığı hökm sürmüşlər. 1299-cu ildə Qızıl Ordalı Noqay xanın, düz yüz il sonra Edigeyin idarə etdiyi bu şəhər əsil ticarət şəhəri idi.

Şəhərdə sürətlə xristian tikililəri salınmağa başlayır: Böyük Spassk məbədi (1806), Qara dəniz hospitalı (1803), Svatoduxovski məbədi (1836) Sarı Kirmanın simasını dəyişirdi.

XIX əsrin sonlarına doğru Dneprin liman kimi dərinləşdirilməsilə şəhər taxıl, yun, meşə eksportunda iri limana çevrilir. Sovet hakimiyyəti illərində Xersones iri gəmiqayırma və maşınqayırma mərkəzi kimi inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı ən böyük pambıq-kətan toxuma istehsalat birliyi də bu şəhərdədir. Hazırda 1944-cü ildə vilayətə çevrilmiş Xerson vilayətinin mərkəzidir.

Qədim türk qalası Sari Kirman, müasir Xersones XX əsrdən başlayaraq Rusiya imperiyasının dörd ən böyük limanından biri sayılmaqdadır.

SARI QAMIŞ, ZAPOROJYE

Sarı Qamış adı Cənubi Rus çöllərinin qədim sakinləri olan türk tayfalarından yadigarıdır. Övliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə indiki kazaklar məskunlaşan bütün Zaporojye diyarını Sarı Qamış adlandırır. Sarı Qamış özü nehrin kənarında (Özü-Dnepr çayı) qorxulu, çox təhlükəli və qamışlı bir yerdir. Heyhat səhrası ilə (Qırçaq çölü) Kırım ağzındakı Ur qalasına gedirik. Bu çöllərdə

³⁹¹ В.А.Бушаков. Термины, обозначающие селение и крепости в топонимии Крыма, Советская тюркология, 1985, № 2, с. 34

³⁹² Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII c, s.370

³⁹³ Материалы и исследования по Археологии СССР, № 17, с. 37.

şənlük və sevindirici bir şey yoxdur. Günəş çöldə doğar, çöldə batır³⁹⁴.

Vilayətin və şəhərin Sarı Qamış adı 1770-ci illərə qədər işlənirdi. 1768-1774-cü illərin Rus-Türk müharibəsi gedişində Sarı Qamış zəbt edilir. Get-gedə istila olunan torpaqlarda - müasir Ukraynanın cənub-şərq sərhədində Kırım tatarları üzərinə güclənən hücumlar zamanı elə keçirilən Sarı Qamış şəhəri dayaq məntəqəsi kimi möhkəmləndirilir və şəhərin türk adı 1770-ci ildə Aleksandrovski forşdat, 1806-cı ildən Aleksandrovsk şəhəri adlandırılır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində şəhər rus çarı I Aleksandrın şərafinə adlandırılması səbəbindən adı dəyişdirilir. Şəhərə verilən yeni ad - Zaporozhye isə onun coğrafi cəhətlərini əks etməklə yaranmışdı. Şəhər Dnepr astanalarının (astana rusca "poroq") o biri üzündə-arkasında yerləşdiyinə görə 1921-ci ildə Zaporozhye (astanaların arxa üzü) adlandırılır. Bu astanalar-çaydakı kiçik təpə adalar Dneprohəs tikilərkən su altında qaldılar.

Sarı Qamış yaşayış yerləri mədəni bəşər ərazilərindən olmuşdur. Sarı Qamışda - indiki Zaporozhyədə möhtəşəm skif kurqanları aşkar olunmuşdur: Buradakı yeni eradan IV əsr əvvələ aid olan Soloxa kurqanından zəngin tapıntılar, o cümlədən məşhur skif qızıl darağı tapılmışdı. Bəşər sivilizasiyasının qiymətli sənət nümunəsi olan bu daraq Rusiya Dövlət muzeyində - Ermitajda saxlanılır. Şəhərin indi televiziya qülləsi yerləşən təpəsində Bulqar xanı Asparuxun məzarı aşkar edilmişdir.

Sarı Qamış adına türklər yaşayan bütün qədim ərazilərdə-Volqa boyunda Çuvaş Sarıqamışı, Qazaxıstanda Sarı Qamış yaşayış məntəqəsi, Cənubi Azərbaycanında Sarı Qamış kənd adları, Türkiyənin şərqində böyük ərazi adı, Türkmənistanda Qara Qum səhrası yaxınlığında böyük Sarı Qamış çökəkliyi və göl adı, yurdumuzun yer adları içərisində Sarı Qamış kəndi (Salyan, Zərdab rayonlarında), Xəzər dənizində Sarı Qamış burnu (Neftçala rayonu ərazisində) adları şəklində rast gəlmək mümkündür. Şair Vaqifin vəsf etdiyi yurd adları kimi rastlanması bu adın daha bir nümunəsini yada salır:

Vətən xoşdur deyə, Vaqif, bizi çəkdin Salahlıya,
Salah bilməm nədir, yanında yarı-canfəza yoxdur.
Şəkər ləblər olurlarmış, əzəldən Sarı Qamışda,
Gəlib şimdi soraq sordum onlardan səda yoxdur.

(M. P. Vaqif)

³⁹⁴ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII c, s.324.

SARISIN. STALINQRAD. VOLQOQRAD

Sarisin Xəzər imperiyası şəhərlərindən olmuşdur. Şəhər Sarı Su çayının Volqaya töküldüyü yerdə yaranan adada yerləşir. Həm bu adanın, həm də şəhərin adı kiçik bir çay olan Sarı Su çayı adından (rus adaptasiyasında) yaranmışdır.

Sonra keçən bir çox zaman ərzində bu qədim türk adını (rus tələffuzündə Tsaritsin) çar sözüylə bağlamışlar. Lakin Tsaritsinin çarlara aidiyyəti yoxdur, o türk Sari Su admin, yəni "sarı su" bulanıq su adının ruslaşdırılmış formasıdır³⁹⁵.

Tarixçi-filoloq N. Baskakovun göstərdiyi üzrə ərəb müəllifləri, o cümlədən Məsudi və İbn Fədlan şəhərin iki hissədən ibarət olduğunu xəbər vermişdir; çayın iki yerə ayırdığı şəhərin qərb hissəsində Xan Balıq adlanan yerdə (Xan - "xan", balıq "şəhər" -iqamətgah, mərkəz - "xan şəhəri") Xəzər xaqanının sarayı yerləşirdi. Xaqan burada öz ordusu ilə yaşayırdı. Amma şərq hissəsində Sariqşində tacirlər otururdu³⁹⁶. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə Pekin şəhərinin də adı baş kənd olmaq səbəbiylə adı Xan Balıq olmuşdur.

Sarisin abad şəhər olmuşdur. Sarisindən su xətti çəkilərkən Məngü xandan Toxtamiş xana qədərki dövrə aid olan tatar sikkələri aşkar edilmişdir. XIX əsrin sonlarında neft buruqları qazılması ilə əlaqədar olaraq Qızıl Orda sikkələri dolusu küpə tapılmışdır. XVI əsrin başlanğıcından şəhər artıq rusların əlinə keçmiş; XVI əsrdən XVIII əsrin birinci yarısına kimi, Sarisin (Sarıtsin) sərhəd dairəsi kimi mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. 1589-cu ilin iyun ayının 2-də çar Fyodor Sarisin voevodasına göstəriş verirdi ki, Sarisin qalası tikilib qurtaran kimi gəmilərin bir hissəsini onun ehtiyacları üçün saxlasınlar, daha yaxşılarını Astarxana göndərsinlər. Bu fərman Sarisinin artıq rus şəhəri olması haqqında ilk sənəddir. Gələcəkdə isə Sarisin adadan Volqanın sağ sahilinə köçürüləcəkdə.

Livon müharibəsindən sonra artıq Boris Qodunov zamanı Volqa qoruq xətti təşkil olunur. Bu xətt Moskva dövlətinin ən böyük qoruyucu xətlərindən biri idi. Keşik xətti Nijni-Novqoroddan Astarxana kimi uzanırdı. 1579-cu ildə Volqa ilə aşağı üzən ingilis ticarət kompaniyasının agentı Xristofor Borro göstərdi ki, Sarisin adasında rus çarı keşikdə 59 tüfəngçi saxlayır. Onları tatar adı ilə "karaul" adlandırırlar. Öz müşahidələrinə davam edən Borro məlumat verirdi ki, Sarisin adasındakı Astarxanadək 5 belə keşikçi məntəqəsi düzülüşdü³⁹⁷.

Bu xəttə köçürülmə ruslarla yenicə məskunlaşdırılan Samara (1586), Sarisin (1589), Saratov (1550) daxildi. İrana səfər edən Qolştinya (Almaniya) səfirliyinin (səfirliyin katibi Adam Oleari idi) qeydlərinə görə 1636-cı ildə

³⁹⁵ Суперанская А. В. Имя через века и страны, с.124

³⁹⁶ Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве, с.19.

³⁹⁷ Наш край Хроника истории Волгограда и области, Волгоград, 1973, сб.

Sarısində yalnız 400 nəfərlik strelets (atıcı) alayı yerləşirdi. Onlar burada tatarlara və kazaklara qarşı keşik çəkirdilər³⁹⁸.

XVIII əsrdən artıq Rusiya sərhədləri cənuba və cənub-şərqə doğru keyli genişləndiyindən Sarısın qalası öz əvvəlki əhəmiyyətini itirir və inzibati mərkəzə çevrilir. Sarısın XVII-XVIII əsrlərdə xalqların çarizmə qarşı çıxışlarında (Stepan Razin, Yemelyan Puqaçov üsyanlarında) üsyan mərkəzlərindən olmuşdur.

1925-ci ildə şəhərin türk adı Sarısın Stalinqrad, 1961-ci ildə isə Volqograd adıyla əvəzləndi.

SAYMA. VOLODARSK

Oka çayına qovuşan Sayma (bir çox mənbələrdə Soyma) çayı boyunca ərazilər öz köksündə qədim insan düşərgəsinin nişanələrini saxlayır. Sayma düşərgəsinin tarixini eramızdan əvvəl XVII-XIII əsrlərə-neolit epoxasına bağlayırlar; Oka çayının sol tərəfində qumlu çöldə 1912-ci ildə kəşf edilən Sayma məzarlığı yerləşir. Bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarına bürünc dövrünə aid bu məzarlıqda 50-yə qədər qəbir - hər biri çox zəngin dəfn əşyaları ilə ağır qolbaq, xəncər, nefrit üzüklər, kəhrəba bəzəklər, balta, bıçaq və çox mükəmməl "çaxmaqlı ox" aşkar edilmişdir. Tapılmış inventarların xarakteri onların şərq, Uralarxası mənşəyindən danışmağa haqq verir. Bu nümunələr Oka boyu və Tom çayı sahilində yaranmış mədəniyyətin əldə edilən nümunələri ilə eynilik təşkil edir.³⁹⁹

Sayma düşərgəsi bürünc dövrü mədəniyyətin bariz nişanəsi kimi bu torpağın qədim tarixini açıq-aşkar göstərməkdədir. Sayma torpaqlarında neolit epoxasının zəngin abidələri vardır; 18 metr hündürlükdə Kurqan-tökmə torpaq təpə bugün də sanki ətrafa həqiqi xaqan kimi hökm etməkdədir. Saymadan əldə edilən arxeoloji nümunələr Moskva və Peterburq tarix muzeylərində, Nijni-Novqorod tarixi arxeoloji qoruq muzeylərində hifz olunur.

Eramızdan əvvəlki I minillikdən yadigar qalan Sayma adı "bataqlıq yer" mənasını bildirmişdir. Sayma çayı bataqlıq ərazilərdən axır. Klyazma, Kudma çay adları və Finlandiyadakı məşhur Sayma gölünün adı ilə bənzərlik təşkil edən Sayma (Seyma) adı sübut edir ki, burada X-XI əsrlərdə slavyanların sıxışdırdığı fin-uqor tayfaları yaşamışlar⁴⁰⁰. XIII əsrin başlanğıcından artıq Sayma ərazisi Vladimir-Suzdal knyazlığına daxil idi. Bu torpaqların istilasından ta XIV əsrədək Sayma çayı boyu ərazilər Saray torpaqları sayılırdı. Lakin bu zamandan varlı

³⁹⁸ Водолагин М. А. Очерки истории Волгограда, М., 1968, с.74

³⁹⁹ БСЭ., т. 23, с 173.

⁴⁰⁰ Города нашей области, Горький, 1974, с.50.

Sayma və Seliş kəndləri, Çirit gölü (indi Çirtova) Nijeqorod monastır torpaqlarına çevrildi.

Sonralar Rusiyada genişlənən raskolnik təriqəti məhz bu yerlərdə, Sayma çayı boyu ərazilərdə doğulub tüğyan edirdi. Sayma inqilabdan əvvəl sənayeçi-milyoner N.Buqrovun əlində idi. Şəhərdə ilk xəstəxana və məktəbi o açmışdı. Böyük dəyirmanlar işə salmışdı. Rusiyalı bir çox tacirlər kimi ulu əcdadı tatar olan Buqrovun əhalidən ötrü açdığı "Çay guşəsi" istirahət evində indi Marks adına muzey yerləşir.

II Dünya müharibəsinin qəhrəmanı V.Aminov, təyyarəçi-qəhrəman V.Çuqunova Saymadan çıxmışlar.

1920-ci ildə şəhərə inqilabçı bolşevik M. Volodarskinin (əsil familiyası Qoldşeyn Moisey Markoviç (1891-1918) adı verilmişdir.

SERDİK, SOFİYA

Bolqarıstanın paytaxtı Sofiya şəhəri 809-cu ilədək Serdik şəhəri adlanırdı. (BCƏ т. 3, c.346) 865-ci ildə burada xristianlıq möhkəmlənir. Bolqarıstanın ilk xristian hakimi I Boris (-? -907) də öz sələfləri kimi "xan" titulu daşıyırdı.

Bulqarlar tarixən Volqa və Dunay bulqarları deyə iki böyük qismə bölünürdülər. N.Baskakovun Maks Fasmerin rus dilinin etimoloji lüğətinə əlavələrdə göstərdiyinə görə bulqar ("üsyankar") tayfa adını bildirir⁴⁰¹. Həm də söz kökünə əlavə olunanlar şəkilçisinin bir çox türk, xalq, tayfa adı yaradan hissəcik olduğu da nəzərdə saxlanılmalıdır. Müqayisə edək: xəzər, tatar, macar, avar, avşar, suvar, qaçar və s. etnos adlarını ifadə edən yaşayış məntəqə adlarında yaşayan vahidləri də (padar, ucar, padar, qusar) buraya əlavə edə bilərik.

Volqanın yuxarı axarında və Aşağı Kama ətrafında X-XIII əsrlərdə mövcud olan Volqa Bulqarıstanı və Don çayından Kubana qədərki əraziləri əhatə edən Böyük Bulqarıstanın artıq Xəzər imperiyasının gücünə qarşı dura bilməyəcəyini görüb Bulqar padşahı Asparuğ (644-708) bulqar xalqının böyük qismini Vizantiyaya apardı. 660-cı ildə Asparuğun (qədim türkcə alıcı quş, şahinlər dəstəsindən yırtıcı quş adı; sonra titul)⁴⁰² ordusu Dunaya çıxdı və bu çayın ağzında bərkətlə diyarda məskunlaşdı. Beləliklə, Dunay Bulqarıstanı ölkəsi yaranmış oldu. Asparuğ Kubrat oğlu 681-ci ildən Bulqar səltənətinin ilk xanı oldu. Yalnız adlarını saxlaya bildilər, tezliklə xristianlığı qəbul edib slavyanlar

⁴⁰¹ Баскаков Н. Адıçəkilən məqalə - Вак: «Советская тюркология».

⁴⁰² İspara, (Asparux, Esperux) qədim türklərdə rütbə olmuşdur, deyə A.Donuk yazır. Вак: А.Донук. Ески түрк devletlerinde idari-askeri ünvan və terimler, İstanbul, 1988, c. 18

tərəfindən güclü assimilyasiyaya məruz qaldılar.

İndi isə şəhərin Osmanlı çağında onu ziyarət etmiş Övliya Çələbinin qələmindən çıxan qeydlərinə diqqət yetirək: Sofiya şəhəri Kurd bağları deyilən İrəm bağından aşağıda yerləşən böyük bir şəhərdir. Qərb və şimal tərəfindən məhsuldar bir övlada güllük-gülüstanlıq içində yerləşir. Övliya Ata Sofiya şəhərinin o zamankı başlıca məhəllələrinin adlarını göstərdikdə şəhərdaxili türk yer adları bu əzəli türk yurdu indisə mütəəssib xristian şəhərinin əsil simasını qarşımızda canlandırır. Əsas məhəllələri Bana məhəlləsi, Paşa məhəlləsi, Siyavuş paşa, İmarət məhəllələri, Vitoş dağına baxan Gözəl Paşa Sarayının pəncərələri isə Ana Caddəyə və Çələbi Camiyə baxır. Şahzadə Çələbi Sarayı da böyük saraydır. Başqa saraylar: Yakup Ağa Sarayı, Qoca Mehmet Ağa Sarayı, Qoca Peltek Yakub Çavuş Sarayı, Molla Sarayı, Dürğanlı Ağa Sarayı və başqaları gözəllikdə ondan geri qalmazlar.

Ən geniş meydan At meydanıdır ki, məşq keçilir. Sofiya şəhərinin möhtəşəm, əzəmətli camilərini Övliya Çələbi belə təsvir edir: Camiləri içərisində Qoca Mehmet Paşa camisi ki, buna İmarət Cami də deyilir. Bu cami Qoca mimar Sinan yaratdığı camidir. Digər camiləri də - Gül cami, Qoca Əhməd Paşa camisi və Bana-başı adlanan gur məhəllədə Molla Efendi camisi var ki, öz sənət işinə görə Sofiya şəhərində əvəzsizdir⁴⁰³

SERQAÇ - LENİNİN ANA VƏTƏNİ

Müasir dövrümüzə qədər öz adını saxlayan Serqaç şəhəri Serqaç çayının hər iki sahilində yerləşir. Bu ərazilərdə əldə olunan arxeoloji tapıntılar maddi-mədəni nümunələr burada həyatın neolit dövründən başladığını göstərməkdədir. Serqaç ərazilərində tarixən erza və mokşa tayfa birlikləri yaşamışlar. Bol sulu Pyana, Sura və Alatır çaylarının bərəkətli sahillərində ta qədimdən erzalar məskun idilər. Bu yerlərdə aşkar edilmiş mordva tayfalarına məxsus çox qədim tarixə malik olan məzarlıqlar da sübut edir.

Rus müdaxiləçiləri XIV-XVI əsrlər arasında Sura və Pyana çayları boyuna gəlib çıxdılar və burada yerləşdirdilər. Hündür təpədə yerləşən Serqaçda onlar gözetçi məntəqəsi qurmuşdular. 1377-ci ilin yazında Mamay xanın sərkərdələrindən olan şahzadə Arapşah Müzəffər burada yeni-yeni yerləşməkdə olan rusların üstünə gəldi. Avqustun 22-də məşhur Pyana döyüşündə rus qoşun birlikləri məğlub oldular⁴⁰⁴.

Serqaç əraziləri yerli tatarlar üçün çox əlverişli olub, onların böyük mal-qara sürüləri, at ilxıları üçün gözəl otlaq, örüş yerləri idi. Pyana çayı bir sıra

⁴⁰³ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, 3-4 c, Üç Dal neşriyyatı, İstanbul, 1966, s. 307-308.

⁴⁰⁴ Города нашей области, Горький, 1974, с. 217.

gözəllikləri ilə maraqlı xüsusiyyətlər daşıyır. Onun mənsəbinin mənbəyindən 400 km uzunluqda olmasına baxmayaraq çay 64 km ərazidə uzanıb gedir. Pyana çayı sağa sola qıvrılıb hər dəfə 10 km -lik həlqə vuraraq axır, elə buna görə də onun sahilləri geniş ölçüdə solmayan həmişəyaşıl ovalığa çevrilmişdir.

Vaxtilə çay boyunca mövcud olmuş Çufarov, İçalkov, Buturlin meşələrindən indi kiçicik ormanlar qalıb. İlk zamanlar buralar iri örüşlər idi. Kazanın İvan Qrozın qoşunları tərəfindən istila olunmasından sonra rus hökuməti Nijni-Novqorod vilayətinin hüduqlarını xeyli uzaqlara çəkdi. 1649-cu ildə Serqaç çarın bacanağı boyar Morozova verilir. Onun ölümündən sonra dövlət xəzinəsinə keçir.

II Yekaterinanın inzibati islahatları ilə əlaqədar 1779-cu ildə Serqaç şəhər statusu alır. Şəxsən çarıçanın özü bu şəhərə qara ayının şəklini rəsm etdirir. Bu heç də təsadüfi görülməməlidir. Serqaçlılar içərisində bu yerlərdə bol olan ayları öyrədib oynadan adamlar çox idi. Onlar qonşu diyarlara üz tutur; eynən qaraçılar kimi bu aylarla güzəran edib dolanırdılar. Serqaç öz ayları ilə məşhür olmuşdur; rus dilində ayı adı deyərək "serqaç" sözü işlənməsi bununla əlaqədardır.

Serqaç ərazilərində mordva və tatar kəndləri üstünlük təşkil edirlər. Onlar öz adlarını saxlamaqla yanaşı rus adları altında yaşasalar da öz keçmişini heç vaxt unutmur. Məsələn, Andreyevka adlandırılan müsəlman tatar kəndində yaranan artel Alqa adlandırılmışdır.

Mordva kəndi Akuzovo yaxınlığında, Serqaçdan 20 km cənub qərbdə geniş çölün ortasında kiçicik Andosovo kəndi var. Bu kənddə Leninin babası V.V.Ulyanin (Ulyanov) doğulub boya-başa çatmışdır. XVIII əsrin sonlarında o buradan qaçıb Astarxan diyarına yerləşmişdir⁴⁰⁵.

Hər şeyi özününkü etməyə səy edən bəzi araşdırmaçılar Serqaç adının gəlmə rusların adı ilə (ilk gələn şəxsin adı ilə) yəni Sergey adı ilə əlaqələndirsə də, bu həqiqətdən çox uzaqdır. Belə ki, rusların gəlişinə qədər də bu məntəqələr mövcud idi. Hətta çox sonralar rusların hakim zamanlarına aid sənədlərdə (1618-1619) mordvalılara aid olduğu göstərilir. Çox güman ki, məntəqə öz adını Serqaç adlı çaydan götürmüşdür.

SİNBİR. SİMBİRSK. ULYANOVSK

Qala Volqanın sağ sahilindəki dağlar arasında tac kimi yüksələn və bu dağlardan öz ucalığı ilə seçilən Sinbir dağının zirvəsində salınmışdır. Sinbir dağından on kilometrərlə ətrafı seyr etmək mümkündür. Odur ki, şəhər hələ çox-çox uzaqdan öz gözəl mənzərəsi ilə xoş təsir yaradır. 2 km aralıda isə Sviyaqa çayı

⁴⁰⁵ Yenə orada, s.234.

axır. Beləliklə, həm şərqdən, həm də qərbdən Sinbir sularla əhatə olunmuşdu. Elə Sinbirin rus qalasına çevrilməsi onun çox əlverişli mövqedə salınması ilə bağlıdır.

Orta Volqaboyunun Rusiyaya daxil edilməsi bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi başlıca olaraq ölkənin iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklər yaratdı. Çünki bu vaxtadək tatar feodalları geniş və sulu çöllərdən yalnız öz ilxı və sürüləri üçün otlaq kimi istifadə edirdilər. Ruslar gəldikdən sonra əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ticarət işləri inkişaf etməyə başladı. XVI əsrin sonlarından isə torpaqların təbii sərvətlərinin istifadəsinə başlanıldı.

1648-ci il 10 fevralda çar Aleksey Mixayloviç Sinbir-Taqay-Karsun-Sur(sk)-Sarans(sk)-İnsar-Tambov müdafiə xəttini qurmağı tapşırırdı.

Çarın əmrilə həmin ildə Boqdan Xitrovo və Qriqori Kunakov Sinbir tatar kəndində rus qalasının əsasını qoydular. Moskva dövlətinin müdafiə qüdrətini artırmaq üçün onlar rus döyüşçü bölükləri ilə Orta Volqaya daxil oldular.

Sinbir qalası öz dövrünün hərbi sənəti qaydalarına tam uyğun şəkildə tikilirdi. Şəhər XVIII əsrdək Sinbir adlanırdı. Bəs Sinbir sözünün mənası nədir? Bəzi tədqiqatçılar sözün mənasını çuvaş dilində axtararaq bu dildə Sinbir lüğəvi vahidinin "məntəqə, yaşayış məskəni" mənası daşdığına irəli sürmüşlər. Digər araşdırmaçılar Sinbir sözünü mordva "syuyun" (sulu, yaşıl; gözəl); "bir" - dağlar sözlərilə əlaqələndirmişlər. Bunlardan fərqli olaraq bir çox tədqiqatçılar isə bu adın qədim bulqar şəhəri adı olduğunu və öz adını Sinbir adlı xanın adından götürdüyünü söyləmişlər⁴⁰⁶. Nikonovun fikri də bu baxımdan sonuncu izahata yaxındır. Sinbir dağında qala kimi salınan şəhərin adı Qızıl Orda tatar xanı və ya Kazan çarlığı ilə bağlıdır⁴⁰⁷. Həm də yada salmaq lazımdır ki, qədim Bulqar torpağından Sin və Bir adlı ayrıca çaylar axırdı.

Leninin babası (atasının atası) N.V.Ulyanin tarixən erzyan, mordva və mokşa tatarlarının vətəni olan Serqacın 20 km yaxınlığında kiçik kənddə (müasir Andosovo) doğulub boya-başa çatmışdı. XVIII əsrin sonlarında o buradan qaçıb Astarxan diyarında məskunlaşdı⁴⁰⁸.

1869-cu ildə Ulyanovlar Astarxandan Sinbirə köçür. Burada ilk doğulan uşaq Vladimir Ulyanovun və bu ailənin şərafinə 1924-cü ildən Ulyanovsk adlandırıldı. Tarixi Sinbir torpağı Leninlə yanaşı dekabristlərdən Başmakovun, İvaşovun, Turgenev qardaşlarının, tarixçi Karamzinin, maarifçi Kindyakovun vətənidir.

⁴⁰⁶ Миндубаев Ж. Б. Город на Венце, Саратов, 1990, с.4.

⁴⁰⁷ Никонов В. А. Краткий топонимический словарь, с. 436

⁴⁰⁸ Города нашей области, Горький, 1974, с. 234.

SUCA VƏ SEVSK - BU ADLAR "SU" İLƏ BAĞLIDIR.

Sudja Kursk vilayətində (Rusiya) şəhər. Suca çayının (Dnepr hövzəsində) sağ sahilində yerləşir. Şəhərin adı çayın adı ilə Suca ("Sulu") bağlıdır. Suca adı get-gedə rus dili tələffüzündə, sudja şəklinə düşmüşdür. Suca 1664-cü ildən Rus dövlətinə daxil edilmiş və həmin zamandan şəhərə çevrilmişdir⁴⁰⁹. Suca şəhəri ətrafında Suca çayı boyunca qiymətli dəfinələr tapılmışdır. Buradakı qədim xan kurqanından bu sərdabəyə qoyulmuş qızıl və gümüş əşyalar Moskva Kremlində Dövlət Silah Palatasında mühafizə olunur. Bu tapıntılara atın köksünə sancılan qızıl sinəbənd, uzun qızıl zincirlər, qızıldan bir çox bəzək əşyaları, qolbaqlar, eləcə də digər bürunc və gümüş bəzəklər, dəmir qılınclar və s kurqanların eramızın V əsrinə və daha sonralar VI-VII əsrlərə aid olduğu məlum olur. Çox güman ki, kurqanlarda dəfin olunmuş şəxsiyyətlər Hun əsilzadələri olmuşdur. Şəhərdən 3 km aralıda Suca dəmiryolu stansiyası da həmin doğma və şirin adı saxlayır.

Su ilə bağlı digər ad Bryansk vilayətində (Rusiya) Sevsik şəhərinin adıdır. Sevsik çayının (Desna çayı hövzəsi) üzərində qədim mordva-mişer şəhəri olmuşdur. Moskva Rus dövlətinin yaranmasıyla 1146-cı ildə ruslar ələ keçirib onu hərbi-keşikçi qalası kimi möhkəmləndirmişlər⁴¹⁰. 500 ildən artıq kiçik qəsəbə həyatını yaşayan Sev 1779-cu ildən şəhərə çevrilmişdir. Şəhərin adı üzərində salındığı Sev çayının adı ilə bağlıdır. Sev, suv "su çay" deməkdir. Pskovda Sevo gölünün adı da çox ehtimal ki, su, suv türk sözü ilə bağlıdır.

Hazırda Ermənistan hüduqlarında qalan qədim Göyçənin müasir Sevan adında da sev, suv, su əsasının saxlandığı mülahizələrini (-an hissəciyi də qədim türk formatıdır) irəli sürənlər vardır).

SUCUK KALA. NOVOROSSİYSK

Türk hərbi şəhəri Sucuq qala (o Qara dənizin kənarında Sucuq dilində yerləşir) 1812-ci ildə Rus-Türk müharibəsi zamanı darmadağın edilmişdi. Bu zamana kimi qala türklərin möhkəm istehkam qalalarından sayılırdı. Sucuq qala hələ 1772-ci ildən, Rus-Türk münaqişəsinin qızıdığı bir dövrdən yenilməz türk qalası şöhrətini bir daha təsdiqləmişdi.

Rus qoşunları general Qudoviçin komandanlığı altında 1791-ci ildə türk qalası Anapanı tutdular. Generalın ayıraraq göndərdiyi bölüklər Sucuq qalanı ələ keçirmək məqsədilə irəliləyirdilər. Ruslar qalanı tutub xaraba qoyaraq geri

⁴⁰⁹ CƏC. c. 1287

⁴¹⁰ CƏC. c.1186

döndülər. Lakin türklər qalanı tezliklə bərpa edə bildilər. 1810-cu ildə Kuban çayını keçən rus qoşunları komandanı Rudzeviç hücumla qalanı aldı. Lakin Napeleonun Moskvaya daxil olması səbəbilə rus qoşunları qalanın divarlarını partladıb oranı tərk etdilər. Ədirnə sülhünə görə Qara dəniz sahilləri Rusiyaya verildi. Dərin və bol sulu Semes buxtasında liman üstündəki gözəl Sucuq qala istehkamı da ruslara keçdi. 1845-ci ildə çar fərmanı ilə ticarət limanı açıldı, ardınca gömrük məntəqəsi quruldu. Bu çox əlverişli və yararlı liman idi; adətən açıq dənizdə yüklənən və boşaldılan böyük gəmilər limanın özünə qəbul edilib yola salına bilirdi. Sucuq möhkəm istehkam-şəhər idi. Ruslar qalanı dağıtdıqları zamandan çox-çox illər sonra tikib bərpa etdilər; indi o artıq rus hərbi qalası kimi yeniləşdirilib möhkəmləndirildi. 1848-ci ildə Sucuq Qalanın adı dəyişdirildi, yeni fəth olunanın rus torpağı kimi o, Novorossiya (Yeni Rusiya) adlandırıldı. Sucuq qala və əraziləri Rusiyanın idarəsinə Türkiyə ilə aparılan müharibələr nəticəsində dörd sülh müqavilələri ilə daxil olmuşdu. Yeni ad Novorossiysk böyük tarixi mənə daşıyırdı. Osmanlı dövlətinin bu tarixi ərazisinin Rusiyaya yenidən daxil olmasını və bu torpaqlarda əhalinin yeni-yeni məskunlaşdırılmasını da ifadə edirdi. Məskunlaşdırılma rus və Ukrayna köçürülmələrinin hesabına həyata keçirilirdi. Bu proses Ukrayna-rus yazıçısı Q. Danilevskinin "Azadlıq" və "Qaçaqqlar Novorossiyanı" romanlarında öz bədii təəcəssümünü tapmışdı. Sucuq qala (Novorossiysk) vilayətindəki türk şəhərlərinin yerində XVIII əsrdən başlayaraq yeni adlarıyla Yekaterinoslav, Nikolayev, Xerson, Odessa, ayrıca köçürülmə ermənilərin məskunlaşdırıldığı Yerevansk şəhəri meydana gəldi.⁴¹¹

Həmin dövrü əks etdirən tarixi mənbələrdə indi unudulan Sucuq Qala adı işlənmişdir: Balaklava döyüşü - 23 iyun 1773-cü il dəniz döyüşü və həmin ilin 23 avqustunda Sucuq Qaladakı döyüşün nəticəsində gələcək Qara Dəniz donanması türkləri Kırımı desant çıxarmaq cəhdindən döndərdi. (SİE, II t. s. 71); Suxotinin bölüyü 1773-cü ilin mayında türk eskadrasına və Sucuq Qalaya hücum etdi⁴¹². Həmçinin yazıçı A.İ. Andruşenkonun "Admiral Uşakov" tarixi romanında: Düşmən flotunun gedişi general Qudoviço imkan verdi ki, daha bir sahil qalasını-Sucuq qalanı zəbt etsin və s.

1869-cu ildə Novorossiyskə (Sucuq Qalaya) ilk köçürülmələr daşındılar. Ruslarla bərabər bura Anadolu yunanları, Türkiyə erməniləri, Bessarabiya moldovanları, çixlər köçürüldülər.

Sucuq "sulu, bol sulu yer" deməkdir. Dilimizdə, daha dəqiq desək, canlı danışq dilində sucuq həmin mənada işlənir: Ağ-gül! Qurtarmadın oranı, qadası? Çox sucuq eləməginən! Zübeydə quyunun motorunu söndürdü. (Elçin. "Toyuğun diri qalması").

⁴¹¹ Советская Историческая Энциклопедия, т. II, с. 71

⁴¹² Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII века, Воениздат, М., 1958, с.502.

SUNCA QALA. QROZNI

XVI əsrin ortalarına aid sənədlərdə indiki Qroznı şəhərinin yerində olan Sunja (Sunca) qalasının adı çəkilir. Sonrakı ədəbiyyatlarda da təbii olaraq, 1818-ci ilə kimi Sunja ~ Sunca işlənir⁴¹³.

1773-cü ildə S.Peterburqda İ.Novikovun nəşriyyatında çapdan çıxan coğrafiyaya aid bir kitabda isə bu adla bağlı "Terek çayının təsviri" fəslində mükəmməl məlumatlar rast gəlinir. Osmanlı dövləti faktorunun burada mövcud olduğu illərə aid mənbələrdə Sunc nəhri üzərində Sunc yaşayış məntəqəsi olduğu göstərilməkdədir. Əslən çərkəz kökənli olan osmanlı dövrü tarixçisi Sadıq Bilgədə oxuyuruq: Temruk beyi arzusu üzərinə Küçük Kabardayları Kırım xanı və Qazı Qumuq şamxalından qorumaq məqsədilə Kabarday ərazilərində istehkamlar qurmağa başlayan ruslar 1567-ci ildə Sunc nəhrinin Terekə töküldüyü nöqtədə - Sunc nəhrinin sol qıyısında tüccarların da qonaqlaya biləcəyi və mallarını qoya biləcəkləri Sunc qalasını rusca Sunjenskiy Ostorq inşa etdilər. Qalaya tufənglə təchiz edilmiş 1000 əsgər yerləşdirildi⁴¹⁴.

1818-ci ilin iyunun 10-da (22-də) Xinkal dərəsinin qarşısında Qroznı adlı qalasının əsası qoyulur. Əvvəl Qroznı adlı qalanı Kuban çayı ağzında tikmək və Ross-Qroznaya (Qorxunc Rusiya) adlandırmaq istəmişlər. Lakin Əlahiddə Qafqaz korpusu komandanı A.P.Yermolov qərara aldı ki, qalanı məhz Sunca çayının (sunca "sulu,") üstündə Xinkal dərəsinin qarşısında tikmək lazımdır. Bir neçə əsr boyu bu qala Şimali Qafqazda hər zaman qaynar, təhlükəli nöqtə olmuşdu. Xüsusən indi Qafqazın bütöv istilasını dövründə Yermolovun ehtiyatlandığı yer idi. Məhz burada, bu qorxulu dərənin ağzında, əski Sunca qalasının yerində Qroznı qalasını saldırmaq istəyirdi. Qafqazı asıb-kəsməklə ram etməyə nail olan Yermolov bu qalaya çox güvənir, təşəxxüs göstərirdi. Qala hələ tikilib qurtarmamışdı ki, Yermolov həqiqətən bu qalanın gücünə arxalandığını göstərmək üçün məktublarının, təliqə və sərəncamlarının altında çıxış ünvanı olaraq "Qroznı" göstərirdi. Belə məktublardan birini, o İran şahı Fətəli şahı göndərmişdi: Siz əlahəzrətin məktubunu mən möhkəm və yenilməz qala olan Qroznıda aldım⁴¹⁵.

Sovet tarixçisi N.A.Smirnov yazırdı ki əgər ruslar vaxtında Terek üstündə möhkəmlənməsəydilər, onda orada qalaları türklər tikmiş olacaqdı.

Sunca qalası Qroznı qalasına çevrildikdə daşdan tikilməsə də möhkəm qala sayılırdı. O möhkəm ağaçlardan tikilmiş və torpaq sədlə də bərkidilmişdi. Qala altı bucaqlı olub hamısı cəbhə açmağa hazır vəziyyətdə idi. Hər biri öz guşəsində ayrıca bir taburu yerləşdirə biləcəkdə.

⁴¹³ İsmail Berkok. Tarihtə Kafkasya, İstanbul, 1958, s. 415

⁴¹⁴ Город Грозный, Грозный, 1984, с. 17.

⁴¹⁵ Yənə orada, s.9

Qalanı əhatə edən xəndək su ilə doldurulmuşdu; qaldırılıb enən körpüsü vardı.

Lakin hazırkı qalarını nə möhkəm divarları, nə bürcləri, mağzaları yox, keşikçi, qarovul gücü, nəhayət Yermolovun özünün rəhmsizliyi onu qorxunc (qrozniy) edirdi.

Qaladakı əsgərlər başlıcası Dağıstanın özündən təşkil olunmuşdu; onlar vaxtaşırı dağlara, üsyankar ruhlu soydaşlarını ram etməyə göndərilirdi. Ruslar onları öz döyüşkən qardaşlarından fərqləndirir, "mirny" (dinc) adlandırırdı.

1850-ci ilə imperiyanı gəzən rus taxt-tacının varisi vəliəhd (gələcək çar II Aleksandr) qalada olmuşdu.

Aramsız qanlı döyüşlər qurbanlar tələb edirdi; müharibədə ölənlər rus əsgərləri qalanın kənarlarındakı hərbi qəbiristanlıqda basdırılırdı. Həmin yer indiki "Dinamo" stadionu ərazisindədir⁴¹⁶.

Çar hökuməti üçün "ikinci Bakıya" çevrilən Qroznıda 1823-cü ildə ruslar kerosin istehsal edib mərkəzi Rusiya bazarlarına göndəririldilər. İlk neft fontanı isə 1893-cü ildə vurdu. Mahir neft ustaları Bakıdan çağırılmışdı. Müharibələr bitmiş, mübarizə-münaqişə səngimişdi; Qroznı keçmiş Sunca qalası dinc əhali ilə məskunlaşdırılmaqda idi. Hərb qalasından iri yaşayış məntəqəsinə çevrilən Qroznıya şəhər statusu 1870-ci ildə verildi.

Çarizmin Qafqazın işğalına aramsız səfərbər etdiyi hərbi qüvvələrin içində Rusiyanın böyük oğulları da var idi. Onlardan A Qriboyedov, M.Lermontov, L.Tolstoy, A.Polejyev məhz hərbi xidmətlərini Sunca-Qroznı qalasında aparmışdılar. Bu qələm sahibləri top-tüfəng səsi kəsilməyən, barıt qoxulu Qafqazı özlərinə ilham beşiyi sanmış, bu diyarı həmişə sevgi və hörmətlə vəsf etmişlər.

SUNDOVİT. LISKOVO

Liskovo (Sundovit) Qorki vilayətində şəhər. Volqanın sağ sahilində Moskva-Kazan avtomobil yolu üzərindədir⁴¹⁷.

Nijni-Novqorod vilayətinə daxil olan tarixi Sundovit şəhəri indiki yerindən azca aralı, qərbə doğru Sundovik çayının üstündəki yüksəklikdə - dik burunda salınmışdır. Rusların bu şəhərə sahib olmaları barədə ilk məlumatla salnamələrdə 1410-cu ilə aid qeydlərdə rast gəlinir⁴¹⁸.

1950-ci illərdə şəhərin qədim ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar burada XII-XIII əsrlərdə abad, gözəl şəhər olmasını xəbər verir. Sundovitdə əsas

⁴¹⁶ БСЭ15т.,с.89

⁴¹⁷ Города нашей области, Горький, 1974, с.152

⁴¹⁸ Города нашей области, с.153

etibarı ilə mordva tatarları yaşayıdı. Qazıntılar nəticəsində Maral dağımın ətəyində dəmir əridən sobalar tapılmışdır. Bu sobaların ocaqlığında yerli dəmir mədən filizi qalıqları aşkar edilir.

Şəhər tikintilərinin qalıqlarındakı yanıt izləri və bəzi dağıntıların nəticələri onun döyüşlərdə yandığı və ya xəsarət aldığını göstərir.

Ümumiyyətlə, bu ərazilərdə artıq XIV əsrdə Suzdal-Nijeqorod knyazlığının güclənməyə başlayan basqısı hiss olunmaqda idi. Bu döyüşlərdən biri tatar xanı Bulat Timurla Suzdal-Nijeqorod knyazlığı arasında 1367-ci ildə baş vermişdi. Bu müharibə nəticəsində şəhər yanıt kül oldu. Əhalini ram edib xristianlaşdıran knyazlıq Maral dağında hər b qalası tikdilər. Üç metr hündürlükdə torpaq sədd tökü b şam və palıd ağacından 4-5 metr hündürlükdə möhkəm divar çəkdi lər. Qala 10 möhkəm bürclə əhatələnmişdi. Maral dağımın ətəyindən axı b Volqaya qovuşan Sundovit çayının üstündəki hündür dağda salınan bu qala həqiqətən iri müdafiə və keşikçi qalası, həmçinin daha irəlilərə hücumlər üçün etibarlı dayaq məntəqəsi idi. Hələ XVII əsrdə k qalada xüsusi qarnizon keşik çəkirdi. Lakin əhali yüksəklikdə yaşamağın çətinliyi üzündən aşağılara enib Sundovit çayının üstündəki burunda məskunlaşdılar. Bu yeni kənd torpaq tərə - qədim kurqanın yanında yerləşdiyindən onu ruslar "lısıy" (daz, ağacsız, otsuz) adlandırdılar. Odu r ki, yaxınlıqdakı kəndin də onun adı Lıskovo oldu. XVII əsrdən Sundovit (Lıskovo) dövlət torpaqları sayılırdı. I Pyotr un atası çar Aleksey Mixayloviç onu öz bacanağı Boyar Morozova bağışladı.

Sundovitin bərə kətli çöllərində taxıl yetişdirilir; bu bərə kətli, xam torpaqlara axı b gəlməkdə olan ruslar əvvəlcə mordvalılarla yaşayı b, əkib biçirdilər. Lakin get-gedə sayca çoxalan gəlmələr hesabına kənd böyüyüb zəngin şəhərə çevrildikcə rusların mövqeyi də güclənirdi. 1435-ci ildə tatar xanı Ulu Məhəmmədin inadlı müqavimətinə baxmayaraq bu yerdə Volqanın sahillərində Makaryev monastırı tikilir. Lakin monastır özünün geniş fəaliyyətinə başlaya bilmir. Yalnız 1620-ci ildə çarizmin bu torpaqlarda möhkəmlənməsindən sonra monastır fəaliyyətə başlayır.

I Pyotr bu yerlərə ciddi fikir verirdi. Ən yüksək tərədə 1711-ci ildə Spaso-Preobrajenski məbədi tikildi. I Nikolayın da vaxtında şəhərin mərkəzində Voznesenki məbədi tikildi (1838) O, I Aleksandrın vaxtında ucaldılmış Georgi kilsəsi ilə yanaşıdır.

Şəhərin qədim adı olan Sundovitin şəxs adı ilə, dəqiq desək, Qızıl Orda əsilzadəsi adı ilə bağli olduđu söylənilir.⁴¹⁹

⁴¹⁹ Города нашей области, с.154.

ŞAH KİRMAN. ARMAVİR

1783-cü ildə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanan sülhün şərtinə görə bütün Kuban çölləri Rusiyaya keçdi. Kırım və noqay tatarlarından Kubanı ayırmaq üçün Stavropoldan Kubanın ağzına kimi 540 verstlik möhkəm hərbi xətt çəkilməli idi. Ruslar dərhal hərbi xətt yaradaraq bu xətt boyunca qala-istehkamların inşasına başladılar. Rusların istilaçı və qənim kimi inandıqları Suvorov qan gölündə boğulan Kuban torpaqlarında böyük işlərə girişdi. İntiqam deyə yanan yerli müsəlmanların nəfəsini kəsən qəti tədbirlərə əl atdı. Onlardan biri strateji imkanlara malik nöqtələrdə hərbi qalaları - rus gücünün dayaq məntəqələrini salmaq oldu. Suvorovun rəhbərliyi altında yenidən tikilib möhkəmləndirilən Şah Səngər əvvəl 1784-cü ildən "Çar qalası" (Çaritsın) adlandırılırdı. Bu qədim yaşayış məntəqəsi idi; ərazidəki kurqanların 4-5 min il yaşı olduğu söylənilir.

Şöhrətli knyaz Potyomkinin göstərişi ilə isə bir növ tərcümə edilərək "Проçный Okop" (Möhkəm səngər) adı verildi. Məntəqə forşadt-soldat slabodası və stanitsadan ibarət idi. Mühüm hərbi qalası şöhrətini qazanan Проçный Okop qalasının hospitalında Lermontovun məşhur "Zəmanəməzin qəhrəmanı" əsərində doktor Vernerin prototipi olan N.Meyer işləyirdi. Bu qala bir çox dekabristlərin sürgün və xidmət yeri kimi də şöhrətlənmişdi⁴²⁰.

...Kuban torpaqları yenə müharibə alovlarında yanırdı. 1837-ci ildə top atəşləri susar-susmaz Kubanın sol sahillərinə ermənilər köçürülməyə başladı. Soydaşlarından fərqli olaraq katolik olan bu ermənilər⁴²¹, Qafqaz dağlarından, çərkəzlərin içindən çıxıb gəlirdilər. Sevinirdilər ki, xaç altına yığışırlar. Ruslar onları "armyanın" adlandırsalar da, onlar özlərini "hay" bilirdilər. Ermənilər gözəl Urup çayının Kubana axıb töküldüyü bərəkətli məskəni bəyəndilər. Onların məskunlaşdığı məntəqə ilk zaman "Armyanskaya Slaboda" adlanırdı. Köçürmə və məskunlaşmaya indicə boynuna "əzabkeş ermənilərin qəyyumu" yükünü çəkmiş məşhur general Zass rəhbərlik edirdi.

1848-ci ildə Stavropoldakı erməni ruhanisi Petros Patkanyanın təşəbbüsü ilə yeni erməni məskəni Arnavir adı aldı. Əski və əzəli kuman, qırpaq türkü yurdu, yenicə yağmalanan torpaqlarda Kuban üzərində yaradılan erməni yaşayış məntəqəsinə Arnavir adı verilməsi əsil provakasiya idi. Guya Arnavir eramızdan əvvəl I minillikdə mövcud olmuş erməni Ayrırat çarlığının mərkəzi olubmuş. Guya həmin Arnavirin xarabalıqları hələ də Oktemberyan (keçmiş Sərdarabad) yaxınlığında qalmaqdadır. Odur ki, daha sonralar, sovetlər vaxtı elə bu qədim paytaxtın şərafinə Ermənistandakı həmin rayonu da Arnavir adlandırmışdılar. Beləliklə, o erməni yaddaşında min ilə qədər susaraq yaşamış,

⁴²⁰ Армавир, Краснодар, 1983. с.22

⁴²¹ В.Р. Григорян. История Армянских колонии Украины и Польши, Ереван, 1980, с.31.

nəhayət 1848-ci ildə dirildilmişdi.

Köçürülmə və məskunlaşdırılmanın uğurları barədə general Zass Astarxanın erməni patriarxına məlumat verərək bildirdirdi ki, o 300 erməni ailəsini (2 minədək adamı) toplamağa və onları Kubanın sol sahilində məskunlaşdırmağa nail olmuşdur. Onların asayışı həm mülki, həm də hərbi cəhətdən tam təmin edilmişdir.

I Nikolay kimi müstəbid hökmrandan və qaniçən istilacı generallardan belə ənamlar erməni başbilənlərinin məharəti sayəsində baş tuturdu. Bu erməni köçünün də ilhamvericisi erməni maarifçisi və ruhanisi Varapet Artsivyanın səyləri nəticəsində olmuşdu. O erməniləri müsəlman çərkəzlərdən ayıraraq rus təbəəsi kimi cəm halda yaşamağa ruhlandırır və bu işi layiqincə təşkil etdirər bildi. Onun Armavirdə qəbri müqəddəs sayılır və daim ziyarət edilir.

Kubanın hündür sahilinə arabaçılar daş, kərpic, ağac daşıyırdılar. 1840-cı ildə ilk erməni kilsəsi ucaldılır. 1846-cı ildə isə ilk erməni məktəbi...

1876-cı ildə aul böyük kəndə çevrilməkdə idi. 1900-cü ildə artıq Armavir Qafqazda iri ticarət-sənaye mərkəzinə çevrildi. İndi Krasnodar şəhərindən sonra ölkənin ikinci böyük şəhəridir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan əhalisinə qarşı vuruşa göndərilən erməni könüllülərinin toplanmış məntəqələrindən biri olmuşdu.

ŞAH MAMAY. İNDİ AYVAZOVSKI

"Dünən mən Feodosiyadan 25 verst aralı Şah Mamayda Ayvazovskinin malikanəsinə getmişdim," - deyər yazıçı Çexov öz ailəsinə 22 iyun 1888-ci il tarixli məktubunda yazırdı. Məktubda adı çəkilən Şah Mamay kəndinin indiki adı Ayvazovski kəndidir. Bu qədim kənd Kırım vilayətinin indiki Kirov rayonuna daxildir. İgid sərkərdə, mahir siyasətçi Mamay⁴²². Birbaşa xan ailəsindən çıxmasa da Qızıl Orda xanı Berdi bəyin bacısı ilə evlənib (Özbək xanın nəvəsi) kürəkən kimi böyük imtiyazlar əldə etdi. Kırım onun idarəsində idi. 1380-ci ildə əvvəl Kulikovo çölündə, sonra Kalka çayı üzərindəki döyüşdə məğlubiyyətə uğramış, hakimiyyəti qalib çıxan Toxtamış xana buraxaraq öz yurd topraqlarına çəkilməmişdi. Az sonra Kafada öldürülmüşdü⁴²³. Əski Kırımla Kafa (Feodosiya) arasında Mamay Kurqan - Şah Mamay abidəsi vardır; deyilənlərə görə Mamay burada dəfn olunmuşdur.

Mamay (mama) sözünün əski inamlarla bağlı olması (qohumluq termini "mama" bu izləri əks edir) şübhəsizdir. Odur ki, geniş türk adları xəritəsində, eləcə

⁴²² Л.Н.Гумилев. *Древняя Русь и Великая Степь*, М., Мысль, 1989 с.621.

⁴²³ Татарский энциклопедический словарь, Казань, 1999, с.342.

də digər onomastik vahidlər sırasında bu ada müəyyən qədər rast gəlmək olar: Mama çayı (İrkutsk vil.), Mamaykino (Mari MR), Mamadış şəhəri (Tatarıstan), Mamay Kutan kəndi (Dağıstan, Qayakənd r.), Krasnodar ölkəsində Qruzinskaya Mamayka, Adler rayonunda Russkaya Mamayka, Kırımда təkcə Yevpatoriyada (keçmiş adı: Gözləvə) üç Mamay kəndi olmuşdur. Volqoqrad ətrafında möhtəşəm bir abidə sayılan Mamay Kurqanı tarixi adında hiyf olunan bu ada yurdumuzun da coğrafi adları sırasında rast gəlinir: Mamaylı kəndi (Qəbələ r.), bununla yanaşı Şuşa şəhərində Mamayı məhəllə adı olmuş, Abşeronda Saray kəndinin mikrotoponimləri içərisində də Mamay adı vardır.

TAQANRAQ. TAQAN ROQ

Taqan roq Azov dənizi üzərində liman şəhəridir; Dənizdən Uzun və Aksaray dilləri ilə ayrılan Taqanoq körfəzinin qayalı burnunda yerləşir. Hazırda Rostov vilayətinə daxildir. Ta qədimdən əsasən Noqay türkləri yaşayan Taqan, Taqanrək adı ilə tanınan şəhəri I Pyotr ələ keçirdikdən (1698) sonra müdafiə qalaları tikərkən onuru adını "Troitsk" (ilk tikilən kilsənin adı ilə) qoyur. Sonra Purut sülhü şərtlərinə görə bir çox Azovüstü qalalar kimi o da sökülmiş, ruslar geri çəkilməşlər. Qaları rus qalası kimi yenidən bərpa etmək II Yekaterinaya müəssər olur; 1769-cı ildə qala təkrar möhkəmləndirilir və Taqanroq adlandırılır (roq "buynuz" burada "mis, burun" mənasında istifadə olunmuşdur). 1783-cü ildə Akyar (Sevastopal) qalası tikilməklə Taqanroq özünün hərbi -strateji əhəmiyyətini itirir və Rusiyanın limanına çevrilir.

Bir çox tədqiqatçılar bir qayda olaraq taqan sözünün türk mənşəyinə bələd olduğundan onu Türk dillərində taqan "dəstəkli tava, saplıca", həmçinin ocaqda qazanı asmaq üçün - üç ayaq sözü ilə bağlayırlar⁴²⁴ və bu fikri əsaslandırmaq üçün adətən Moskvada tarixən qazançı sənətkarların yaşadığı Taqanka tarixi slab-da adını misal gətirirlər.

Taqan sözünü coğrafi silsilə adlar sırasında görmək mümkündür. Kiyev və Çerkassk vilayətlərində Taqança, Novosibirsk vilayətində Taqan, Altay ölkəsində Altın Taqan, Rostov vilayətində Taqanroq... Lakin Maks Fasmer taqan sözünün mənasını toğan "şahin" sözü ilə bağlayır⁴²⁵.

Eyni zamanda qədim türklərdəki tarixi şəxsiyyət adı olan Tuğan xan adını da nəzərə almaq lazımdır.

Bütün hallarda Taqan (habelə coğrafi adların tərkibindəki) yaşayış məntəqəsi adlarını bənzərlik əsasında ifadə edə bilməmişdir "Təpə, dağ, qayalı burun,

⁴²⁴ Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-ата, 1976, с. 301.

⁴²⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, т. 4. с.9.

zirvə" mənalarını o, relyef bənzərliyinə görə qazanmışdır⁴²⁶. Şəhərin sacayağını xatırladan qayalara görə və ya reyfleli baxımından bu qayaların şahin (toğan) quşuna bənzədiyinə görə belə adlanması ehtimalları eyni dərəcədə inandırıcıdır. Yer adı rusların gəlişinə qədər Taqanraq (taqan kimi, taqan sayaq; müq. et: yaxşıraq, gödərək və s.) işlənmişdir. Taqanroqda rus çarları I Pyotra və I Aleksandra heykəl qoyulmuşdur.

TARAZ. AULIYE ATA (ÖVLIYA ATA). CAMBUL

Şəhərin adı 1938-ci ildə dəyişdirilərək Cambul qoyulmuşdur. Qazaxıstanın Cambul vilayətinin mərkəzidir. Şəhər Talas çayının sol sahilində yerləşir. Elə qədim mənbələrdə adı V əsrdən Talas və ya Taraz kimi çəkilir. Talas şəhərinin qədim adlarından biri də Altun olmuşdur⁴²⁷.

Şərqi ədəbiyyatında öz türfə gözəlləri ilə məşhur olan qədim Türküstan şəhəri kimi ondan bəhs olunur. X-XII əsrlərdə Balasaqun, Kaşqar, Uzgen şəhərləri kimi Qaraxanilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. X əsrdə Qaraxanilər dövlətində müsəlmanlıq yayılmışdır. Cambulun qədim qəbiristanlığında Qara xanın qəbri durmaqdadır. Qaraxan Tarazın ilk müsəlman hakimidir⁴²⁸.

Onun məzarı üzərindəki sərdabə XI-XII əsrlərdə tikilmişdir. O vaxtdan xalq içərisində müqəddəslik qazanmış, şəhərin bir növ hamisi - "qaraçuxası" sayılmaqdadır. Buna görə də "Ata" kimi müqəddəs titul daşıyır. O zamanlardan Taraz şəhəri Övliya Ata, yerli tələffüzdə "Auliye-Ata" adlandırılmışdır. Bu müqəddəs məzara görə böyüyən şəhər dini ziyarət mərkəzlərindən birinə çevrilmiş, Türküstanda məşhurlaşmışdı. Ziyarətgah olan qəbir XX əsrin başlanğıcında 1905-1907-ci illərdə Daşkənd işanı (axundu) Səid Bakkalov tərəfindən təmir edilmişdir.

Cambul yaxınlığında indi adı dəyişdirilən bir kənddə Aysa bibi mavzoleyi (X əsr) durur. Aysa bibi Alp Arslanın qızı, Şəmsülməlik Qara xanın isə xatunudur. Yəni bu kənddə XI-XII əsr abidəsi olan Babaca xatun məqbərəsi vardır.

Qara xatun adı ilə yaşayan şəhərin adı 1936-cı ildə dəyişdirilib Levon Mirzoyanın adı ilə Mirzoyan şəhəri qoyuldu⁴²⁹.

Şəhər cəmi iki il bu adla yaşadı. 1938-ci ildə qazax şairi Cambul Cəbəyevin (1846-1945) şərəfinə Cambul adlandı. Xalq akını Cambul da öz adını Cambul dağının adından götürmüşdü. O bu dağın ətəyində doğulmuşdu.

⁴²⁶ Географические название в Москве. М., Мысль. 1985, с. 58.

⁴²⁷ Древнетюркский словарь. Лен., Наука, 1969, с. 40.

⁴²⁸ Энциклопедический словарь, т. 2. с. 468.

⁴²⁹ Большая Советская Энциклопедия. т. 8. с. 188.

Şəhərin qədim hissəsi sonralar dövlət tərəfindən qoruq elan edilmişdir.

Cambul vilayətində Azərbaycandan 30-cu illərdə sürgün olunmuş Azərbaycan türkləri yaşayır. Onların arasında Merkit rayonunda mənim qohum-qardaşlarım da vardır.

TARXAN - İNDİ LERMONTOV ŞƏHƏRİ

Penza torpağı tatarların, çuvaş və mordvalıların ilk vətənidir. Vaxtilə Volqa və Don çayları arası vadidə bu kənd Penza quberniyasının Çembar (Çəmbər) dairəsinə məxsus idi.

Pyotrun vaxtında bu mülk çar sarayında şərəfli süfrəçi (stolnik, masabəyi) ünvanlı Mixail Arqamakova mənsub idi. Kənd sonra çarın ana babası Narişkinlərə keçir. Məhz onların dövründə Tarxana rus kəndliləri köçürülməyə başlamışdı.

Rusiyanın adlı-sanlı nəsilərindən olan Stolipinlərin mülkü olduğdan sonra Tarxan rus şairi Mixail Lermontovun ana nənəsinə (qızlıq familiası Stolipina) cehiz olaraq verilir. Və beləliklə mülk Arsenevlərə keçir. Qədim Moskva zadəganlarından olan Arsenevlərin özünün də türk (bulqar) əsilli ruslardan olduğunu nəzərə almaq lazımdır. (Arsenevlər soyu 1389-cu ildə xristianlığı qəbul edən qızıl Orda əyanı Arslan Murzadan başlayır) Tarxan adı burada anadan olmuş. Mixail Lermontovun (1814-1841) şərəfinə 1944-cü ildə dəyişdirilərək Lermontovo adıyla əvəz edilmişdir.

Lermantov qabaqcıl rus şairlərindən biri idi. Coşqun ruhlu şeirlərinin bir çoxu Qafqaza, onun gözəlliklərinə və yerli xalqların azadlıq müharibəsi aparan mücahidlərinə həsr edilmişdir. Dostu Rayevskiyə məktubunda türk dilini öyrənməyə başladığını, bu dili bilməklə nəinki Qafqazda, habelə Asiyada keçinmək mümkün olduğunu deyərək türk dilinin mövqeyini düzgün qiymətləndirmişdi.

Tarxan, Tarkan hunlardan, xəzər, bulqar və b. türk və monqol xalqlarında təltif, rütbə, titul bildirirdi⁴³⁰. Qədim Rusda Qızıl Orda hakimiyyəti dövründə tarxan torpaqları, mülkiyyəti var idi. Bu mülklər feodalın özü kimi (tarxan) toxunulmaz sayılır və dövlət vergilərindən azad idi. Radlova əsaslanaraq etimoloq Fasmer də tarxan sözünün qədim türkcə tarkan "rütbə" (ləyaqət) demək olduğunu göstərir⁴³¹. Odur ki, geniş yayılmış Tarxan yer adları vaxtilə həmin torpaqların Tarxan torpaqları olduğunu göstərməkdədir. Rus soyadları (həmçinin erməni,

⁴³⁰ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», с. 41

⁴³¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, М., Прогресс, 1987, т. 4, с.25

gürcü) içərisində "tarxan"la əlaqədar soyadlarının varlığı da tarxanların ruslarda xüsusi təbəqə olduğunu bildirməkdir.

TELI ORMAN MEŞƏLƏRİ. TELLERMANOVSKIY LES

Təbiətin xariqülədə töhfələrindən olan 40.000 hektarlıq sahəyə malik bu meşə Rusiya FR-nın Voronej vilayətindədir. Artıq XIX əsrin sonlarından təhrif olunaraq - "Tellermanovskiy les" şəklində yanlış istifadə olunmaqdadır. Hətta bu sözün səhvən I Pyotrun silahdaşlarından olan, çarın bir vaxtlar böyük inamla xaricdən əlb etdiyi mütəxəssislər arasında seçilən yaxın silahdaşlarından olan Temmermanın soyadından yarandığı fikri də irəli sürülmüşdür.

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, Pyotra qədərki köhnə sənədlərdə həmin meşə Teli Orman adlanırdı. Teli Orman (Dəli Orman) "sıx, keçilməz (dəli)" və orman (meşə) sözlərindən ibarətdir. Rumınıyada meşə və bu ərazi ilə bağlı çay isə əslinə uyğun olaraq Deli Orman adlanır.

Bu ad hər yerdə "sıx meşə, keçilməz orman" mənasını daşıyır. Bolqarıstanda da son onilliklərdə dəyişdirilən minlərlə türk yer adlarının içində Deli Oman meşəsinin də adı vardır. İndi Bolqarıstanda adın kalka (təhtəlləfz) tərcüməsindən istifadə edərək meşənin adını Dikiy Les qoymuşlar⁴³².

TEMİRNİK. ROSTOV DON

Bu gün hər kəsə yaxşı tanış olan Rostov-Don şəhəri əski türk məskəni Temirnik şəhərinin üzərində ucadılmışdır. Azak (Azov) boyuna tam yiyələnən ruslar 1749-1750-ci illərdə artıq əllərində olan Temirnik şəhərində liman və gömrük tikdilər. Hələ Pyotr Azov səfərində Donun hündür dik sahilindəki qəsəbənin yerinin qala üçün çox əlverişli hesab edib bəyənmişdi. Əski türk yurdu Temirnik dörd böyük çaya bağlı idi. Don, Donets, Xoper, Medveditsa⁴³³.

Don çayının sağ sahilində, onun Azov dənizinə töküldüyü yerdə yerləşən bu şəhəri ruslar möhkəm hərbi qalasına çevirdilər. Xristianlığın bu yeni zəbt olunmuş torpaqlarda qələbə çalması münasibətilə qalanın ilk keşişi mitropolit Rostovskinin şərəfinə 1761-ci ildə Temirnik şəhərinə Müqəddəs Rostov qalası adı

⁴³² Мурзаев Э.М. География в названиях, М., Наука, 1979, с.118

⁴³³ Бернштейн-Коган С.В. Волга-Дон, с. 47

verildi.

1768-1774-cü illər Rus-Türk müharibəsini qalibiyyətlə başa çatdıran Rusiya 1774-cü ildə Küçük Qaynarca sülhünün sərfəli nəticələri ilə türk torpaqları içərisinə doğru daha da irəliləyir; Rusiya istila olunmuş bu torpaqlarda dayaq məntəqələri yaratmaq üçün buraya öz əhalisini köçürməyə başlayır. Gəlmələr və köçürmələrlə sürətlə məskunlaşdırılan qala böyüyüb şəhərə çevrilir. Rostov qalasını Yaroslav vilayətindəki əski Rostov (Rostov Velikiy) şəhərindən fərqləndirmək üçün 1796-cı ildə Rostov-Don (Don çayı üzərində Rostov) adı verilir. Gömrük isə öz Temirnik adı ilə yaşayırdı.

Türk coğrafiyasında temir, timir "dəmir"lə bağlı adlara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Qazaxıstanın Aktübə və Karakanda vilayətlərində Temir və Temirtau şəhərləri, Kemerovo vilayətində (Rusiya) Temirtau şəhəri, Dağıstanın Buynaksk şəhərinin əvvəlki adı Temir xan Şura (Şura bu şəhərdən axan çayın adıdır.); Orta Asiyada Surxan Dərya vilayətində Temir Kapuk (indiki adı: Jelezneya Vorota) və s.

Temirnik liman və gömrükxana kimi XVIII-XIX əsrlərdə cənub-şərqi Rusiyanın iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1789-cu ildə Hacıbəy (müasir Odessa) istila olunduqdan sonra güclü liman kimi inkişaf etsə də Temerniki kölgədə qoya bilmədi; Temernik limanında monopol Konstantinopol-Rusiya kompaniyası yaranmışdı. Türk, yunan, italyan tacirləri bu gömrükxanaya ipək, pambıq parça, metal məmulatları, ətirli ladan, meyvələr və s. gətirir, Rusiyadan dəmir, çuqun, inək yağı, kürü, kətan, dəri və s. aparırdılar. 1871-ci ildə Voronej-Rostov Don dəmiryolu çəkilməsi ilə bağlı Temirnik gömrükxanasından da taxıl nəql edilməyə başlayır. Lakin artıq sonrakı illərdə, xüsusən sovet dövründə özünün yeni adıyla tarixdə və yaddaşlarda möhkəmlənir.

Şəhərdə türk əhalisindən heç kim qalmamış; indi müasir Rostov Donun əsas əhalisi ruslar, ukraynalılar, ermənilər və beloruslardan ibarətdir.

TEMİR YÜREK. TEMEREK. TEMİRYUK

Aşağı Kuban boyunda yerləşən Temerek (Temir Yürek) qalasının daha əski adı Tarkhan olmuşdur, deyə məşhur araşdırmaçı Kırzioğlu yazır⁴³⁴. Bu qədim şəhərin daha yeni adı isə Övliya Çələbinin göstərdiyinə görə onun əsasını qoyan Temeruk bəyin adındandır. Kiçik Kabarday bəyi olan Temiruk (N.Baskakov onun adının "demir ok" demək olduğunu göstərir) bu yerlərin sultanı olmuş İnalın nəticəsidir. Övliya bu qalada qonaq qalmış, Temeruk qızlarının gözəlliyini tərif

⁴³⁴ Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellərinin fethi, Ankara, 1999, s. 69

etmişdir. Həqiqətən, vaxtilə Temərük bəyinin qızı Küçənək xatun da öz gözəlliyi ilə ad çıxarmış və çar gəlini olmuşdu. Temərük Astarxan xanlığının işğalından sonra Temərük Qafqazları, xüsusən onun şimal bölgələrinin istila edən İvan Qroznıya sığınmaq istədi. Qafqazda tayfalararası ziddiyyətlər dərinləşirdi. Bu ərəfədə Temərük Qazı Qumuq şamxalının basqınlarından qorunmaq üçün əmioğulları Kapkılıcı, Besleney bəy, Sibok Atsimgök və onun oğlu Kudadek ilə Tenetşik və Tutarukdan ibarət bir heyəti Moskvaya göndərdi. Bunlar Rusiyaya öz sədaqətlərini ifadə etmək üçün xristianlığı qəbul etdilər⁴³⁵.

Bunun ardınca da Temərük öz oğulları Saltanik və Mamstürükü, Saltmanı, qızını və qardaşı oğullarını əmniyyət tədbiri olaraq çar İvan Qroznının hüzuruna göndərmişdi. Çar qayınları tezliklə sarayda yüksək mənəbə çatır; onlar knyaz Çerkasskilər soyadının əsasını qoyurlar. Temirükün qızı Küçənək toydan əvvəl xristianlığa gətirildi. O tarixdə Mariya Temiryukovna deyə yad edilir.

Qala digər bir ibrətəməz hadisə ilə də məşhurdur. Osmanlı padşahı II Bəyazidin öz vəliəhdi Səlimlə münaqişəsi zamanı şahzadə canını götürüb Qara dənizin bu biri üzünə qaçır, gəlib Temirükə sığınir. Vəfalı Temirük bəy ona dost olub 3 il gözdən düşmüş şahzadəni gözü üstündə saxlayır, onu heç zaman tərketmir. Sonra Sultan Səlim özü taxta-taca sahib olarkən Temirükün yaxşılığını unutmur, hər zaman onu diqqətində saxlayır.

Övliya Çələbi bu qaladan keçərkən qapısı üzərindəki yazını da oxumuşdu:

Emr eder Sultan Cihan

Yapmağa Temerekde bir darul-aman⁴³⁶.

TEMİR SU. JELEZNOVODSK

Həmin şəhər Temir tau və Beştau dağları arasında 630 metr hündürlükdəki ovalıqda, Pyatiqorskidən (əski Beştau şəhəri) 17 km aralıda yerləşir. Şəhər Ceymuk və Küçük çaylarının çox mənzərəli vadisində Temir Taunun cənub ətəklərində salınmışdır. Temir dağda çoxlu müalicəvi bulaqlar vardır. Temir Suyun müalicə əhəmiyyətli sularına maraq XVIII əsrdə başlayıbdır. 1810-cu ildə bu mənbələrin suyu humanist həkim F.P.Qaaz (o mənşəcə almandır) tərəfindən öyrənilmişdir. 1842-ci ildə burada gəlmələrdən ötrü slaboda salınır; Kislovodskdan 40 soldat ailəsi köçürülür. Bu zamandan da Temir Su kəndinin adı Jeleznovodsk adıyla əvəz olunub. Belə halda sadəcə Temir Su adının rusçaya tərcüməsindən istifadə etmişlər. Buradakı suların tərkibində dəmir olmaqla yanaşı, suyun rəngi də

⁴³⁵ M. Sadik Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, s. 52.

⁴³⁶ Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, VII c s. 446

dəmir rəngdədir.

Ruslar istila etdikləri şəhərin əsil adına etina etmirdilər. Onları bu yeni müstəmləkələrin tarixi qətiyyəən maraqlandırmırdı. Odu ki, tərəfsiz alim kimi adı həmişə hörmətlə anılan Lev Uspenskinin qeydlərini burada xatırlamaq yerinə düşərdi: "Yeni şəhərin adı bu zaman anlaşılmaz olur. Kimdən ötrü? Ruslar üçün... Amma bilmədilər ki, onlar buraya gələnə kimi də burada insanlar yaşayırdı. Deməli, durub başqa bir xalq gəldi və dağları, çayları özünə uyğun şəkildə xaçladı, bununla toxdayıb sakitləşdi"⁴³⁷.

Jeleznevodskda buz kimi bulaqlarla yanaşı isti müalicəvi sular çıxır: bu çeşmələrin də suyu içilir; yaxın Tambukan gölünün pəlçığı çox xeyirlidir. Burada pəlçiq müalicəsi də tətbiq olunur. Sularının tərkibi və keyfiyyətinə görə o, Korlova Van kurortuna yaxındır.

Şəhərdə ərəb memarlığı üslubunda tikilmiş Buxara Əmirinin möhtəşəm sarayı durmaqdadır, hazırda sanatoriya kimi ondan istifadə olunur.

TEMNİK. TEMNİKOV

Temnik tarixən Mordvada qədim şəhərlərdən biri olmuşdur. Bu gün müasir Temnik Mokşa çayının sahilində yerləşir. Vaxtilə böyük Mordva ölkəsinin get-gedə parçalanıb kiçilməsilə hazırda müasir Mordva Muxtar Respublikası Oka və Sura çaylarının arasındakı torpaqları əhatə etməkdədir. Temnikov şəhəri indiki yerinə 1536-cı ildə daşınıb. Əvvəl Mokşanın sol sahilində qərar tutan şəhər Kasım xanlığının hüdudları içərisində idi⁴³⁸. Ruslar şəhəri tutduqdan sonra onu indiki yerinə köçürmüşlər. Hazırda köhnə Temnik şəhərinin "Starıy Qorod" (Əski Şəhər) adlandırmaqdadırlar.

Bəzi tarixi araşdırmalara görə şəhərin tarixi çox qədimdir. Lakin hələlik bu qədim tarixi təsdiqləyən hər hansı bir fakt əldə yoxdur.

Temnik şəhərinin tarixi və adı barədə ciddi mülahizələrlə yanaşı, səthi, qeyri-qənaətbəxş məlumatlara da rast gəlinir. Məsələn onu qalın, sıx mənəsində "temniy" rus sözündən (şəhərin meşəlik ərazilərdə salınması ilə əlaqədardır) yarandığı söylenilir. Bir də digər lakin ağlabatan mülahizəyə görə qədim türk sözü olan temnik "on min nəfərlik qoşun rəisi"; bu yerlərdə düşərgə salmış tatar sərkərdəsi adından əmələ gəlmişdir. Monqol-tatarlar qoşun komandanına tümeççi demişlər. Qədim rus dilində temnik "sərkərdə" sözü 1257-ci ilə aid yazılı

⁴³⁷ Лев Успенский Слово о словах. Имя дома твоего. Лениздат, 1974; КГЭ. т.2, М., 1961, с. 20.

⁴³⁸ Büyük İslam Tarihi, 9 c, İstanbul, 1992, s.351

mənbələrdə temniçi (əslı moğolca tüməçi sözündən) şəklində "tatar hərbi rəisi, on minlik qoşun komandanı" mənasında qeydə alınmışdır⁴³⁹.

Temnikin öz tarixi üsyan və qiyamların tarixindən ayrılmazdır. Temnik əhalisi əksər mordvalı (erzəlilər) kimi çarizmin milli zülmünə qarşı çevrilmiş Razin və Puqaçov üsyanında fəal iştirak etmişlər. Hətta Razin üsyanında mordvalı qadın da üsyan rəhbəri kimi çıxış etmişdir. Bu ataman qadın Arzamasdan idi, lakin Temnik üsyanı ilə şöhrət tapdığından "Temnikovlu Amina" kimi ad qazandı⁴⁴⁰.

Öz eli və yurddaşları arasında güclü nüfuzu olan bu sərkərdə qadın əri öləndən sonra böyük təsərrüfatı ilə təkbaşına məşğul idi. Razin üsyanı alovlanarkən o həmyerlilərinə başçılığını öz üzərinə götürərək 7 minlik bölüyü ilə üsyanın qaynar nöqtələrində döyüşür. Üsyanı amansızcasına boğan çar voevodası Yuri Dolqoruki onu əsir alır, onun silahdaşlarını dar ağacından asırsa da, bu qadını diri diri odda yandırılmağa məhkum edir.

Edam qaydalarına görə taxtadan evcik tikilir. Döşəməsinin altına və çardağa küləş basılmış bu daxmaya məhkumu qoyub qapını örtürlər, evə od vururlar. Müşahidəçilərin xatirələrinə görə bundan sonra heç bir səs, ufultu, bağırtı eşidən olmur. Son dəqiqəsinə, ölüm bədəsinə içənədək qəhrəman qadın əzmindən, cəsarətindən əl çəkmir. Ruslar bu üsyançı qadını yandırsalar da, sonra onu özlərinə yaxınlaşdıraraq adını Alina kimi dəyişmişlər.

Temniklilər çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı yüz il sonrakı Puqaçov üsyanında iştirak etmişlər.

Admiral Uşakov son illərini burada keçirdi. Onun Temnik altında çariçənin lütf etdiyi mülkü-malikanəsi var idi. 200 ildən artıqdır ki, Temnikdə "Qızıl Gül" (Krasnaya Roza) kağız fabriki fəaliyyət göstərir. Bir vaxt çəhrayı rəngli məşhur mürəkkəbə qurulayan kağızı həmin fabrik buraxırdı. Şəhərin kənarındakı Emaş (evo) çöl-çəmənı seyrangah yeridir.

TƏKƏ VƏ TƏKLƏLİLƏR

Ovcuyam, Təklədənəm,
Tək evli Təklədənəm.
Arazbar tərlanıyam,
Sonalar təklədənəm.

Fəxrəddin Kırzioğlu bu tayfanın əslən Antalyadan qopduğunu söyləyir: Təkəli boyunu Teymur Antalyanın Təkə Eli diyarından Azərbaycanın bölgələrinə

⁴³⁹ Шипова Е. Словарь тюркизов в русском языке, Алма-Ата, 1976, с.317.

⁴⁴⁰ Города и села Мордвы, Саранск, 1977, с. 302

köçürmüş və sonralar Təkəli artıq Qızılbaş Türkmən boyu kimi inkişaf etmişdir.⁴⁴¹

Məlum bir faktdır ki, "bu eldən görkəmli sərkərdələr, bahadirlər çıxmışdır. Təkəli Çərkəs Həsən (XVI əsr), Təkəli Mehmet xan (Bağdad bəylərbəyi), Təkəli Üləmə paşa, Təkəli Qaazixan (Xorasan bəylərbəyi)"⁴⁴².

Təkəli və Təklə adına geniş türk coğrafiyasında sıx-sıx rast gəlinməkdədir. Təklə - Məkan səhrası (dünyanın 1000 km uzunluğunda ən böyük qumlu səhrasıdır.) Qərbi Çində Kaşqar düzənliyində yerləşir. Təkəli Qazaxıstanda şəhər. Təkəli Türkmənistanda ən güclü etnik qrup. Təkə xalısı, təkə atı bu tayfanın adını saxlamaqdadır. Ruslarda müasir Türkmənistanın işğalı ilə nəticələnən hərbi yürüş Tekinskaya vayna (Təkə müharibəsi) deyə anılır. O cümlədən M.Qorkinin "Tövbə" əsərində təkəlilərə qarşı 1881-ci ildə general Skobelevin komandanlığı altında Rusiyanın Xəzər ətrafına sahiblənməsi ilə nəticələnən hərbi səfəri "Təkə hərbi" adlanır.

Təkəli İrəvan quberniyasında Yeni Bəyazid qəzasında indiki Hrazdan (Axta) rayonuna aid kənd adı olmuşdur. Məymaq dağının ətəklərində Mısxana çayının üstündə yerləşir⁴⁴³. Azərbaycan türklərinin son nəfəri də Ermənistandan çıxarıldıqdan sonra adı dəyişdirilərək Artavaz qoyulmuşdur. Müasir Ermənistandakı digər Təkəli kəndinin adı 1950-ci ildə dəyişdirilərək Tsağkaşen qoyulmuşdur.

Görünmür gözə Təklə,
Bu dərdə dözə Təklə.
Namərdin rəhmi olmaz
Yüz yalvar, yüz ətəklə.

Azərbaycanda Masallı, Şamaxı, Ağsu rayonlarında Təklə, Qubada Təkə ŞIXI, XIZI ray. Təkəli; Gürcüstanda Azərbaycan türklərinin yurdu Ağ Təklə, Qara Təklə adları böyük Təklə adı ilə bağ-lıdır.

Bu yol gedər Təkləyə ...

TORK. SLAVYANSK

Don çayı hövzəsindəki Tor(k) çayının (Şimali Donetsk çayının qolu) sahilində şəhər. İzyum şəhərindən (əvvəlki adı: Üzüm-Kurqan) azca aralıda yerləşir. Moskva Aktında "Torskoe qorodişe" deyə adı dəfələrlə çəkilir. Qədim

⁴⁴¹ Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellerinin fethi, s. 121,153,154.

⁴⁴² Yenə orada, 154.

⁴⁴³ İ. Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, s.180.

poloves (qıpçaq) torpağında yerləşən Tor (Tork) şəhərini 1646-cı ildə kazaklar ələ keçirir və hərbi kazak qalası kimi onu möhkəmlədirlər. Qala kazakların Kırım tatarlarına qarşı qarovul məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərirdi; buradan onların Kırıma basqınları təşkil olunurdu⁴⁴⁴.

Moskva hökuməti kazakları daim türk və Kırım tatarları ilə müharibəyə sövq edir, bu mənada daim onlara dəstək olur; Dona çörək, taxıl, hərbi sursat göndərirdi.

Kırım Rusiyanın idarəsinə keçən ildə (1784) Tor (Tork) adı ilə bu zamanacan yaşayan şəhərin adı dəyişdirilir. Bu yerlərə iddia əlaməti olaraq şəhərə sahib olan yeni etnosun adını şöhrətləndirmək xatirinə ona Slavyansk adı verilir. İndi müasir Slavyansk şəhəri Ukraynanın Donetsk vilayətindədir. Mühüm dəmiryolu qovşağı sayılır. Ətraf göllərindən duz çıxarılır və palçıq kurortu kimi də məşhurdur.

Tork, torki qədim rus salnamələrində oğuz tayfalarından birinin – qədim uzların, qara klobukların adlarından biri kimi çəkilir. Heç şübhə yoxdur ki, tork, torki etnonimi türk xalq adının rus dilində adaptə olunmuş şəklidir⁴⁴⁵

Qumilev türk sözünün mənasının "güclü, möhkəm" olduğunu göstərir. Onları ilk dəfə bu adla çinlilər adlandırmışlar; qədim çinlilər tuiku demişlər. Get-gedə bu tayfaya türk və ya türküt adı vermişlər⁴⁴⁶.

TUBULQA. TOBOL. TOBOLSK

Tobol(sk) müasir Tümen vilayətində (Rusiya) şəhər. Tobol (yerli tatarlar Tubulqa və ya Tubul deyirlər)⁴⁴⁷ çayı üstündə salınmışdır. Tarixən Tobol abad, böyük tatar şəhəri olmuşdur. IV İvan hökuməti Kuçum xanla mübarizəyə göndərdiyi kazak qoşunu atamanı Yermakin arxasını möhkəmlətmək üçün ataman Çulkov, Sukin, Myasnoyu səfərbər etmişdir. Çar İvan Qroznının şəxsən etibar etdiyi kazak atamanı Danilo Çulkov 1587-ci ildə Tobol çayı üzərindəki bu tatar qəsəbəsini kazak hərbi qalasına çevirdi. Tobolsk bu tarixdən başlayaraq Sibirin istila olunmasında müstəsna əhəmiyyət daşımışdı. Məhz bu zamandan Sibirin əməli şəkildə fəthi və onun ruslarla maskunlaşdırılması başlayır.

Sibirdə əsas nəqliyyat çaylarla olduğu üçün elə istilanın lap başlanğıcından ilk rus şəhərləri çayların üzərində salınmışdı. Odur ki, Tobol, İrtış,

⁴⁴⁴ Кудряшов К.В. Про Игоря Северского про землю Русскую, М., 1959, с.42

⁴⁴⁵ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», с.59

⁴⁴⁶ Lev Qumilyov. Qədim türklər, Gənclik, 1993, s.31, 33

⁴⁴⁷ Усманов А.Н. Добровольное присоединение Башкирии к Русскому Государству, Уфа, 1982, с.57

Ob, Yenisey, İrkut çayları boyunca yaşayış məskənləri yaranmağa başladı. Tobol(sk) 1596-cı ildən bütün Sibirin inzibati mərkəzi idi. Hələ çar vaxtı Tobolskda Sibiri istila etmiş kazak atamanı Yermaka heykəl qoyulmuş; 1838-ci il avqustun 23-də abidəyə bu sözlər həkk olunmuşdu: "Sibirin fatehi Yermaka". Çukman burnunda qoyulmuş bu abidə 14 illik bir hazırlıqdan sonra açılmışdı. Abidə arxitektora A. Bryüllevin layihəsi üzrə hazırlanmışdı.

...Yermak 1585-ci ildə öz kazakları ilə Sibir çöllərindən topladığı bol yasakla İskerə qayıdırdı. Yolda ona Buxara tacirləri karvanının yaxınlaşması xəbərini çatdırdılar. Yağmacı kazaklar dərhal Vaqay çayı boyunca hərəkətə keçir. Atbaş ovalığında tatarlarla qızgın döyüşə girdilər. Lakin bu dəfə karvanın mühafizəçiləri hünər göstərərək yolkəsən kazakları yenirlər. Canını zorla qurtaran Yermak özünü çaya atır. Ataman əynindəki ağır zirehi də soyunub atmağa imkan tapan bilməmişdi. Onun məhz öz zirehli köynəyinə görə suya qarq olduğu söylənilir. Bu ağır badana ("bədən" sözüdür) padşah hədiyyəsi idi.

Həqiqətən də Sibiri istila edən atamana çarın lütfü böyük idi. İvan Qrozni edam etdirdiyi məşhur voevoda Pyotr Şuyskinin müsadirə edilmiş qiymətli əşyaları sırasında knyazın kolçuqası (zirehli köynəyi) da vardı. Həmin zirehli köynək çar hədiyyəsi kimi Yermaka göndərilmiş və mükafat onun ölümünə səbəb olmuşdu.

Xatirələrdən aydın olur ki, Tobolskda ilk tikilən kilsə şəhərin axarlı-baxarlı yerində -Tobol çayı sahilində tikilmişdir. Həmin kilsənin tarixi yazılan divarındakı mətnə bu ilk pravoslav kilsəsinin şəhərin bazarının yerində salındığı göstərilir. Tatarlar nə qədər müqavimət göstərsələr də nəticə hasil olmamışdır⁴⁴⁸. Tobolsk hələ uzun illər Sibirin baş şəhəri sayılacaqdı. 1774-cü ildə Tobolsk şəhərinin planı təsdiq olundu.

Tobolsk çarizmin həbs və sürgün yeri olmuşdu. "Separatçı" hetman Samoyloviç (o Rus-Türk müharibəsində kazak qoşunu komandanı idi; Osmanlı dövlətinə daxil olan Solsahil Ukraynasının ruslara keçməsinə nail olmuşdur), yazıçı Radişşev, dekabrist şair Kuxelbeker, daha sonralar sonuncu Rusiya çarı II Nikolay ailəsiylə burada həbsdə yatmışlar.

TULA. TOLU. TOLAY

Müasir Tula Upa (Upa-Oka çayının qolu) üstündə şəhər. Tula şəhərinin adı tarix səhifələrində ilk dəfə Nikon salnaməsində (1146-cı ilə aid qeydlərdə) rast gəlinir. 1343-57-ci illərdə Tula Qızıl Orda məlikəsi Toydulanın idarəsində olmuşdur. Tula Ryazan knyazlığına daxil edilsə də, əməli şəkildə birdəfəlik 1521-

⁴⁴⁸ Максимов В.И. Заглянут в бездну - «Знамя», 1990, октябрь, с.62

ci ildə Ryazan knyazlığının zəifləməsi nəticəsində Moskva rus dövlətinin tərkibinə keçmişdir. (Ryazan knyazlığı özü 1531-ci ildə Moskva idarəsinə tabe olmuşdu). Bu zamandan etibarən bu təzə torpaqlarda salınan yeni rus qalalarıyla - Saraysk (1527-1531) Kolomna (1529-1531), Serpuxov (1556) birlikdə Tula da Rus dövlətinin "Kırım tərəfdən" etibarlı keşikçi məntəqəsinə çevrilib, bu təhlükəli yolu qapatdı. "Beləliklə artıq XVI əsrdən Bryansk-Tula-Arzamas xətti Moskva - Rus dövlətinin sərhədləri olaraq səltənətin hüdudlarını müəyyən edirdi"⁴⁴⁹.

Kazan xanlığını məhv edən İvan Qroznı Tulanı təzədən möhkəmlətdi; hakimiyyət Tulaya ciddi əhəmiyyət verirdi. Elə buna görə Rus dövlətinin bacarıqlı adamları bu şəhərə voevoda təyin edildi. O cümlədən knyaz Kurbski, knyaz Serebryaniy (O çox sonralar A.K.Tolstoyun eyniadlı romanının qəhrəmanı oldu)⁴⁵⁰.

Bir sərhəd qalası kimi Tulaya hər şeydən əvvəl silah lazım idi. Bir knyazlıqdan dövlətə çevrilən Moskva Rusu xaricdən silah mütəxəssisləri dəvət etməyə başlayır. Beləliklə, Rusiyaya cəlb olunan hollandlar ruslar üçün silah sənayesinin əsasını qoydular. "1630-cu ildə bir holland mühəndis qrupu Moskvanın 120 km güneyində Tula yaxınlığında top tökülməsi işini qurdu"⁴⁵¹

1642-ci ildə burada ilk silah zavodu tikildi. Pyotrın Azov səfəri gedişində isə Tulada silah-sursat istehsalı birdən-birə canlanıb genişləndi. Yerli sahibkarlar Mosolov qardaşlarının, Demidovun işinin miqyası artır. Çar Demidova Urala gedib dağ-mədən yataqlarını öyrəniş açmağı tapşırır.

Tula samovarin vətənidir; Tula samovarları (məsələn, Bataşov samovarları) öz adıyla məşhur idi. Xalq məsəlində deyildiyi kimi: Tulaya gedən özü ilə samovar aparmaz...

Karamzin "Rus dövlətinin tarixində Tula şəhərinin adını Qızıl Orda çarçası Tolay adı ilə bağlayır. Çox gümanı ki, Tula qədim türk sözü tolu, tolay "bədrlənmiş ay (dolmuş, dolu ay) mənalarıyla bağlıdır. Sözü bu mənasiylə əlaqədar sözlər çoxdur: Tula Buğa xan (-1291) Batı xanın nəticəsi, 1287-ci ildən Qızıl Orda xanı Macarıstan və Polşa torpaqlarına olan yürüşlərdə (1285-1287) iştirak etmiş, 1288-ci ildə Ryazan, Murom torpaqlarına səfər etmiş, hakimiyyət uğrunda gedən davada Ryazanda əmir Noqayla davada həlak olmuşdur. Tolu (Tuluy) həm də Çingiz xanın 4-cü oğludur, atasının ölümündən sonra bir il müddətinə imperiyanı idarə etmişdi. (1227-1228). Tulazəy adlı başqırd xanı olmuşdu (ruslar onu 1468-ci ildə əsir götürmüşlər). Tulpar-tatar folklorunda at, nağıl obrazı; Tulubay Tatarıstanda yaşayış məntəqəsi adı, Tulubayev - tatar soyadı. Bu adla bağlı tatar məişətində ad çoxdur: "tula" tatarların evdə toxuyub hazırladıqları mahuddan (adətən ağ mahuddan) tikdikləri corab, yəni tula oek (oek

⁴⁴⁹ Никонов В. А. Введение к топонимике, М., 1966, с.78-79

⁴⁵⁰ Ашурков В.Н. Страницы Тульской старины, Тула, 1988, с. 13

⁴⁵¹ Sadik Bilge, s.88

"ayaq"), qara və boz rəngindən isə üst geyimi çəkmen tikirdilər⁴⁵². Tola qazaxlarda ad, Tola çayı (Orxon çayının qolu) - indi müasir Monqolustan ərazisindədir. Başqurdlarda Tulak qəbilə adı saxlanılmışdır, qazaxlarda tulak nəsil adıdır⁴⁵³. Tula özbəklərdə şəxs adı: Özbək şairi Tula Xocayev Turab (24.12.1918) Tula təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır.

Tula vilayətində də türk tarixi ilə qidalanan, o tarixi yaşadan adlar hələ də kifayət qədərdir: Şeki, Kaznaçey, Xatunka, Babirino və s. adlar belələlərindədir. Superanskaya buradakı Don və Şat çaylarının adları haqqında qeydlərində göstərir i, müasir tuvalılarda Şat nəsil adıdır, Don çayı ilə vaxtilə türk (qırçaq) torpaqlarının suvaran böyük Don çayı eyni ad daşıyır. Həm də Tula şəhərindən Upa çayının kiçik qolu Tula (Müasir Tulutsa) çayı axır.

TÜRK QALASI İSMAYIL

Müasir İzmayıl Odessa vilayətində (Ukrayna) şəhər. Dunayın sol sahilində yerləşir. Şəhərin nə zaman salındığı məlum deyil, - deyə sovet tarixçiləri yazır. Çünki Rusiya üçün İzmayılın tarixi-onun Qara dənizə çıxmaq planları ilə bir doğulub. Övliya Çələbi "Səyahətnaməsi"ndə bu şəhəri 1484-cü ildə Sultan Bəyazidin ordusundan "İzmayıl kapudan"ın hərbi qalası kimi möhkəmləndirməsinə görə adına İzmayıl şəhəri deyildiyini göstərməkdədir⁴⁵⁴. Lakin bundan da çox-çox əvvəl bu yerlərdə əhalisi tatar olan İzmayıl adlı kənd olduğu bilinirdi. Məlum olduğu kimi İzmayıl Dunay üzərində çox hərəkətli bir keçid yerinin də adı olmuşdur. Kazak həmlələrindən bu keçid bir quldur yuvasına dönmüşdü⁴⁵⁵.

Artıq XVI əsrdən onun haqqında möhkəm türk qalası kimi bəhs olunur. Qanuni Sultan Süleymanın hərbi yürüşündən sonra (1538) qala daha da abadlaşır və 1595-ci ildə mühüm qarnizon mərkəzi kimi tanınmaqdadır. 1602-ci ildə artıq bu zaman Qırçaq çölündə ciddi qüvvə kimi tanınan davakar kazaklar Dunayın cənubuna doğru çapovula çıxaraq İzmayıl qalasını və ətrafındakı yaşayış məskənlərini qarət edib yandırırlar. Qala 1624-cü ildə yenə kazakların həmlələrinə məruz qalır.

1711-ci ildə Rus-Türk müharibəsində İzmayıl qalası I Pyotr qüvələrinə qarşı rəşadətli qala rolunu oynadı.

Ruslar XVIII əsrdən başlayaraq beş qanlı müharibə nəticəsində yalnız

⁴⁵² ТЭС, с.537

⁴⁵³ Суперанская А.В. Имя через века и страны, с. 118

⁴⁵⁴ Evliya Çələbi. Seyahetnamesi, İstanbul, 1966, s.283

⁴⁵⁵ İslam Ansiklopedisi, 23 c, s.82.

bu qalanı ələ keçirə bilməmişlər. İlk dəfə hələ 1768-1774 illərin Rus-Türk müharibəsində general N.V.Repninin korpusu qalanı zəbt etmiş, lakin İsmayıl qalası Küçük Qaynarca sülhünə görə Türkiyəyə qaytarılmışdı. II Sultan Səlim yenidən geri aldığı İsmayılı qüdrətli türk qalasına çevirmək üçün böyük işlər gördü.

XVIII əsrin sonu İsmayıl güclü türk qalası şöhrətini neçə əsrdir ki, saxlamaqdadır. 1787-1791-ci illərin Rus-Türk müharibəsi gedirdi. Türklər ölüm-dirim vuruşuna hazır idilər. Qoşunu qalaya gətirən gəmilər komandanın əmri ilə açıq dənizə çəkilib getdi; qala müdafiəçiləri hər tərəfdən əhatə olunduqlarını, düşmənlə son ana kimi təkbətək qalmalı olduqlarını bildilər. Paşanın göstərişinin əsil mənasını İsmayıl qalasını mühasirəyə alanlar da anlamışdı; qaladakılar üçün gəriyə yol yox idi, onlar işğalçılarla son damla qana kimi vuruşacaqdı.

Rusların qalaya hücumları 1790-cı ilin oktyabrında başlasa da, hələ nəticəsi görünmürdü. Dekabrın 2-də Yekaterina böyük ümid bəslədiyi və güvəndiyi qəddar və amansız Suvorovu (o bu müharibədə Rusiyaya Fokşan və Rımnik qələbələrini qazandırmışdı) cəbhədən-cəbhəyə - İsmayıl qalası üzərinə göndərir. İşlər yeni qüvvə və inadla qızıdır. Ruslar eyni ilə İsmayıl qalası kimi istehkam-qala, xəndəklər qazıb gecə-gündüz məşq edirdilər. Dekabrın 11-də dan yeri söküləndə rusların qalaya hücumu başlayır. Suvorov döyüşqabağı əsgərlərin önündə onlara müraciətlə: "rus qoşunu iki dəfə İsmayılı mühasirəyə aldı, hər dəfə də geri çəkildi. İndi bizə üçüncü dəfədə ya qələbə çalmaq, ya da burada şəərəflə ölmək qalır"

...Küçələrin, hətta ayrıca evin üstündə mübaribə gedirdi. Türklər son nəfərə qədər vuruşdular. Döyüş meydanında təkcə ölümlər qalmışdı. Vuruşlarda VI kolonnaya rəhbərlik edən və öz ömründə qanlı müharibələri az görməmiş Kutuzov buradakı səhnələrdən çimçəşərək savaşı sonunda arvadına yazırdı: Daha ömrüm boyu belə döyüş görməmişəm. Tüklərim biz-biz durur..."

"İsmayıl qalasından möhkəm qala ola bilməz. Nə də onun müdafiəsindən başqa cəsurluq" deyər Suvorov sonra etiraf edirdi.

Məşhur rus şairi, Rusiya ədliyyə naziri Qavril Derjavın İsmayılın alınmasına nəğmə həsr edir.

İsmayılın getməsi ilə Türkiyə həyəcanlandı, xalq ayağa qalxdı. II Sultan Səlim sədr-əzəm (baş nazir) Əbdi Paşanın edamına qərar verdi.

İsmayıl qalası Yaş (Yassı) sülhünün şərtlərinə görə Türkiyəyə qaytarıldı. Ancaq müharibə Osmanlı dövlətinə böyük yaralar vurmuşdu. Sərhəd indi Dnestr çayından keçirdi.

Sultan Səlim xaraba qoyulmuş qalanın yenidən inşasına girişdi. 1806-1812-ci illərin Rus-Türk mübaribəsində qala rus qoşunları tərəfindən yenidən istila olunur. Ruslar qırılıb məhv olmuş yerli türk əhalisinin evlərinə bu dəfə yunan, rumın, erməni, yəhudi və Nekrasov kazakları ailələrini yerləşdirdilər. Artıq 1815-ci ildə surətlə xristianlaşdırılan bu türk şəhərində 4 kilsə, 72 dövlət binası və s. var

idi⁴⁵⁶.

Düz 44 il sonra - Rusların Kırım mübaribəsindəki məğlubiyyəti ilə Paris sülhü şərtinə görə də qala yenidən Türkiyəyə qaytarılır. 1877-1878-ci illər Rus-Türk mübaribəsində ruslar qalanı yenidən zəbt etdilər.

"İsmayla ya da ki, daha doğrusu Tuçkova biz axşam 10-da gəlib çatdıq" - deyə Puşkinlə birlikdə bu yerlərə gələn dostu zabit Liprandi öz xatirələrində yazır⁴⁵⁷.

Adı çəkilən Tuçkov şəhəri həmişə şöhrətli və şanlı İsmayıl qalasıdır.

Şəhərlər fəthlərin adını daşıyarmış... Bir zamanlar Osmanlı əsgəri İsmayıl kapitəninin adı ilə ilk səhifələrini yazan bu şanlı şəhər XIX əsrdə artıq yeni tarixə qədəm qoyur; yeni bir əsgərin adına yazılmalı olur. General-leytenant Sergey Tuçkov (1767-1839) İsmayıl qalasının rəisi və burada saxlanılan ordunun komandiri vəzifəsində işləyərkən imperiyanı gəzməyə çıxan çar I Nikolay qalaya baş çəkir. Görüş zamanı Tuçkovun uzun illər çara və Vətənə qüsuruz xidmətlərinin müqabilində hansı təltif və ya mükafat arzu etdiyini soruşduqda general çardan xahiş edir ki, İsmayıl qalasına onun adını versinlər. Çar qoca generalın arzusuna əməl edir. Çünki o, rus hərbi tarixində şöhrətli yer tutan 4 general Tuçkov qardaşlarından biri idi. İki qardaşı Borodino döyüşündə həlak olmuşdu. Beləliklə, İsmayıl qalası 40 ildən artıq Tuçkovun adını daşıyır.

İsmayıl qalası öz şərəfli tarixində belə yenə tarixin öz acı istehzası olan "qismət payları" daşımaqdadı: 1976-cı ildə İsmayıl Suvorova at üstündə abidə qoyuldu. Türk şəhəri İsmayıl müntəzəm plan üzrə salınmışdı. İndi şəhərin qədim hissəsində hələ də xarabalıqları duran türk qalasının ərazisində XV əsrə aid olan məscid qalmaqdadır. O bu türk qalasının 5 qanlı müharibələrində itirdiyi qanı ilə, nəfəsi ilə, nəşi ilə torpağa qarışan oğullarına neçə əsrdir ki, dualarını həzin-həzin yetirməkdədir.

TÜRK-OR. VOLQA-DON KANALI

Görkəmli coğrafiyaçı A.İ.Voeykov yazırdı: Ayrı-ayrı su hövzələrinə mənsub olan iki böyük çayın bir-birinə bu şəkildə yaxınlaşması qədər yer kürəsində daha heyvətəmiz bir şey ola bilməz.

Bu iki çayı birləşdirmək, dənizlərdən dənizlərə maneəsiz yol açmaq insanlığı daim düşündürürdü. Rusları isə hələ onların ayaqları bu torpağa dəymədən, onlar bu yerlərə sahib olandan çox-çox qabaqlar məşğul etməkdə idi. Hələ qədim zamanlardan gəmilərin bu iki çay arası ən qısa məsafədən birindən o

⁴⁵⁶ Pars Tuğlaçı. Osmanlı şəhirləri, İstanbul, 1985, s.357

⁴⁵⁷ Бах: Пушкин в воспоминаниях и рассказах современников, Лен., ХЛ., 1936, с. 216.

birinə keçmələri söylənilir. Bunu Xəzərdə cövlan edən kazak soyğunçularının və 943-944-cü illərdə basqınçı rusların Azərbaycana yürüşü zamanı Xəzərə, Xəzərdən Kürə keçərək Bərdəni işğal etmələri barədə də demək olar. Şübhəsiz, yerli əhali tatarlar, noqaylar da Volqa-Don suayrıcının üstünlüklərindən istifadə edə bilirdilər.

Çox-çox əvvəllərdən isə tarixin mürgülü köksündə "Türk Or" yəni Türk Xəndəyi deyə yarımnaşəli, yarımpeşman bir xatirə yaşayırdı. Həqiqətən belədir. Or xəndək, qanov deməkdir. (müqayisə edək Or Kapı Perekopun əvvəlki adı - qala dərin, enli xəndəklə əhatələnmişdi. Daha doğrusu, Kırımın başlanğıcında qapısında xəndəklə əhatələnmiş Or Kapı qalası dururdu; bir də Or çayı və üzərində Orsk şəhərinin adı).

Osmanlı dövləti Rusların Kazan və Astarxanı istila etməsilə bu torpaqların itirilməsini sinirə bilmirdi. 1565-ci ildə Kırım xanı İvan Qrozniya yazırdı ki, Astarxan və Kazandan əlini çək, yoxsa biz daha dostluq saxlaya bilmərik. Osmanlı dövləti də bu "əliuzunluq" qarşısında narahat görünürdü. Sultan Süleymanın varisi II Səlim 1569-cu ildə xüsusi yürüş planı hazırladı. Astarxanı azad etmək üçün Qasım paşanın rəhbərliyi altında türk ordusu hərəkətə keçməkdə idi. Məqsəd aydın idi: Don çayı ilə Volqanı birləşdirən xəndək qazmaq, bununla Volqada itirilmiş hüquqları qaytarmaq Qasım paşanın rəhbərliyi altında türk ordusu hərəkətə keçməkdə idi. 17 minlik qoşun Kafə limanına çıxdı. Qasım paşa bu qüvvələr vasitəsilə çaylararası torpaqda xəndək qazdırmalı, bu yolla Astarxanla güclü əlaqə yaratmalı idi. 50 minlik atlı ilə də Kırım xanı türk qoşununa qoşuldu. Avqustun 15-də kanalın qazılmasına başlandı. Sentyabrın 15-də artıq kanalın qazılmasında 30 min işçi çalışırdı⁴⁵⁸.

Türk hərbi birləşmələri Volqa ilə Don çayını birləşdirən bu kanalı 3 aya qazmışdı. Lakin narazılıq artırdı, özünü göstərməkdə olan qış soyuğu əsil xof yaratmışdı, əsgərlər kazakların basqınlarından bezmişdilər. Əsir rus Semyon Maltsovun qeydləri çox maraqlıdır. Cəzana gələn türklər deyilərək: bütün məmləkəti gətirib bura çıxarsanız belə bu işi bitirmək olmaz, deyə əllərini işdən soyutdular. Get-gedə qoşunda hərc-mərclik düşür, üsyan alovları hər yanı bürüyür. Kazaklara da elə bu lazım idi; hər tərəfdən bu başıpozuq guruhun üstünə tökülürlər. Qoşunun komandanri Qasım Paşa canının qorxusundan düz Tamana qədər qaçır. Odur ki, 5-10 günlük işi qalan kanalın çəkilişi bitmədən yarımçiq qalır. Rus tarixi Türk Xəndəyini inkar *edə* bilməsə də həqiqəti şübhələyə bürüməkdədir. Lakin həqiqətən işartıları çox güclüydü, sönən deyil. Rus dövlətinin səlahiyyətli səfiri məşhur Novosiltsov türklərin çəkilib getməsindən az sonra İstanbula yollanarkən bu yerlərdən keçmiş, hətta torpaq qazmaq üçün gətirilmiş minlərlə atılıb qalmış bel, külüng, balta görür. Səfir bu yürüş haqqında qiymətli məlumatlar verir⁴⁵⁹.

⁴⁵⁸ Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, İstanbul, 2005, s.55

⁴⁵⁹ Бернштейн-Коган. Волга-Дон, Изд. АН СССР, 1954, с.24

Rusiyanı cənuba doğru da genişləndirmək istəyən Pyotr bu torpaqları gəzərkən yarımçıq buraxılmış kanal onu bərk düşüncəyə çəkir. Coşqun temperamentli, dəlisov gənc çar bu işə girişməkdədir. Türklərin 100-130 il bundan əvvəl qazdığı bu xəndək onu vəcdə gətirir: İş bitirmək lazımdır.

Azak dənizinə yürüşlərin uğurlu gedişində o xarici mütəxəssisləri bura cəlb etdi. 1697-ci ildə ingilislərin rəhbərliyi ilə işə başlandı. İşçi qüvvəsini Azov yürüşündə əsir düşən türklər (istər əsgəri qüvvə, istərsə də Azov boyu türk əhali) və sənədlərdən məlum olduğu kimi bura qovulan işçilər İnsar, Arzamas, Kasım, Nijni -Novqorod və Aşağı Volqa şəhərlərindən olan 20-35 min tatarlar təşkil edirdi. Onlar "Iopatniki" (bellə işləyənlər) adlanırdı. Çox-çox sonra belə onlar bu adla qeyd olunurdu.

İş ağır idi. XIX əsrin lap axırlarında belə həmin xəndəkdən insan skeleti çıxırdı. Pyotr Baltik sahilləri üstündə davaya girişmişdi. 1701-ci ildə Volqa-Don kanalında işi dayandırmaq əmrini verdi. 1711-ci ildə isə Purut sülhü nəticəsində Azov və Don ağız torpaqları itirən Rusiyanın bu yerlərdən əli çıxdı.

Yarımçıq buraxılmış bu kanallar hər zaman səyyahların, tarixçilərin marağına səbəb olmuşdur; 1826-cı ildə kanalın qalıqlarına baxan yol mühəndisi Kraft yazırdı ki, iki böyük kanal görünür: yuxarı xəndək Türk kanalı adlanır. Onun eni 22 m dərinliyi 8 metrdir. Aşağı xəndək Pyotrun başlatdığı kanaldır, dərinliyi 7 metrdir. Türk kanalı düzgün çəkilməmiş, aşağıdakı Pyotr xəndəyinə nisbətən yaxşı qalmışdır. Ondən 130 il əvvəl çəkilsə də XX əsrin başlanğıcında Yol-nəqliyyat nazirliyinin baş mühəndisi Moquçiy kanallara baxmış, Türk xəndəyini 8 m dərinlikdə, Pyotr xəndəyinin isə uçurulduğunu, yamaclarının sürüşdüyünü, dibinin də dayazlaşdığını xəbər verməkdədir.

Kanal yalnız 1948-1952-ci illərdə çəkildi. "Türk xəndəyi" deyər "bismillahlə" başlayan böyük iş bərpa olundu da demək olar. O, Sarı Su çayı vadisindən keçib Ergeney təpələrinin ətəyi ilə uzanıb gedir. Volqanın suları Kalaç şəhərində (kalaç-kalaca "qalaca, kiçik qala" türk sözündəndir) Don çayına qovuşur. Kanalın ümumi uzunluğu 101 km-dir. Onun 45 km-i, təxminən çay və su ambarlarından keçir.

UFA. ÖFÖ

Müasir Başqurdistanın paytaxtı. Yerli xalq öz şəhərlərinə Öfö deyir. Şəhər Ufa "Öfö" çayının (başqurdlar bu çayı da Qara İdel (idil, itil "çay") adlandırırlar; Ak İdel və Dema çaylarının üstündə yerləşir) Ufa torpağı Başqurd xalqının böyük Min qəbiləsinə mənsub idi. Başqa tayfalara nisbətən Min tayfası güclü, böyük tayfa olmuşdur. Odur ki, bu tayfadan Başqurdistanda çoxlu yer adları

yadigar qalıb.

Rusların təbəəliyinə keçənə kimi minlilər Ufada oturan noqay xanı Tura Baba Tükləsə və Demə və Uşrak çayları boyu köçərilik edən Aksak Kilembet və Kara Kilembətə tabe idilər⁴⁶⁰.

(Qeyd: tura-ture "rəis", türexan, turxan, durxan "hakim" deməkdir). Ruslar bu torpaqlarda irəlilədikcə məhz Ufada möhkəmlənmək istəmələri böyük Noqay Ordasının (onun başında Urus xan dururdu) Sibir xanlığının (Sibir xanı Kuçum idi) gözlənilən təhlükəsini qabaqlamaq istəyirdi. Ruslar bu torpaqlara 1574-cü ildə ayaq basdılar və Ufa qalasını tikməyə girişdilər. Ufa Urus xanın və Kuçum xanın Moskvaya qarşı kəskin inadı şəraitində tikilirdi. Ruslar təhlükənin böyüklüyünü və ciddiliyini hiss edirdilər. Odur ki, Ufa və Samara qalaları surətlə tikilirdi. Urus xanın elçiləri Moskva sarayına bu bəyanatla çıxdılar: rusların hərbi qala tikdikləri bu şəhərlərdə rus çarının ata-babaları heç vaxt hakimlik etməmişdir.

Ruslar yeni tikdikləri qalanı Ufa adlandırmağa başladılar. Elə bu ad da əbədiləşdi. Lakin bu yeni tikilən qalanı nəhəng palıd tirlərindən hazırladıqlarına görə başqurdlar hələlik bir müddət İmən qala (Palıd qala) da adlandırırdılar. O təkcə Başqurdistanın mərkəzi rolunu oynamayacaqdı. Məqsəd Sibirin Ufadan keçən çöl yolu ilə bağlı idi. Kazanı Sibirlə bu çöl yolu bağlayırdı. Ufadan bu yola nəzarət olacaqdı. Tezliklə 1586-cı ildə hərbi qalası Ufa şəhərə çevrilir. Başqurdların xristianlaşması güclənir. Bu vaxtdan başlayaraq çarizmin zülmü əleyhinə başqurd-tatar üsyanları başlayır.: Tarixdə Seitov üsyanı (1662), Batırşa üsyanı (1755-1760) öz din-inancını saxladığına görə kölə vəziyyətinə düşən yerli xalqların çarizmə qarşı güclü müqaviməti demək idi. Bunun ardınca başqurdlar milli zülmə qarşı alovlanan Puqaçov üsyanında fəal iştirak edirlər. Lakin bunlara baxmayaraq, XVIII əsrin ortalarında artıq çuvaş, mari, mordva, udmurtların böyük əksəriyyəti xristianlığa gətirildi. 1744-cü ildə Kazan qəzasında artıq 536 məscidin 418-i dağılmışdı. Həmin il qalxan üsyan da qan içində susduruldu⁴⁶¹.

Başqurd atlıları Rusiyanın aramsız apardığı müharibələrə cəlb edilirdi; onlar mahir atıcı və minici idilər. Başqurd və mişarlardan ibarət çoxminli ayrıca ordu Pyotrun apardığı Azov səfərlərində, Şimal müharibələrində, Purut müharibəsində, Azərbaycana yürüşündə iştirak etmişlər. Pyotru bu səfərdə müşayət edən müsəlman tatar tərcüməçiləri içərisində başqurd xanı Kutlu Məhəmməd də var idi. O xristianlığı qəbul etdikdən sonra adı Aleksey İvanoviç Təvkelov (Təvəkkülov) idi.

Ufa şəhərinin ərazisində və ətrafında qədim sərdabə, Tura xan sarayı, ətraf kəndlərdə də qədim kurqanlar aşkar edilmişdir. Bu kurqanlardan qızıl tutulmuş yəhər-yüynələr, məişət əşyaları və bəzək nümunələri tapılmışdı. Elə

⁴⁶⁰ А.Н. Усманов. Добровольное ... с. 130

⁴⁶¹ Башгордрстан. Краткая Энциклопедия, Уфа, 1996, с. 594

arxeoloji zənginliyi səbəbilə əlaqədar olaraq rus mənbələrində şəhər Çertova Qorodişe adlanırdı⁴⁶².

ÜKEK. ÜVEK

XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Orda dövlətinin əsas şəhərlərindən biri olmuşdur. Saratov şəhəri yaxınlığında Uvek (İndi Uvekovka adlanır) çayı ağzında yerləşirdi.

XIV əsrin başlanğıcında mühüm siyasi mərkəz və ticarət şəhəri kimi məşhur olmuşdu. Üvek şəhəri özünün zərbcanasına malik idi.

1395-ci ildə Əmir Teymurun qoşunları Ükek şəhərini talan edib dağıtmış və şəhər bundan sonra bir də özünə gələ bilməmişdir. Saratov yaxınlığındakı müasir Üvek stansiyası adı bu yox olmuş şəhərdən bir yadigardır. Vaxtilə şəhərin yerləşdiyi ərazidə evlərin, sarayların, məscidlərin, müxtəlif emalatxanaların, hamamların, müsəlman türbə və sərdabələrinin və s. qalıqları durur və Ükek şəhərinin bir vaxtlar çiçəklənən təsərrüfatından və mədəni yüksəlişindən xəbər verir. Qazıntılar nəticəsində su anbarı, toxum saxlamaq üçün ambar, su boruları, gümüş və mis Qızıl Orda pulları və s. arxeoloji nümunələr tapılmışdır.

1913-cü ildə tarixçi alim A.A.Krotkov tərəfindən XIV əsrə aid daha bir abidə - zəngin qadın mavzoleyi aşkar edilib öyrənilmişdir⁴⁶³. Ükek (Üvek) sözünün mənasına gəlincə demək mümkündür ki, bu söz qədim türk hərbi terminlərindən sayılır. Ükek sözünün özlüyündə mənası ayrıca maraqlı kəsb edir və bu sözün mənası düşməni önləməkdən ötrü şəhərin ətrafında, kənarında savaşa üçün hazırlanmış olan bürç deməkdir⁴⁶⁴.

ULALA. OYROT TURA. İNDİ: QORNO ALTAYSK

Sibirdə şəhər; Altay ölkəsinin paytaxtı. İndi "Dağ Altayı" mənasını verən şəhər Altay dağlarının ətəklərində, bu dağ silsiləsindən olan Tuqay dağı yamaclarına sığınmışdır. Çox mənzərəli yerdə Mayma çayının Katun çayına

⁴⁶² Мельхеев М.Н. Географические имена, М., 1961, с. 87.

⁴⁶³ БСЭ т. 26. с 533; ТЭС, с. 595

⁴⁶⁴ Abdulkadir Donuk. Eski türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler, İstanbul, 1988, s. 595

töküldüyü yerdən azca aralı yerləşir⁴⁶⁵. Uzun müddət yeni sakinlər - ruslar şəhərə öz qaydalarınca Ulalinka demişlər.

Müasir şəhərin yerində qədim yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Belə ki, şəhərin mərkəzindəki kurqanda xanların dəfn olduğu məlumdur. Məntəqənin ilk adı Ulala olmuşdur. Buradan hunların, uyqur və Yenisey qırğızlarının, qarakitayların, nəhayət monqolların keçib getdikləri söylənilir. Müasir Dağ Altay vilayəti əraziləri 13-cü əsrdə Çingiz xan imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Burada Ulala çayının ağzındakı bu Altay türkləri məskəninin adı ulu "Böyük", "qədim", "möhtəşəm" mənalarını bildirir.

Sibirin müstəmləkəyə çevrilməsilə Altay torpaqları da köçürülmə ruslarla məskunlaşdırılır. XIX əsrin başlanğıcında artıq bu torpaqların istilası köçürülmə yolu ilə xüsusilə şiddətlənir.

Şəhər 1932-ci ilədək öz qədim adı ilə yaşamışdır; 16 il, yəni 1948-ci ilədək Oyrot Tura - oyrotların nəsil adı ilə əlaqədar olaraq "Oyrotların şəhəri" adını daşımışdır. Lakin 1948-ci ildən isə şəhərin (ölkənin) etnik adını dəqiq ifadə etdirmək zəruriyyəti üzündən onun adını Qorno Altaysk qoymuşlar. Yerlilər isə bu adın yerli variantını - "Tuulu Altay" deyə işlədirlər. Ölkənin yaşayış məntəqələrinin adları Altayın tam, saf etnik adlarını daşıyırlar. Hazırda iri inzibati rayon mərkəzləri adı olan Ulaqan, Çarış, Aktaş, Koş Aqaç, Maymın, Onquday, Kan, Cemal, Turoçak... adları daim yaşar türk mənzərəsini əks etməkdədirlər.

URAZAY. RUZAEVKA

Müasir Ruzayevka Mordva vilayətində şəhər; İnsar çayının üzərində yerləşir. Ryazan-İnsar və Penza-Krasny nəqliyyat xəttində iri dəmiryolu qovşağı. Mordvada Saranskdan sonra ikinci şəhərdir.

Mordva torpaqlarının istilası XII əsrin ortalarında Yuri Dolqorukinin Moskva çayı sahillərinə çıxması və buradan Volqaboyunca irəliləməsilə başladı. Kazan xanlığının məhvindən sonra Mordva torpaqları bütünlüklə Rusiyanın idarəsinə keçir və Mordva torpağı Rusiyanın iri torpaq sahibləri olan əyanlar arasında (xüsusən çar evi ilə qohumluq saxlayan iri feodallar olan Morozovlar, Qolitsinlər və b.) bölüşdürülür.

1631-ci ilə aid arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Uraz (Urazay) şəhəri və torpaqları Mordva-tatar hakimlərindən olan Murza Uraza (və ya Urazay xan) məxsus olmuşdur⁴⁶⁶. Şəhər də öz sahibinin adını daşımışdır. Şəhərin Ruzayevka adı bu torpaqlara köçürülmüş rusların tələffüzünə əsasən yaradılmış və ardınca

⁴⁶⁵ БСЭ, Т.7, с.92

⁴⁶⁶ Города и села Мордовии, Саранск, 1977, с. 268

rəsmiləşmişdir.

Yerli sakinlər olan mordvalılar hələ də öz şəhərlərinə Ruzayevka yox, Orazay deyirlər⁴⁶⁷. 1757-ci ildə Ruzaevka varlı mülkədar Struyskilərə keçmişdir. Burada Rusiyanın demokrat şairi A.Polejaev anadan olmuşdur. Polejaev hərbi qulluğu ilə əlaqədar olaraq Qafqaza müharibə ocağına göndərilir. Burada döyüslərə girən şair məhv edilən yerli müsəlman xalqların tərəfində durur, onlara hüsn-rəğbət dolu şeirlər həsr edir.

YAQARLIQ. YEQORLIQ

Yaqarlıq şəhəri Yaqarlıq çayının Dnestrə töküldüyü yerdə salınmışdır. Yaqarlıq hər b qalasını o zaman kazaklar kimi türklər də Orlik və ya Kaynarda adlandırırdılar⁴⁶⁸.

Bir vaxt Osmanlı dövləti ilə Polşa arasında sərhəd bu yerdən keçirdi. Bu qalaya mübahisələr və münaqişələrə həll etmək üçün türk, polyak emissarları toplanırdılar; qala toplanış yeri idi. 1583-cü ildə kazaklar qalanı tutub talan etdilər. Bu torpağın digər türk qalaları kimi Yaqarlıqın da kazakların qətl-qarətindən amanı yox idi. Yaqarlıq tarixi şəhərdir; şəhər kənarında 1699-cu il müqaviləsinə əsasən dikəldilmiş türk-polyak sərhəd sütunları saxlanılır. Stavropol və Rostov vilayətlərindən axan Böyük Yaqarlıq, Orta Yaqarlıq, Kiçik Yaqarlıq çaylarının adları eyni mənəbəndir.

Kıl Burun dili (torpaq zolağı) Qara dənizin Yaqarlıq limanı Dnepr - Buq limanı arasında yerləşir. Don çayı hövzəsindəki Orta Yaqarlıq çayı da öz mənəbəyini Çərkəz dağlarından götürür. Nikonov Yaqarlıq türk adının bu dillərdə yaqırlıq "əyriilik, başqa sözlə, dolambac, əyri çay"⁴⁶⁹ deyər, görkəmli filoloq-tarixçi N.A.Baskakov isə türk Yaqarlıq adının mənşəyini əgər-yəhər və +lıq formatıyla əmələ gələn yaqarlıq, mənası "yəhəşəkili, yəhərə oxşar" olan türk sözüylə əlaqələndirir⁴⁷⁰.

XIX əsrin lap başlanğıcında Gürcüstan-Qafqaz hərbi xəttini möhkəmlətmək üçün bir sıra yolüstü məntəqələrə, o cümlədən Yaqarlıq kazak ailələri köçürüldü. Onlar burada poçt xidməti aparacaq, konvoy işləri ilə məşğul olacaq, yol üzərindəki duracaq-mənzillərin saxlanması və s. işləri yerinə yetirəcəkdilər.

⁴⁶⁷ Никонов В.Ф. Краткий топонимический словарь, с. 360

⁴⁶⁸ Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрона, т.81, с. 489

⁴⁶⁹ Никонов В.Ф. Краткий топонимический словарь, с. 134

⁴⁷⁰ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», с.111

YALTA. YALITAY "DAĞLI SAHİL VƏ YA SAHİL DAĞLARI"

Əvvəl adı Yalı Tau (yal "sahil"; tau "dağ" deməkdir) olub "dağlı sahil" mənasını ifadə edir. Kırımın həmin məna ilə səsləşən Yalı Maynak (indi Zaozernoe) kəndi də olmuşdur. Türkiyədəki Yalova kurort şəhərinin də adındakı yal "sahil", "yamac"; ova "ovalıq" deməkdir. Mari Muxtar respublikasındakı Şındıryal yaşayış məntəqəsi Şındır çayı üstündədir (indiki adı Sundır) həmin ölkədə Sarıyal (indi Sareevo)⁴⁷¹ adlarında yal "yamac, sahil" sözünü aydınca görmək olur.

Şəhərin adının yazılı mənbələrdə 1145-ci ildən çəkildiyi məlumdur. Şəhər Qara dənizin cənub sahilində Kırım dağlarının baş silsiləsi ətəyində dənizə doğru amfiteatr şəklində salınmışdır. Yaltadan Dərəköy (Derekoyka) çayı axır. Mənbələrdə Yalita (Calita) kimi rast gəlinən şəhərə Xəzərlərin süqutundan sonra genuyalılar hakim olmuşlar; 1381-ci ildə genuyalıların tatar xanı ilə bağladığı müqaviləyə əsasən Genuya Respublikası Kırımın cənub sahillərini yiyələnmək "hüququ" aldı⁴⁷². Çünki bu elə zaman idi ki, Qızıl Ordada Camı bəyin ölümündən sonra düz 20 il pərkəndəlik hökm sürmüşdü. Genuyalılar bundan istifadə etdilər. Lakin Kulikovo çölündə yenilən Mamay Kırımı çəkilib burada onlarla vuruşub həmin torpaqları geri aldı. Həmin ildə onu öldürdülər (1380) və onun ölümündən sonra düşməni Toxtamış xanla genuyalıların müqaviləsinə əsasən Kırımın cənub sahilləri genuyalılara qaytarıldı. Toxtamış xan genuyalılara özünün həris düşməni olan Mamayı öldürdükərinə görə minnətdar idi⁴⁷³.

1475-ci ildən Osmanlı idarəsinə daxil olmuşdur. 1783-cü ildən sonra isə Kırımın tamam istilasına Rusiyaya keçmiş, XIX əsrdən başlayaraq kurort şəhəri kimi inkişaf etməyə başlamışdı.

1837-ci ildə Yalta şəhərində Toriçellinin layihəsi əsasında böyük xristian ideoloqu İoann Zlatoust adına məbəd inşa edildi.

Artıq XIX əsrin sonlarına doğru Yalta keyf-ə şəhəri idi. Bir müddət burada dincələn yazıçı Lev Tolstoy yazırdı ki, Yaltada rahatlıqdan duyduğum həzz və zövq elə yüksək səviyyədə idi ki, bu həzz həmin dərəcədə də mənə vicdan əzabı verirdi.

Mərmər saraylar, palaççolar, varlıların, xüsusən çar ailəsinə mənsub adamların villa-qalaçaları, kaşanələr və fərəh, keyf fişqıran həyat...

⁴⁷¹ М.Р. Федотов. Роль чувашских слов в образовании ойконимов Марийской АССР,- Советская тюркология, 1988, № 1, с.60

⁴⁷² Петров Б., Новиков Н. Ялта, с.10

⁴⁷³ Материалы и исследования по Археологии СССР, №17, с.37

Yalta dəbdə olan kurort şəhəri idi...

Yazıçı P.Zasodomski Yaltanı ölüm və nəşə şəhəri adlandırır. O nəşəli şəhər idi, yazıçının dediyi kimi, bura pulsuz gələnlərə isə ölüm şəhəri.

1910-cu ildə Bakılı neft milyonçusu Qukasov əski türk yurdu Yaltada yaşayan ermənilərdən ötrü kilsə tikdirdi. Kilsə Qabo Ter Mikelovun layihəsi üzrə Eçmiədzindəki Müqəddəs Ripsime kilsəsinə təqlidən tikilmişdi. Mehrabı ağ mermərdən idi; kilsənin möhtəşəm pilləkənləri Qurtuluşa gedən böyük yola işarə idi. Bu gözəlliklər səbəbindən bir çox filmlər bu kilsədə çəkilmişdi.

Yaltada Yavuzlar sarayında indi Çexov adına sanatoriya yerləşir. Məşhur "Dilbər"sarayını istirahət evinə vermişlər. Şəhərdə indiki məşhur Qaqarin adına park Sovet hakimiyyəti illərində Çukurlar yaylağı adı ilə məşhur idi.

Hazırda Yalta böyük turizm şəhəridir.

YAM. YAMBURQ, İNDİ KİNQİSEPP

Əvvəl burada Novqorodun Yam qalası (forpostu- "ön qala") yerləşirdi. Öz lüğəvi mənasına görə Yam böyük dövlət yollarında "atlı poçt stansiyası" demək idi. Rusiyada poçt xidməti mənasında yam (poçt xitmətçisi, məmuru, daha sonra sadəcə arabaçı mənasında olan yamşik) bu sözlə bağlıdır. Böyük xan Ugedeyin (Oktayın) zamanında (oktyabr 1186-1241) yaradıldı. Yam əvvəlcə poçt xidmətinə deyilirdi və Qızıl Ordada meydana çıxmış, tatar dilindən rus dilinə keçmişdir, deyə görkəmli türkoloq N.Dmitriyev yazırdı. Yam qalasının ilk tarixi barədə Karamzin "Rus dövlətinin tarixi" əsərində yazır: "Novqorodlular 1384-cü ildə 33 günə Luqa çayı üstündə Yam qalasını tikdilər. Qala sonralar Yamburq adlandı⁴⁷⁴. Vernadskinin XX əsrin əvvəllərində Parisdə çap olunmuş yazısında Rusun lap uc sərhədində salınmış qalanın tikilmə tarixi belədir: Saray hakimiyyəti Litva, Macarıstan, Polşa ilə daim çəkişmədə idi. Bu xalqlar Rusun da dostu deyildi. Monqol-tatar köməyi olmadan Moskva hakimiyyəti isə işin öhdəsindən uğurla gələ bilərdimi? Məlum deyil. Saray hakimiyyəti isə işin öhdəsindən uğurla gəldi. 1399-cu ildə Voroskla çayı üzərində Vitovt Yedigeyə qəti şəkildə məğlub oldu. Bu döyüşdə şərqli ruslar iştirak etməsə də qərbli ruslar litvalıların tərəfində idi.

Tarixən Moskva Sarayın hərbi uğurlarından bəhrələnərək istifadə etmişdi. Saray qoşunları Şərqə Latın hücumun qabağını birdəfəlik aldı. Bu Rus dövləti üçün 300 il sonra baş verən Poltava döyüşündən az əhəmiyyətli deyildi⁴⁷⁵.

1384-cü ildə əsas qoyulan Yam qalasını Pyotr 1707-ci ildə

⁴⁷⁴ Карамзин Н.М. История Государства Российского, т.5, с.243; КГЭ т.2, с.278

⁴⁷⁵ Вернадский Г. Два подвига св.Александра Невского, - Наш Современник, 1992, №3, с.162

almansayağı Yamburq adlandırdı. Yamburq qalası 1784-cü ildən şəhərə çevrilmişdir. 1922-ci ildə adı dəyişdirilərək Eston və rus inqilabçısı Viktor Eduardoviç Kinqiseppin şərəfinə Kinqisepp şəhəri qoyulmuşdur. Luqa çayının Fin körfəzinə töküldüyü yerdən 40 km aralıda salınmış Yam çox möhkəm qala idi; bu qalanın uğrunda çox qan axıdılmışdı. I Pyotr onu təkrar Rus dövlətinə tabe etdirdikdə dağıtdığı Yam qalasını qaydaya salır və öz ürəyincə onun Yamburq adlandırılmasına əmr verir. İndi şəhərdə vaxtilə II Yekaterinanın tikdirdiyi xristian məbədində "Köhnə Yamburq" adlı muzey yerləşdirilərək fəaliyyət göstərir⁴⁷⁶.

YAMXANA "YOLÜSTÜ KƏNDLƏR"Ə DEYİRDİLƏR

Yamxana Naxçıvanda kənd adı olmuşdur. Kəndin əski Yamxana adı 1963-cü ildə dəyişdirilərək Cavidabad qoyulmuşdur. Tarixən Yam Azərbaycanda mövcud olmuş nəqliyyat və rabitə məntəqəsi mənasında işlədilmişdir. Yamxana yam "poçt, poçt məmuru; xana "ev"sözlərindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan ensiklopediyasında göstəriləni kimi, elçilərin, səfirlərin, vergi toplayanların və digər məmurların bir məntəqədən digərinə gedib gəlməsini təmin etmək üçün böyük dövlət yollarında hər 3-4 fərsək məsafədə xüsusi dayanacaq yam; onlara nəzarət edənlər isə yamcı adlanırdı. Moskva altında Yamskaya kəndi, habelə şəhər daxilindəki Yamskaya küçə və keçid adları (bunlar tarixən Moskvada mövcud olmuş xüsusi Yamskaya slabodanın yerindəki məhəllələrdir) həmin tarixi peşə adıyla bağlıdır. Rus dilində işlədilən, hazırda tarixi söz olan yamşik "arabaçı" sözü də buradandır.

Müasir dövrdə Azərbaycan dili şivələrində arabaçı mənasında işləndiyi qeydə alınmışdır: Xanın yamşağının (faytonçunun) qabağını kəsir, yamşağın belinin ortasına bir çomaq endirir. Xan cavab elədi ki, niyə mənim yamşağımı vurdun?⁴⁷⁷

Cənubi Azərbaycanda yam (çaparxana) adı ilə bağlı Yam, Yamçı, Yam Bulaq, Yamlaq yer adlarına rast gəlinir. "Yam gədiyindəki Yam kəndi və ətraf kəndləriylə Mərənd ovasındakı Yamçı və ona tay kəndlərin Muğul köçləri ilə gəldikləri bəllidir. Çünki həm o kəndlərin adının muğulca olması (Yam moğol dilində "qarovul yeri" mənasındadır) bəzi özəlliklərini saxlamaqdadır"⁴⁷⁸.

⁴⁷⁶ «Авропа» (журнал) 1990, № 4, с.160

⁴⁷⁷ Dialektologiyadan çalışma və tapşırıqlar (hazırlayan prof. Dr. B.B. Əhmədov), Bakı, 1979, c.43

⁴⁷⁸ Böyük bəy Rəsuloğlu. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri, "Yeni Türkiyə" Türkojii Araşdırmalar, 2002, № 1, s.269; Hacıyeva Qalibə. Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri (nam. diss.), Bakı, 2000, s.187

Naxçıvanda olan Yamxana kənd adı özündə tarixin maraqlı bir səhifəsini əks edirdi.

Görkəmli şəxsiyyət adlarının əbədiləşdirilməsi işində əsas vəzifə hökmən hər hansısa bir yaşayış məntəqəsinin adının dəyişdirilməsi kimi qəbul edilirdi. Yer adının tarixinin isə hansısa bir şəxsiyyətin adına qurban verilməsinə heç bir vəchlə haqq qazandıрмаq olmaz. Xatirə adlar tarixi faktların itirilməsinə hesabına yaşadılmamalıdır.

YANDAŞ DARAĞA. İRKUTSK

Müasir İrkutsk şəhəri; Şərqi Sibirdə yerləşir. İrkut çayı boyunca uzanan böyük ərəzilərdə Sibirin hakimi Yandaş Darağanın torpaqları uzanıb gedirdi. Elə burada İrkut çayının Ankaraya töküldüyü yerdə onun Yandaş Darağa adlanan kəndi yerləşirdi⁴⁷⁹.

Sibir türkləri yandaş sözünü "ortaq, tərəfdaş, yoldaş" mənasında işlədirlər. Darağa isə əski şəkli "daruğa, darğa" yəni vilayət və şəhər hakimi, rəisi, nəhayət bazar nəzarətçisi, polis məmuru deməkdir (Radlov 3. 1629).

Ruslar bu ərəziyə ayaq basan kimi kəndin yerləşdiyi ərazinin üstün cəhətlərini dərhal qiymətləndirdilər və burada rus hərəb qalasının salınması qərarlaşdırıldı. "Bu gün 1661-ci ilin iyulun 6-da İrkut çayının üstündə qala tikirəm" - deyər rus qulluq adamı Poxabov Yeniseyə məlumat verirdi⁴⁸⁰.

Hasara alınmış bu kiçicik yerdə gələcək İrkutskun əsası qoyuldu. 1662-ci ildən İrkutsk adı işlənməyə başlayır. 1686-cı ildə isə onun şəhər statusu təsdiq olundu. Lakin tatar kəndi Yandaş Darağa ərazisində İrkutsk şəhəri salınması ilə bağlı 1661-ci il tarixi nisbi qəbul edilməlidir. Çünki məlum olur ki, yasak toplayan kazaklar üçün burada daha əvvəldən baraklar tikilmişdi. 1697-ci ildə Pyotrun sərəncamı ilə İrkutskta 500 rus ailəsi göndərildi. Lakin istilaçıların yerli xalqla münasibəti qəddarlıq və soyğunçuluğa əsaslanırdı; icraçıların, xüsusən Kızıl Yar kazaklarının zülmündən cana doyan yerli tatarlar, buryatlar "Munqal torpaqları"na qaçmışdılar⁴⁸¹.

İrkutsk böyük ticarət yollarının üstündə qərar tutmuşdur; bu böyük, qədim yol Asiyanı Uraldan Böyük Okeanadək kəsib keçir.

Çarizmin ağır boyunduruğa çevrilən müstəmləkəçilik siyasəti Sibirdə geniş vüsət almışdı. İrkutskun zəbtindən sonra (tezliklə o, inzibati mərkəzə çevrilir)

⁴⁷⁹ Мельхеев М.Н. Географические названия Восточной Сибири, с.37

⁴⁸⁰ Иркутск. Три века, Иркутск, 1986, с.18

⁴⁸¹ Кудрявцев Ф., Вендрих Г. Иркутск, Изд. Иркутск, 1974, с. 14

Lena çayının yuxarıları Balaqan, İdi qalaları, daha sonralar Yuxarı İdin, Kaban, İlim, Selenqa qalaları ona tabe oldu. Beləliklə, geniş İrkutsk qəzası yarandı.

1792-ci ildə II Yekaterina İrkutsk şəhərinin baş planını təsdiq etdi.

İrkutskın tarixinə həsr edilmiş köhnə albomların birində rəsm olduğu kimi Uşakovka çayı sahilində yerli müsəlmanların məscidi vardır.

Çarizmin istiləçilik xəttində zəbt olunan yerlərdə qədim adlara biganəlik, onları əlüstü dəyişdirmək ənənəsi vardı. Xüsusən çayın adı ilə üzərindəki yaşayış məntəqəsinin adını eyniləşdirmək adəti qanunauyğun hala çevrildi. Bu əməliyyat vasitəsilə "yad" adları asanlaşdırmaq məqsədi gözlənilirdi. Hər nə isə, nəticədə tarixin mühüm bir səhifəsi yoxa çıxırdı

YAR ÇALLI. NABEREJNIE ÇELNİ (BREJNEV)

Tarixən Yar Çallı şəhəri Kama çayı hövzəsindəki Çallı çayının (indi "Çelninka" adlanır) üzərində yerləşmişdir. İndiki adı Naberejnie Çelnı idi; liman şəhəridir. Rusların Kama ətrafı torpaqları istilasına qədər adı Çallı Tau "Daşlı Dağ" olmuşdur⁴⁸².

Qədim Yar Çallı şəhəri Bulqar məskənlərindən biri kimi tanınb şöhrətlənmişdi. XIII-XIV əsrlərdə abad bir şəhər olduğu məlumdur. Rusların bu yerləri işğalından sonra XVII əsrin başlanğıcında Rusiyadan bu torpaqlara köçürülmə işi sürətlənir. Bu zamandan şəhərin adı gəlmə rus əhali tərəfindən tərcümə edilərək işlənir və tezliklə rəsmiləşir. Türk sözü yar ("yarğan, uçurum, yamac, hündür sahil") "naberejnie" kimi tərcümə edilməklə və Çallı "daşlı" sözünün rus dilinə fonetik adaptsi ilə şəhərin adı Naberejnie Çelnı şəklinə düşür. Türk toponimiyasında uçurumlu sahil, yamac, yarğan mənalı yar sözü ilə digər adların qovuşmasından yaranan adlar çoxdur. Beloyar, Çernoyar, Akyar, Kızılyar, Babiy Yar və s. onlarla ad göstərmək olar.

Tatarıstan ərazilərində, ümumiyyətlə, Orta Volqa boyunda Çallı adlanan çay və yaşayış məntəqəsi adına çox rast gəlinir. Yurdumuzun Zərdab bölgəsində Çallı adlı kənd vardır.

Yar Şallı-Naberejnie Çelna XIX əsrdə artıq böyüyərək taxıl ticarəti mərkəzi olan bir liman şəhərinə çevrilir. Şəhərdə Kam Az avtomobil sənayesi inkişaf edir.

Hazırda şəhərin əhalisi yarıbayarı tatarlardan və ruslardan ibarətdir.

⁴⁸² Саттаров Г.Ф. Этимологии топоними «Набережные Челны», - Советская тюркология, 1974, №3, с.72; Бахтияев Ш.З. К этимологии названия «Жигули», - Советская тюркология, 1974, №1, с.62-65

YAŞ TURA. BIYSK

Yaş Tura "gənc şəhər" Altay ölkəsində vaxtilə çiçəklənən bir şəhər olmuşdur. Müasir Biysk Biy çayının Katın çayına töküldüyü yerdə liman şəhəri kimi məlumdur. Monqolustana gedən böyük yol bu şəhərdən keçirdi.

Ruslar Altay ölkəsini çoxdan işğal etsələr də, bu diyarın başdan-başa əməli şəkildə fəthi yalnız I Pyotr hakimiyyəti illərində başladı. 1709-cu ildə Yaş Tura şəhəri hərbi qala kimi əsaslı şəkildə yenidən tikildi. Ruslar yeni şəhərləri tutduqdan sonra möhkəmlətdikləri qalanı ostorq (zaostorennıx "itilənmiş") adlandırdılar. Həm də həbsxana sayılan bu qalalar ucları iti yonulmuş hündür tirlərlə dövrələnmişdilər.⁴⁸³

Bir qədər sonra 1732-ci ildə Yaş Tura adı Biy çayının adı ilə əlaqədar olaraq Biysk adlandırılmağa başladı. 1782-ci ildə ona şəhər statusu verilmiş, tezliklə o, bir sənaye şəhərinə çevrildi və burada taxta emalı və maşınqayırma zavodları salındı. Altay türklərinin xristianlaşdırılması işi XIX əsrdə böyük vüsət aldı. 1860 cı ildə güclü missioner V.Radlov, 1879-cu ildə N. Yadrintsev Altayda olmuşlar.

Türk dillərinin qədim qatında yaş sözü özünün indi arxaikləşən "gənc, təzə, sulu" mənası ilə məlumdur⁴⁸⁴. Malov bu sözün cavan məqamında işlənməklə "yaşlıq yigit" yəni gənc, yeniyetmə, moğolca "körpə, körpəcik" mənasını qeyd edir⁴⁸⁵. Tura isə tatar etimoloq alimi Sattarovun göstərdiyi üzrə "duracaq, düşərgə, məskən" mənasında olub "kənd, aul" sözlərinə uyğun gəlir. Bu ada Sibirdə bir çox yaşayış məntəqələrinin adında rast gəlinir. Yaş (Ömür), yaşamaq sözünün fel əsası şübhəsiz, bu söz və onun mənası ilə bağlıdır. Müasir Yassı şəhərinin də əski türk adı Yaş şəhəri mənbələrdə belə işlənib. Bu mənanın ifadəçisi olan daha bir türk adı -Ermənistanla Gürcüstan arasındakı Yaş dağ silsiləsinin də adı dəyişdirilmişdir. İndiki bu dağ Cavaxeti adıyla tanınır

YAYIK. QURYEV ŞƏHƏRİ

Əvvəl Yayık şəhərciyi Xəzər boyunda Ural çayının ağzında kiçik bir şəhər idi. Bu şəhərə rusların ayağı açılan kimi buradakı balıq vətəgələrinə yiyələnən balıq sənayeçisi Qurjev öz oğulları ilə birlikdə Yayıkda məskən saldı. Əsasən Astarxanın noqay türklərindən olan dönmə xristian Quryevlər çox varlı idilər;

⁴⁸³ БСЭ, Т.3. с.318

⁴⁸⁴ Древнетюркский словарь, Лен., Наука, 1969, с.246

⁴⁸⁵ Малов СЕ. Памятники древнетюркской письменности, М-Л.1951, с.386

Sibir, Kazan, Astarخان şəhərləri ilə ticarət edirdilər. Sonra onun oğullarından biri Mixail Quryevin 1640-cı ildə çarın icazəsi ilə ağac tirlərindən qala yaparaq möhkəmlətdiyi sığınacağı Quryev adlanmağa başladı. Quryev dəniz ticarət yolunun çay kazaklarından və yerli kalmıqlardan qorunmasını streleslərə tapşırırdı. Talançı kazaklar qalanı yandırmaq, Quryevləri öldürmək qərarına gəldilər. Lakin birbaşa çar evi ilə dost olan Quryevlər Xəzər ətrafı yerləri müstəmləkəyə çevirməklə böyük işlərin əsasını qoya bilirdi. Odur ki, çar Quryevi 7 il vergilərdən azad edərək onlara daş qala tikməyə icazə verdi. (1647).

1810-cu ildə qədər qala öz funksiyasını daşıyırdı⁴⁸⁶.

Yaşayış məntəqəsinin bu yeni adı o zamandan işlənmişdir. Həmin vaxtadək isə hələ məntəqənin adı Yayık şəhəri kimi qalmaqda idi. Yeni gələn ruslar "Yaikskiy qorodok" işlədirdilər. Şəhər öz adını çayın adından almışdı; Ural çayı əvvəllər Yayık çayı (yayık enli, gur (çay) adlanırdı. Beləliklə, 1708-ci ildən Yayık şəhəri adının əvəzində buralara yiyələnən rus tacirinin familiyası ilə rəsmən Quryev işlənməyə başlayır. İndi Quryev şəhəri eyni adlı vilayətin mərkəzidir. Keçmiş SSRİ-də ən dərin dərə Qarın jarik (Qarıyarıq) dərəsi Quryevdə yerləşir.

Yerli kalmıqlar Ural çayını Üzən Balqazın adlandırdılar⁴⁸⁷.

Etimoloq alim V.Nikonovun isə kalmıqların işlətdiyi Üzən Balqazın adını alman sözü hesab etməsinin⁴⁸⁸ məsələylə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu adda daha bir məntəqəyə də rast gəlinir, Volqanın sağ sahilində (Astarخان vil.) kalmıqlar yaşayan şəhərin adı Sine Balqazın (sine - yeni, balqazın – şəhər) indiki adı Yenotaevkadır.

Tarixlərdə türk mədəniyyət ocaqlarından biri sayılan Balasaqun Qaraxanilər dövlətinin mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Uyğurun mərkəzi şəhəri olan həm də Ordu Balık və ya Xan Balık adıyla da məşhur Balasaqın və ya Kara Balasaqun "Kudatqu-Biliğ" in müəllifi Yusif Xass Hacı Balasaquninin vətənidir. Məsnəvi şəklinə yazdığı bu əsərilə əruzü türk şerhinə ilk dəfə o tətbiq etmişdi. Quryev şəhərinin əsil tarixi adının tərkibindəki Üzən sözünün türk dillərində mənası "çay, nəhr" deməkdir⁴⁸⁹.

YAVLU TURA. YALUTOROVSK

Qədim Sibir məskəni Yavlu Tura Tobol (Tubulqa) çayının üzərində şəhər. Qızıl Tura, Qasım Tura kimi möhkəmləndirilmiş şəhərlərdən olan Yavlu Tura Sibir xanlığının inzibati və hərbi dayaq bazaları idi.

⁴⁸⁶ СИЭ г.4. с.899

⁴⁸⁷ Şirbəy Əliyev. Xəzər dənizi tarixi xəritələrdə, c.99

⁴⁸⁸ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь, с.113

⁴⁸⁹ Moğolistandakı türk anıtları, Ankara, 2001, s.199-244

Şəhər istila olunduqdan sonra ilk vaxtlar Yavlutorsk adlanırdısa da, 1639-cu ildən adı russayağı-Yalutorovsk olmuşdur. Bu zamana kimi türk hərbi qalası Yavlu Tura Sibir tatarlarının möhkəm keşikçi məntəqəsi idi. Qalanın adı yaba "yava", yaman, vəhşi, davakar mənalı ilə bağlıdır. Tarixdə Yabqu xan şəxs adı (bulqar xanı) məlumdur⁴⁹⁰ Yablak Xaqan Orxon-Yenisey abidələrində tarixi şəxsiyyət adı kimi qeyd olunmuşdur. Mahmud Kaşqari "Divan"ında adın möhkəm, bərk mənası göstərilmişdir. (III c s.44) Yabğu qədim türklərdə yüksək hakim titulu bildirən söz kimi işlənmişdir; bir şöhrət ünvanı olaraq miladdan öncə 209-cu ildə hunlarda görünmüşdür. Belə ki, Ak Hun hökmdarı Qaramanın şərəf ünvanı Yabğu olmuşdu⁴⁹¹.

"Yabğu və ya şad" ordu komandanı, sərkərdə ünvanı⁴⁹². Deyə Abdulkadir Donuk göstərir. Qalanın adında iştirak edən "tura" sözü ilə duracaq, düşərgə; şəhər, hərbi qala - Sibir ölkələrində *şəhər* adlarına qoşulan söz; Sibir tatarları hal-hazırda Tomsk şəhərinə Tom Tura, Tümen şəhərinə Tömən Tura, İşim-İşim Tura, Omsk-Om Tura və s. adlarıdırılar.

Şəhərin Yalutorovsk müasir adı rus orfoqrafiyasına uyğun olaraq yaradılmışdır.

Bu torpaqlar XVII əsrin II yarısında yeni köçürülmələrə məskunlaşdırılsa da, Sibirin əməli surətdə fəthi işi yalnız I Pyotrun istilaçılıq xəttinin həyata keçirilməsilə sürətlənir. Pyotr özünün hərbi yenidənqurma tədbirlərində arxalandığı və başdan-başa xəzinə saydığı Sibirin zəngin təbiətinə ciddi fikir verirdi. Burada da imperiyanı içəridən ac qurd kimi yeyən rüşvət və xəzinə oğurluğu baş alıb gedirdi. Rüşvəti alanlar isə dövlət məmurları, onun seçib bu vəzifəyə etimad edib göndərdiyi adamlar idi. Hətta yeni-yeni istila olunmaqda olan Sibirin qubernatoru knyaz Qaqarinin xəzinə oğurluğunun üstü açıldıqda çar onu edam etdirdi. Qeyd: bədbəxt knyazın nəşi 8 ay dardan asılı qaldı, çar bununla hakimlərin rüşvət almalarını qorxutmaqla qadağan edəcəyini düşünürdü. Pyotrun tarixini yüksək bir məharətlə yazan səriştəli şair Puşkin əbəs yerə "Pyotr ölkəni barbarlıqdan qurtarmaqdan ötrü barbar vasitələrdən də istifadə edirdi" deməmişdi

Yalutorovsk (Yavlu Tura) uzun müddət çar Rusiyasının sürgün yeri olmuşdur. Hazırda hələ də Sibir türkləri Yalutorovsk şəhərini Yavlu tora adlandırırlar.

⁴⁹⁰ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М., Наука, 1985, с.30, 45, 56

⁴⁹¹ Dr. Yusuf Gedikli. Hun türkcəsi üzərinə araşdırma və incelemlər, "YOM", 8/2007, s.16

⁴⁹² Abdulkadir Donuk. Eski türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler, İstanbul, 1988, s.48

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdulkadir Donuk. Eski türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler, İstanbul, 1988
2. Ahmed Turan. Trakya ve Doğu Anadolu'da köy adları, Türk Dünyası Araştırmaları, 1991, №71
3. Ahmed Caferoğlu. Türk kavimleri, İstanbul, Enderun kitabevi, 1992
4. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı, 1983
5. ASE - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1976-1987.
6. Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü, Bakı, 1977
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, (iki cilddə), I c Bakı, 2004
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu, Bakı, Nurlar, 2008.
9. Baron J. Hammer. Büyük Osmanlı tarihi, (on cildə), Üç Dal, İstanbul, 1989-1992.
10. Bayramov İbrahim. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, Elm, 2002
11. Böyük bəy Rəsuloğlu. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri. - Yeni Türkiyə, 2002/1.
12. Büyük İslam Tarihi (on üç cildə), İstanbul, Çağ yayımı, 1992-1993.
13. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, Gənclik, 1995.
14. Evliya Çelebi. Seyahetnamesi, İstanbul, Üç Dal neşriyy., 1966.
15. Eyvazova Roza. Əfqanıstan Demokratik Respublikası ərazisində bir sıra toponimlər haqqında, AOP-Azərbaycan Onomastikası Problemləri, II, 1988.
16. Əliyev Şirbəy. Xəzər dənizi tarixi xəritələrdə, Bakı, Elm, 1973.
17. Əsədov F., Kərimova S. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər, Bakı, Gənclik, 1993.
18. Əsgərov Nəbi. Qıpçaq etnonimi areal türk onomastikasında, - Azərbaycan Dilçiliyi problemləri, Bakı, 2001/5.
19. Fahrettin Kırzioğlu. Osmanlıların Kafkas ellerinin fethi (1451-1590), Ankara, 1998.
20. Hacıyeva Qalibə. Şərqi Azərbaycan ostanının toponimləri, Bakı, 2000.
21. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988-2006.
22. İsmayıl Berkok. Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958.
23. M.Sadık Bilge. Osmanlı devleti ve Kafkasya, İstanbul, Eren, 2005.
24. Mahmud Kaşqarlı. Divani Lügəti-türk (çeviren: Besim Atalay), I c Ankara, 1992.
25. Mehmet Eröz. Atatürk. Milliyətçilik. Doğu Anadolu, İstanbul, 1987.

26. Moğolistandaki türk anıtları. Ankara, 2001.
27. Nizami Cəfərov. Turk dünyası: kaos və kosmos, Bakı, 1998.
28. Pars Tuğlaçı. Osmanlı şəhirləri, İstanbul, 1985.
29. Ramazan Özey. Sibiryа Türk yurtlarından esintilər. Yeni Türkiye (Türkoloji araşdırmalar), 2002, № 1.
30. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı, Bakı, Yazıçı, 1993.
31. Süleyman Kocabaş. Çarlık Rusiyasının Azak denizi mücadilesi. - TD Tarih Dergisi. 1992, № 66.
32. Şahbazov İ. Coğrafi adların xəritəsi, - "Elm və həyat", 1979, № 1.
33. Türklər (ansiklopediya), XII c, Ankara, 2002.
34. Yılmaz Öztuna. Büyük Osmanlı tarihi, istanbul, Ötügen neşr., 1994,
- V c
35. Yəqubi Əsəd. Cənubi Azərbaycan toponimləri haqqında, Azərbaycan Onomastikası konfransı materialları, Bakı, 1986.
36. Yusuf Gedikli. Hun türkcəsi üzerine araşdırma ve incelemeler. - YOM. 2007/8.

RUS DİLİNDƏ

37. Алишев С.Х. Казань и Москва, Казань, 1995.
38. Артамонов М.И. История Хазар, С.-Пб., 2001.
39. Атанийазов С. Словарь туркменских этнопоимов, Ашхабат, Ылым, 1988.
40. Ашурков В.Н. Страницы Тульской старины, Тула, 1988.
41. Бардадым В. Этюды о прошлом и настоящем Краснодара, Краснодар, 1978.
42. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», М., Наука, 1985.
43. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения, Баку, 1992.
44. Беликов Герман. Дорога из минувшего, Ставропол, 1991.
45. Бескровный Г.И. Русская армия и флот XVIII века, М., 1958.
46. Бартгродостан. Краткая Энциклопедия, Уфа, 1997
47. БСЭ - Большая Советская Энциклопедия (в 30-ти томах), М., 1969-1978.
48. Валеев Б.В. О топонимах Сибирских татар. - Советская тюркология, 1989, № 2.
49. Вернадский Г. Два подвига св. Александра Невского. - «Наш Современник», 1992, №3.

50. Географическая среда и географические название, М, 1974.
51. Горбаневский М.В. В мире имен и названий, М., Знание. 1983.
52. Города Воронежской области, Воронеж, 1978.
53. Города и районы Ростовской области, Ростов-на-Дону, 1987
54. Города и села Мордовии, Саранск, 1977.
55. Город у Красного Яра, Красноярск, 1981.
56. Грачев В.И., Решетняк Н.И. Батайск, Ростов-на Дону, 1981.
57. Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды, М., 1975.
58. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь, М., Мысль, 1989.
59. Дмитрий Коновалов. Рязанские истории, Моск. Раб., 1990.
60. Древнетюркский словарь, Лен., Наука, 1969.
61. Дрон И.В. Является ли Кишинеу латинизмом или тюркизмом. - Советская тюркология, 1989, № 1.
62. Загородский В.П. Историческая топонимика Воронежского края, Воронеж, 1973.
63. Игорь Смольников. Путешествие Пушкина в Оренбургский край, М., Мысль, 1991.
64. История города Кирова, Киров, 1974.
65. История новых городов Узбекистана, Ташкент, 1976.
66. Источниковедение исследования по истории Кубани, Краснодар, 1975.
67. Карамзин Н.М. История Государства Российского (в 4-х книгах), М., Рипол-классик, 1998.
68. Катанов В. Орловские были, Тула, 1989.
69. Кавказский этнографический сборник, ч. 4., М., 1969.
70. Кизилов Ю.А. Земли и народы России 13-15 вв., М., 1984.
71. Кламвоцкий Е. Белореченск. Краснодар, 1981.
72. КГЭ - Краткая Географическая Энциклопедия (в трех томах), М., 1961.
73. Кругликова К.Т. Анапа 2500 лет, Краснодар, 1987.
74. Лев Успенский. Слова о словах. Имя дома твоего, Лен., 1974.
Летопись юрода Орла (1566-1974), Тула, 1980.
76. Любомиров П.Г. Очерки истории Нижегородского ополчения, М., 1939.
77. Малов СЕ. Памятники древпетюркской письменности, М-Л., 1951.
78. Маложавенко В.С. От Иван-озеро до Азовского моря, М, Профиздат, 1982.
79. Мансуров В.М. История нашего края, Вятка, 1969.
80. Мельхеев М.Н. Географические названия Восточной Сибири, 1969.
81. Меигес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»,

Лен., Наука, 1979.

82. Москва - Энциклопедия. М., 1980.
83. Миндубаев Ж.Б. Город на Венце, Саратов, 1990.
84. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая, 1979.
85. Никонов Краткий топонимический словарь, М., Мысль, 1966.
86. Ольжас Сулейменов. Азия, Алма-Ата, Жалын, 1989.
87. Орудина Л.Г. У порога синих гор, Ставропол, 1983.
88. Очерки по истории Волгоградской края, Волгоград, 1974.
89. Очерки по истории Арзамаса, Горкий, 1981.
90. Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерина II, М., 1990.
91. Подмосковье. Памятные места в истории русской культуры 14-19 веков, М., 1955.
92. Польская Е., Розенфельд В. Эссентукские встречи, Ставропол, 1984.
93. Рудых В.М. Город Братск, Иркутск, 1972.
94. Семипалатинск. Алма-Ата, Наука, 1984.
95. СЭС - Советский Энциклопедический Словарь, М., 1987.
96. СИЭ-Советская Историческая Энциклопедия (в шестнадцати томах) 1961-1976.
97. Смирнов А.П. Волжские булгары, М., 1951.
98. Страницы истории города Курска, Воронеж, 1981.
99. Суперанская А.В. Имя через века и страны, М., Наука, 1990.
100. Татарская АР Административно-территориальное деление, Казань. 1966.
101. ТЭС - Татарский энциклопедический словарь, Казань, 1999.
102. Тюркологический сборник 1972. М., Наука, 1973.
103. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка (в четырех томах), М., Прогресс, 1986-1987.
104. Хан Гирей. Записки о Черкесии, Нальчик, «Ельбрус», 1978.
105. Хаяли Р.И. Крымско-татарский народ: без права на родину, Симферопол, Доля, 2006.
106. Хроника событий, Киров, 1974.
107. Усманов А.Н. Добровольное присоединение Башкирии к Русскому Государству, Уфа, 1982.
108. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата, 1976.
109. Энциклопедический Словарь (Издатели: Брокгауз Ф.А. и Ефрон И.А.), С-Пет., 1890-1907. т. 1, 2, 14, 27, 28, 29, 36, 40, 57, 76, 81.

AD GÖSTƏRİCİSİ

Aba Tura 10-11
Abaza 11-12, 22, 29,183
Açıq Tura 13-14
Ada Kala 14-15
Ağ Baş (Ak Baş) 15-16,172
Ağ Oğlan 225-226
Ahəngəran 125-127
Ak Kirman 17-19,108,115,138
Ak Meçet 19-20
Ak Saka, (Ahiska) 20-22, 53
Ak Su (Ağ Su) 22-24,119, 243
Ak Tura 24-25
Ak Tübə 229, 240, 241, 274
Akhyar (Ak Yar) 7, 25-27, 48, 109,127,156, 213, 268, 304
Ala Buqa 9, 27-29
Altın 21,45,269,270
Anapa (Buqur Qala) 12, 29-32, 99,138, 259
Axta. Axtaçı 32-33, 279
Arzamas 34-35, 86, 283, 290
Astarxan 35-37, 41, 250, 266, 289, 306
Aşlı 37-38
Avaran, Apararı 38-40,130
Azak (Azov) 29, 36, 40-43, 55, 60,130,132,138, 152,170,171
Baba Dağ 43-45, 58
Bakır 45-46
Baksan 59, 221
Balaban 66-67
Balaxana Balaxna 46-48, 86
Balaklava 27, 29, 48-49,103,138, 156, 246, 260
Balik 48, 50-51, 59,177, 250, 307
Batal Paşa 51-52
Batum 53-54
Batı 55-56
Bayandır 39, 56-58
Bazaraq 58-59
Beş Tamak 59-60
Beş tau. Biş Daq 60-61, 95, 183, 276
Bəndər 62-63, 115,138,172
Bilər (Bülər) 64

Bityuq Yurt 65-66,141,168, 239
Boz Doğan (Boz Toğan) 39, 68-69
Böyük Çaplı 69-70
Bulqar 37, 39, 64, 71-72, 93, 253, 304,159
Buryad 73-74
Bürüxan. Bürüxanovo 74-75
Çaplı. Çəpni 69, 70
Çelebi, Çeleyaba 76-77, 254
Çembar 78-79, 271
Çerdak 71, 79-80
Çikmətala 80-81
Çigirin 82-83
Çirkinli 83-84
Çurubay Nura 84-85
Çul kala 85-87, 217, 219
Çıplaklı 87-89
Dərbənd 89-91
Doğan. Tuğan. 68, 69,169
El tekin 91-92
Enderi 92-93
Esendik 9, 94-95
Əski Kirim 95-97,190, 267
Fryazino kəndləri 98
Gəlincik 30, 99-100
Gərgər 100-101
Göycə 57,101-102,130, 200, 297
Gözləvə 103404,142
Gövhər Kirman 105-106
Hacıbəy 9,106-108,109,155, 274
Hacı Dərə 108-109
Xanəv (Kanev) 110-111
Xan Kirman 111-112
Xan Kəndi 112-113
Xan Təpə 113-114
Xatın. Katın 12,114,115-116,190, 220, 295, 305, 284
Xılın 116-117
Xuç 117-118
Jeti Su 119-120
Jeti Saray 121-123
İçki. Eçki Başı 123-124
İdil 71,74,152,292

İlek 124-126
İN Kirman 126-128
İrəvan 128-130
İsakçı 130-131
İsker. Kaşlık 133-134
İslam Kermen 132-133
İsmayıl 107,155, 285-288
İtkara 134-135
İqraq 135-136
Kadi köy 136-137
Kafa 5, 95, 97,137-140,142, 156, 267, 290
Kalaç 140-141,168, 291
Kalcik 141-143
Kale Meydan 143-144
Kalıncak 145-146
Kaluqa 146-148
Karakol 120
Kapkay 149-150
Karaçı 150-152, 235
Karakaş 152-153
Kara Su 58,138,176,153-155
Karasu Bazar 156-157
Karaşar 157-158
Kasim II, 201-203, 290
Kaşan 159
Kaşar 160-161
Kaşir 161-162
Kazan 13, 14, 47, 81, 86,162-166,201, 220, 232, 289, 296
Kazar 166-168
Kazi Kirman 169-170
Kerç 25, 91,109,138, 170-172,189
Kermencik 19, 93
Keşene 16,172-174
Kolçuq 174-176
Kopıl 77,176-177, 211, 218
Kosa Tur 178-179
Kozluca 179
Köbər 180
Kuban 22, 24, 30, 52, 71, 99, 154,189, 253, 259, 265, 267, 274
Kum (çay, kənd) 61,181, 244
Kurqan 113,119,182-183, 252

Kutas 183-184
Külük 185-186
Kursk 187-188
Kıl Burun 25,138,188-190, 297
Qara Bulaq 183,192-194
Qaradonlu 16,194-195
Qaraman (Karaman) 39,195-196, 244, 308
Qaranqu 197-198
QaraYazi 198-200
Qarkin 200-202
Qusar 203-204, 253
Quşçu Baba 204-205
Qıpçaq 39, 66, 205-206, 285
Qızıl Burun 206-207
Qızıl Kurqan 19, 60,136
Qızıl Su 207-208
Qızılca 209-210
Qızıl Yar (Kızıl Yar) 12, 73,118, 127,191, 192,210-211, 297, 303, 304
Lebedyan 211-213
Manqup Qala 213-214
Man Kirman 231, 214-216
Meçet 111,168, 216-217
Mişer 201, 217-218
Muxşa. Moxşa 277, 235, 219-220
Nalaq 9, 220-221
Ocak kala 107,155,169,189, 222-223
Oğurbəyli 223-224
Oğlanqala 225-226
Ompu. Om. 140, 227-228, 308
Orenburq 13, 72,124,162, 228-230
Or (ur) Kapi qalasi 130,145, 230-232, 234, 248, 289
Oryol 232-234
Ryazan 34, 204, 235-236, 283, 284
Salarevo 236-237
Safarino 237-238
Samara, Samarcik 125, 238-239, 243, 291
Saray Batu 117, 240-241
Saray Bərkə 241-243
Saratov 45,134, 243-244, 250, 294
Saraycıq 244-246
Sarı Kirman 246-247

Sarı Qamış 248-249
Sarisin 243, 249-251
Sayma 251-252
Serdik 253-254
Serqaç 254-256
Sinbir. Simbirsk 78, 256-258
Suca (Sev, Sevsk) 144, 258-259
Sucuk Kala 30,100, 259-260
Sunca Qala 261-263
Sundovit 263-265
Şah Kirman 265-267
Şah Mamay 267-268
Taqañraq. Taqañroq 56, 268-269
Taraz. Auliye Ata (Övliya Ata) 269-271
Tarxan 36, 79, 226, 271-272
Teli Oman 9,168, 272-273
Temirnik 5,217,273-274
Temir Yürek. Temerek. Temiryuk 27, 55,160, 261, 274-275
Temir Su 91, 276
Temnik 235, 277-278
Terekala 149-150
Təkə. Təklə 39, 279-280
Tork 280-281
Tubulqa. Tobol. Tobolsk 121,127,133,150,182, 281-283
Tula. Tolu. Tolay 34,178,185, 226, 283-285
Turla (Dnestr) 43, 62,115,189,
Türk-Or 289-291
Ufa. Öfö 13,14, 292-293
Ükek. Üvek 243, 294
Ulala 295
Urazay 296
Uzu (Dnepr) 15, 214, 248
Yaqarlık 297
Yalta. Yalıtay 298-299
Yam. Yamburq 300-301
Yamxana 301-302
Yandaş Darağa 302-304
Yar Çallı 304-305
Yaş Tura 305-306
Yayik 124,152, 228, 245, 306-307
Yavlu Tura 308-309

MİNƏXANIM TƏKLƏLİ

TÜRK KİTABI

unudulan tarix • dəyişdirilən adlar

Texniki redaktor: Rauf KƏRİMOV
Bədii redaktor: Elnur ƏHMƏDOV
Səhifələyici: Günel AXUNDOVA
Korrektor: Suğra OSMANOVA

Yığılmağa verilmişdir: 05.10.2009.
Çapa imzalanmışdır: 28.11.2009,
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 20.
Sifariş: 175. Sayı: 500 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

NURLAR

NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78 / Tel: 4977021
Faks: 4971295 / E-poçtu: office@nurprint.com